

**ACTA UNIVERSITATIS SCIENTIARUM
SZEGEDIENSIS**

**ACTA HISTORICA
TOMUS CXXXIV.**

**HUNGARIA
SZEGED
2012**

ACTA HISTORICA
TOMUS CXXXIV.

ACTA UNIVERSITATIS SCIENTIARUM
SZEGEDIENSIS

ACTA HISTORICA
TOMUS CXXXIV.

HUNGARIA
SZEGED
2012

ACTA UNIVERSITATIS SCIENTIARUM SZEGEDIENSIS ACTA HISTORICA

Szerkesztőbizottság:

DR. MAKK FERENC, DR. MARJANUCZ LÁSZLÓ,
DR. J. NAGY LÁSZLÓ, DR. TÓTH SÁNDOR LÁSZLÓ,
DR. ZIMONYI ISTVÁN

Az Újkori Egyetemes Történeti és Mediterrán Tanulmányok Tanszék
kiadványa

Redegit:

KÖVÉR LAJOS – FERWAGNER PÉTER ÁKOS

Szerkesztette:

KÖVÉR LAJOS – FERWAGNER PÉTER ÁKOS

HU ISSN 0324 6965 Acta Universitatis Scientiarum Szegediensis
HU ISSN 0324 6965 Acta Historica

Articles appearing in this journal are abstracted and indexed
in *Historical Abstract* and *America: History and Life*

Tartalomjegyzék

VARGA BEÁTA M. Sz. Hrusevszkij, „az ukrán nemzeti történetírás atyja”	9
MARTON GELLÉRT ERNŐ Királyi hajdúk és regisztrált kozákok hazájuk szolgálatában	23
KÖVÉR LAJOS Egy elfelejtett nagyszótár magyarságképe	37
FERWAGNER PÉTER ÁKOS „Bonaparte ante portas.” Napóleon, Dzsezzár pasa és II. Basír emír (1798–1804)	57
KÖKÉNY ANDREA A mexikói–amerikai határ kijelölése, 1849–1854	71
DÉVAVÁRI ZOLTÁN Kémpercek és nyílt erőszak a Délvidéken az impériumválás éveiben (1922–1923)	85
A. SAJTI ENIKŐ Kisajátítások, államosítások Jugoszláviában 1945 után és a magyar vagyonok	99
VUKMAN PÉTER Brit diplomáciai iratok a jugoszláv–görög kapcsolatok két évtizedéről (1949–1967)	117
ABDALLAH ABDEL-ÁTY Egyiptomi–magyar sportkapcsolatok a két világháború közötti időszakban	137
FÜGEDI NÓRA Magyar kultúra a világban. Egyiptomi–magyar kulturális kapcsolatok 1945–1964	143
KOVÁCS DÁNIEL Marokkó a függetlenség útján – hispán nézőpontból	153
J. NAGY LÁSZLÓ A független algériai állam születése	177
BALOGH ÁDÁM Athén, az olimpiák és a bevándorlók városa (fejezetek egy város történetéből)	193
SZÉLINGER BALÁZS Személyes beszámoló egy etiópiai tudományos konferenciáról	203

M. Sz. Hrusevszkij, „az ukrán nemzeti történetírás atyja”

Varga Beáta
Szegedi Tudományegyetem

Az 1654-ben Oroszországhoz önkéntesen csatlakozott,¹ ukrán területekből kiforrólódó Hetmanátus a cári kormányzat centralizációs törekvései ellenére az 1760-as évek elejéig meg tudta őrizni az autonóm jogkörrel rendelkező, katonai alapon szerveződő közigazgatási rendszerét. 1762-től a bal parti Ukrajna további sorsa II. Katalin (1762–1796) jóindulatától függött, aki a birodalma „*eloroszosítására*” törekedve kezdettől fogva nehezen tolerálta a Zaporozsjei Had privilegizált státuszát Oroszország keretein belül. 1764. november 10-én a cárnő több dekrétumot² adott ki: az elsőben elrendelte az utolsó hetman, Kirill Razumovszkij (1750–1764) megfosztását a hivatalától, a második dekrétum pedig kimondta a Hetmanátus megszüntetését és a bal parti Ukrajna területén az orosz közigazgatási rendszer bevezetését. Ezt követően az orosz fennhatóság alatt álló ukrán területek élére kormányzót nevezett ki Pjotr Rumjancev³ személyében, akinek elsődleges feladatául Ukrajnának az Orosz Birodalomba történő fokozatos ütemű beolvasztását tűzte ki a cári kormányzat. Kelet-Ukrajna integrációja végül két fázisban ment végbe: az 1764–1782 közötti periódusban fennmaradt ugyan az ukrán közigazgatási szervezet, de – autonómiájától megfosztva – teljesen a birodalmi kormányzatnak lett alárendelve. Ezt követően az 1782–1835 közötti időszakban az 1775-i orosz kormányzósági reformnak Ukrajnára történő kiterjesztésével következett be az egykori Hetmanátus teljes integrálása az Orosz Birodalom kereteibe.

Az 1830-as lengyel felkelés leverése után a cári kormányzat egyesítette a nyugati tartományait – Ukrajnát, Belorussziát és Litvániát –, ami nem csupán adminisztratív egyesítést jelentett, hanem egyben arra irányuló kísérletet is, hogy a nyugati provinciákat „*eredeti orosz földde*” változtassák. A cári udvar elsődleges célja a lengyel befolyás csökkentése volt ebben a térségben, amit végül a lengyel oktatási rendszernek orosz mintára történő átszervezésével érték el. E folyamat részének tekinthető 1834-ben a Szent Vlagyimir Egyetem⁴ megalapítása Kijevben, amelyet a cári kormányzat az orosz kultúra bástyájaként kí-

¹ Miután a Bogdan Hmelnyickij által vezetett 1648–1654-i ukrán mozgalom veszített az erejéből, 1653. október 1-jén a Zemszkij Szobor elfogadta a kozák vezetők azon kérését, hogy a cár a Zaporozsjei Hadat fogadja a védnöksége alá.

² Zenon E. Kohut: *Russian Centralism and Ukrainian Autonomy (1766–1830)*. London, 1988. 102.

³ G. A. Makszimovics: *Gyejatyelnoszty Rumjanceva Zadunajszkovo po upravlenijji Malorosszijej Nyizsin*. 1913.

⁴ Megnyitását orosz részről elsősorban politikai okok indokolták, ugyanis a lengyel szabadságharc elfojtása után I. Miklós bezáratta a Vilniusi Egyetemet, amelyet a lengyelek alapítottak. Ennek helyére kellett egy olyan felsőoktatási intézmény, amely az orosz kormányzat pozícióit erősítheti a nyugati peremterületeken.

vánt létrehozni, ugyanis „Kijev mint az orosz városok anyja” megfelelő kiindulópontként szolgálhatott a cári Oroszország kulturális terjeszkedése számára. Természetesen egy egyetem nem korlátozhatta a tevékenységét kizárólag hivatalos politikai programra, így már annak első rektora, M. A. Makszimovics felvetette olyan tudományos célok elérését, amelyek nem tartoztak az orosz vezetés elvárásai közé. Az egyetem vezetősége teljes erejével támogatta, sőt vezette az ukrán történelem, régészet, etnográfia és topográfia kutatását, és mindezt a rektor a szláv egység ideológiája, az ukrán nemzeti ébredés szellemében tette.

A korabeli ukrán politikai gondolkodásra nagy hatást gyakoroltak a herderi eszmék, melyek megteremtették a nemzetek önmeghatározásának szellemi alapját. A 19. század első évtizedeiben megjelenő új eszmerendszer, a romantika – a közös nyelv és az azonos kultúra köré szervezve a népet – a közös hagyományokat és származást felismerte és ápolni kezdte, ami a nemzeti öntudat kialakulásához és megerősödéséhez vezetett.

A nemzeti identitástudat kifejlődésének kelet-európai folyamatában három általános fázist emelhetünk ki. A kezdeti szakaszban sajátos *nosztalgizáló hajlamot* vehetünk észre, ami általában abból áll, hogy egy-egy képzett és intellektuálisan érdeklődő emberekből álló csoport történelmi dokumentumokat, néphagyományokkal kapcsolatos tárgyakat gyűjt össze abban bízva, hogy ez a birodalmi kultúrával szemben mindenkinben ellenérzést kelt, valójában *a közös történelem jelenti a kialakuló nemzeti identitás magvát*. A második vagy *kulturális fázis* rendszerint a hazai nyelvnek⁵ váratlan újjászületésében és az irodalmi, oktatási tevékenységekben való elterjedtebb használatában testesül meg. A harmadik vagy *politikai periódus* a nemzeti önkormányzaton (= autonómián) alapuló intézmények megnövekedésének és a nemzeti törekvések kiszélesedésének igényét veti fel. Ukrajnában különösen nagy jelentőséggel bírt az *értelmiség* megjelenése, mivel a nemesi elit asszimilálódott és gyakorlatilag eltűnt, így az *értelmiségnek jutott az a szerep, hogy kulturális és politikai vezető szerepében átvezesse Ukrajnát a modern korba*. Problémát jelentett azonban, hogy az ukrán értelmiségen belül több frakció jött létre, ami az orosz és osztrák fennhatóság alatt élő ukránok *többszörös lojalitásának és identitásának*⁶ megjelenésével magyarázható. Az ukrán értelmiség köreiben csak az 1830–1840-es évektől, fokozatosan jelent meg az *egymást kölcsönösen kizáró identitás elve*. Ukrajnában, mint minden nagyobb állam fennhatósága alatt élő régió esetében, a nemzeti kultúra kialakítását és ápolását az is indokolta, hogy a kultúra eszközeivel gátat tudjanak vetni az orosz elnyomásnak. Így a történelmi hagyományok ápolásának egy önmagán túlmutató jelentősége is volt: *szembeszegülés az orosz dominanciával*.

1846-ban Kijevben a helyi egyetem professzorának, N. I. Kosztomarovnak a védnöksége alatt megalakult a Cirill és Metód Társaság, amely az értelmiségieket és az egyetemi

⁵ Meghatározó szerepet játszott a nemzeti identitástudat formálódásában a nyelv mint közös láncszem, amelyben megtalálható egy nép gondolkodásmódja, érzélemlvilága, megmutatja a nemzet természetes határait, összeköti az egyes társadalmi osztályokat és a más-más régiókhoz tartozókat. Az ukrán nyelv fejlődését jelentősen megnehezítette, hogy még az értelmiségi körökből is sokan úgy gondolták, hogy – mivel az ukránok szoros rokonságban állnak az oroszokkal – az ukrán nyelv csupán az orosz egyik dialektusának tekinthető.

⁶ R. P. Magocsi: *A History of Ukraine. The Land and Its People*. University of Toronto Press, Toronto, 2010. 377.

hallgatókat tömörítette magában.⁷ Mint ahogy az ukrán politikai szervezetekre általában jellemző volt, e társaság céljai között sem merült fel az önálló ukrán állam igénye, hiszen az ukránok elsősorban éltek az Osztrák és az Orosz Birodalom területén. Mivel a Cirill és Metód Társaság nézetei veszélyeztették a fennálló abszolutista államformulát, a cári titkosrendőrség 14 hónap után felszámolta a szervezet tevékenységét, vezetőit pedig letartóztatta.

II. Sándor 1855-ös trónra lépése némi enyhülést hozott a cári kormányzat centralizációs politikájában, de az 1863-i lengyel felkelést követően az udvari körök a korábbinál is határozottabban törekedtek az Orosz Birodalom peremtartományaiban megmutatkozó szeparatista törekvések elfojtására. 1863. július 18-án az ún. *Valujev-dekrétumban* tilalmat rendeltek el a tankönyvek és vallási témájú ukrán nyelvű kiadványok megjelentetésére, azon hivatalos álláspontból kiindulva, hogy „*kisorosz nyelv nem volt, nincs és nem is lesz*”.⁸ Az ukrán szeparatista törekvésektől tartva, II. Sándor 1876-ban bizottságot küldött az ukrán tartományokba azzal a feladattal, hogy vizsgálják ki az ott kialakult politikai helyzetet. A bizottság javaslatára az uralkodó az 1876-i *emsi rendeletében*⁹ betiltotta valamennyi ukrán témájú publikáció kiadását, az ukrán nyelvű színdarabok bemutatását és az anyanyelv oktatását az ukrán iskolákban. A rendelkezés egyben megkérdőjelezte az „*ukrainisták*” mozgalmának alapelveit is, akik *hittek abban, hogy magukat a politikától távol tartva és kizárólag a kulturális fejlődésre koncentrálva, el tudják kerülni az összeütközést a Romanovokkal*.¹⁰

Az 1890-es évektől új politikai irányzatként megjelenő szocialista eszmék hatására létrejött az első ukrán szervezet Forradalmi Ukrán Párt néven és az ukrán politikai aktivisták dilemma elé kerültek. *Felmerült a kérdés, hogy az ukránoknak van-e esélyük az autonómia visszaszerzésére, esetleg akár a függetlenség kivívására, vagy tanácsosabb továbbra is beintegrálódni az Orosz Birodalomba*.¹¹

Az ukrán területek egyesítése egy egységes és szuverén állam keretében hosszú évszázadokat vett igénybe, az egyes ukrán régiók ez idő alatt egymástól eltérő kultúrájú és politikai berendezkedésű államok kötelékébe tartoztak, ami megosztotta Ukrajna történelmét és megnehezítette az egységesítő törekvéseket. Az ukrán nép államalapító törekvései folyamán meghatározó szerepet játszott a kollektív *nemzeti tudat* megteremtése, elsősorban annak történelmi elemeit előtérbe állítva. A hangsúly tehát a „*nemzeti történelemre*”, illetve

⁷ A társaság liberális szárnya a szláv föderáció, az ún. „Szláv Egyesült Államok” békés úton történő megteremtését hirdette, míg demokrata irányzata azt forradalmi úton kívánta elérni. Az orosz önkényuralmi berendezkedéssel szemben egységesen a köztársasági államforma létrehozásától remélték az ukrán nemzeti törekvések megvalósulását, vagyis a föderatív Oroszországon belül az ukrán nép egyenjogúsítását az addig uralkodó nagyorosz nézettel.

⁸ I. O. Hurzsij (szerk.): *Hresztomatija z isztorii Ukrainzkoji RSZR*. Kijev, 1970. 168–169.

⁹ F. Savcsenko: *Zaborona ukrajinsztva 1876 r.* München, 1970. 381.

¹⁰ A helyzetüket tovább nehezítette a mozgalmon belüli nézetkülönbségek megjelenése: P. Kulis meggyőződése szerint az oroszok a politikai életben nagy tapasztalatokkal és tudással rendelkeznek, így ezen a téren a vezető szerepet meg kell hagyni nekik, ugyanakkor a kulturális életben az ukránok vannak fölényben, ezért elsősorban erre a területre kell koncentrálniuk. A. Antonovics szintén az ukrán kultúra fellendítése érdekében szállt síkra, de csak olyan formában, hogy az ne menjen az orosz néppel kialakított kapcsolatok rovására. O. Konyisszkij az ukrán és orosz viszonyrendszer minimumra szorításának programját hirdette, de ennek megvalósítására nem rendelkezett határozott programmal.

¹¹ Magocsi: i. m. 403.

a „nemzeti identitás forrásaihoz való visszatérésre” helyeződött. A nemzettudat, azaz egy nép valamely nemzethez tartozásának érzése elsősorban a közös múlt és kultúra vállalásán alapul és szerves velejárója az a természetes törekvés minden nemzet tagjai körében, hogy megőrizve jellegzetességeiket, ne asszimilálódjanak más néphez. Fontos továbbá az a célkitűzés is, hogy első lépésben *nemzeti-kulturális vagy nemzeti-területi autonómiát* szerezzenek, idővel pedig a gazdasági-politikai függetlenség, a polgári társadalom és nemzetállam szintjére érjenek.¹²

*A modern Ukrajnának a szó általánosan elfogadott értelmében állami történelme szinte nincs, úgy tekintendő tehát ez a történelem, mint amely az ukrán népnek különféle periódusokban és különféle államokban szerzett történelmi és politikai tapasztalatait foglalja össze.*¹³ Az ukrán nemzetkép-teremtő folyamat elengedhetetlen részévé vált többek között a nemzeti történelmi narratíva megteremtése. *A nemzeti történelem és általában a nemzeti hagyományok, nem utolsósorban a nemzetállami önállóság állandó hangsúlyozása érzelmi és politikai töltetet nyert.*¹⁴ Az önálló nemzeti történelem folyamatosságának bizonyítékául pedig az ukrán lakta területek folytonossága szolgálhat.

Ukrajna megosztottságához és késői államalapításához az is hozzájárult, hogy nem örökölt egységes nemzeti identitást, egyes területei ebben a tekintetben „érettebbek”, mások „elmaradottabbak” voltak.¹⁵ Kelet- és Közép-Ukrajnában soha nem tudott kibontakozni erős nemzeti mozgalom, sőt az ukrán identitástudat helyi változata itt nem zárta ki sem az orosz kultúra és nyelv terjedését, sem a Romanov-cárok iránti lojalitást. Lengyelország teljes felosztása következtében Nyugat-Ukrajna¹⁶ is – Galícia¹⁷ kivételével – Oroszországhoz került, vagyis az *ukrán területek jelentős része egy államhoz – de nem egy államba – tartozott*, azaz a Romanov-dinasztia égisze alatt sor került Ukrajna egyesítésére. A viszonylag liberális osztrák uralom alatt¹⁸ – Galíciában – erősebb nemzeti öntudat fejlődött ki 1772-től, ezért végül itt született meg legkorábban az egységes ukrán államba tömörülés gondolata, amelynek magvalósulása az ukránok megosztottsága és gyenge identitástudata miatt még több mint egy évszázadot váratott magára.¹⁹

¹² Bocskor Medvecz Andrea: Nacionalizmus és történetírás. Az ukrán történelemformálás hatása a nemzetté válás folyamatában. *Acta Beregsiensis*, VIII. évf. (2009), 2. köt. 17.

¹³ Uo. 25.

¹⁴ Glatz Ferenc: Regionális történetiszemlélet Közép-Kelet Európában. *História*, 2001. 5–6. 58–59.

¹⁵ Tatjana Zsurzszenko: Két Ukrajna – A nemzeti eszme bukásának mítosza. *Transit*, 23 (2002) online. http://archiv.iwm.at/index.php?option=com_content&task=view&id=274&Itemid=451. Letöltés: 2012. január.

¹⁶ Az egykori kijevei, volhíniai és podóliai vajdaságot magában foglaló ún. „Orosz–Lengyel Ukrajna” 1795 után került az Orosz Birodalom kötelékébe.

¹⁷ A Szentpéterváron megkötött 1772. augusztus 5-i szerződés határozta meg Ausztria új határvonalát, amelynek értelmében a Habsburgok megkapták „Vörös-Oroszországot”, azaz a Halics–Lodoméria Királyságot, Auschwitz és a Zator hercegséget.

¹⁸ A császári kormányzat egy idő után rájött arra, hogy az ukránok felé kinyilvánítandó kedvezőbb bánásmód a javukra válhat, mert megfelelő ellensúlyt képezhetnek az egyre agresszívebb lengyelekkel szemben. Így az oroszhoz képest liberálisabb Habsburg-uralom alatt az egyes etnikumok nemzeti fejlődéséhez kedvezőbbnek bizonyultak a körülmények, ami lehetővé tette, hogy a ruténok Kelet-Galíciát tartsák az „ukrán Piemontnak”, ahonnan az ukrán területek egyesítése elindulhat.

¹⁹ R. P. Magocsi: *The Roots of Ukrainian Nationalism. Galicia as Ukraine's Piedmont*. Toronto, 2002. 67.

Az ukrán nemzeti öntudat növelésében fontos szerepet játszott a nemzeti történelem kutatása és oktatása, ugyanis *a dicső múlt és a közös sors tudata büszkeséggel töltötte el a népet és arra ösztönözte az ukránokat, hogy a nemzetükhöz akarjanak tartozni*. Az pedig meghatározó jelentőséggel bírt, hogy *a régmúlt dicső legyen és legyen kontinuitása!* A korszakban írt művek mély lokálpatriotizmusról és az ukrán múlt szeretetéről tanúskodtak, de mindegyikben kiemelkedett az a meggyőződés, hogy *Ukrajna természetes és szerves része az Orosz Birodalomnak*.

Ahhoz, hogy értelmezni tudjuk M. Sz. Hruszevszkij meghatározó történetírói szerepét, végig kell követni a historiográfiában megfogalmazódott meghatározó nézeteket az ukrán nép legnagyobb problémáját érintő *önálló államiság kérdéskörében* a 19. század végéig. Az orosz történetírás „*tradicionális sémája*” értelmében a 15–17. század között kiformalódó moszkvai állam a Kijevi Rusz jogutódjának tekinthető, az ukrán területeket pedig „nyugat-orosz” földeknek nevezték, amelyek lengyel–litván kötelékben a 17. század közepéig „orosz identitásuk” megőrzésére törekedtek. A „*nagyorosz*” *narratíva* a Kijevi Ruszt az első orosz államalakulatnak tekinti,²⁰ amely 1240 után részben fennmaradt a délkeleti térségben mint Vlagyimir-Szuzdali fejedelemség, majd mint Moszkvai Nagyfejedelemség, végül pedig mint Orosz Birodalom. Ebben az értelmezésben *az orosz történetírói hagyomány az ukránok történetét az orosz történelem részének tekintette, népüket az orosz etnikum egyik alfajának értékelte, az ukrán területeket pedig az „orosz földek” elválaszthatatlan részének titulálta.*²¹ Ezen gondolatmenet értelmében a „*nagyorosz*” *narratíva* az ukránokat vagy – ahogyan orosz részről őket nevezték – kisoroszoikat valójában önálló államiság, illetve történelem nélküli népnek nevezte, és őket az orosz történelem elválaszthatatlan részének tekintette. *A „nagyorosz” történetírók számára nem léteztek Ukrajna sajátos nemzeti vonásai, az ukrán nép politikai „éretlensége” miatt pedig a megítélésükben egy szuverén ukrán államnak nem lehettek esélyei Kelet-Európában. Az „összorosz” nézet valójában birodalmi érdekeket szolgált és az egységet volt hivatott hirdetni és alátámasztani.* Ezen elmélet hosszú ideig széleskörű támogatásra talált az ukrán elit körében azt elősegítendő, hogy az orosz nemességgel egyenértékű jogaikat hirdetve, hozzájuk hasonló privilégiumokban részesülhessenek.

Annak érdekében, hogy megalkossák „*nemzeti történelmüket*”, az ukrán történetíróknak be kellett bizonyítaniuk, hogy az ukrán nép rendelkezik ősi gyökerekre visszavezethető „saját” történelemmel, amely kétségtől önállónak és folyamatosnak tekinthető az évszázadok folyamán. Megalapozott történelmi érvekkel alá kellett támasztani, hogy az ukránok története a 9–19. század között folyamatosan és megszakítás nélkül fejlődött annak ellenére, hogy egyes korszakokban az ukrán területek egyes részei a lengyel–litván állam, az Orosz és a Habsburg Birodalom fennhatósága alá kerültek.

Ukrajna és Oroszország 1654-i egyesülése után a kozák sztarsina a cár fennhatósága alá került ukrán területeken az uralkodó osztály pozíciójába került, de a 18. század elejétől a cári kormányzat fokozatosan korlátozni kezdte Ukrajna autonóm jogait és vezető rétegei-

²⁰ Annak keleti szláv népességét pedig oroszoknak nevezik.

²¹ N. M. Karamin: *Isztorija goszudarsztva rosszijszkovo Szanktpeterszburg, 1842-1843.*; N. G. Usztrjalov: *Russzkaja isztorija SzPb.* 1839. 16.; M. P. Pogogyin: *Isszledovanyija, zamecsanyija i lekciji o russzkoj isztoriji Moskva, 1856.* 425–428.; Sz. M. Szolovjov: *Isztorija Rossziji sz drevnyejsih vremjon Moskva, 1959–1966.* 15.; V. O. Kljucsevscij: *Szocsinyenyija v 8 tomah.* Moszkva, 1956–1959.

nek privilégiumait. Erre a folyamatra reagálva, a kozák elit soraiból kikerülő „kozák krónikások”²² „rendjük” jogait hangoztatva, érveket a „dicső múltból” merítettek. Ezen művekből az a korabeli vélemény bontakozik ki, hogy a *kozák sztarsina* nagy történelmi lehetőségről, az önálló ukrán állam megteremtéséről mondott le a Lengyelországtól történő elszakadás után és választotta az orosz cár fennhatóságát. Véleményünk szerint ez a történeti munka láthatóan elsősorban az ukrán vezető köröknek a meg nem szerzett függetlenség utáni nosztalgiáját fejezi ki.

A kozák vezetőknek és az ukrán nemességnek az orosz kormányzathoz fűzött várakozásai még nagyobb határozottsággal jelennek meg az *Isztorija Russzov ili Maloj Rossziji* című műben, amely nagy hatást gyakorolt a kor szinte valamennyi történetírójára és a későbbi feldolgozásokra is.²³ A mű szerzője megfogalmazza azt a tézist, hogy valójában *Ukrajnát sohasem foglalták el, az ukránok mindig önként, mint szabad és egyenjogú partner léptek szövetségre más államokkal, ezért Ukrajnának természetes, morális és történeti joga van az önálló politikai fejlődésre*. Ebben a gondolatmenetben – óvatos formában ugyan, de – ismét a függetlenség eszméje körvonalazódott.

Ugyanakkor a 18. század végén, a 19. század elején született történeti művekben²⁴ a nemesi történetírók már egy szót sem említenek a szuverén ukrán állam megteremtéséről, mint lehetséges alternatíváról. Ebben az időszakban a cárnak hűséges alattvalói nézetek jelentek meg az elvárásaikban immár többé-kevésbé kielégített²⁵ ukrán nemesi történetírók tollából, akik az ukrán történelemre a kezdetektől fogva a 18. század végéig, mint szakadatlan történelmi folyamatra tekintettek, ugyanakkor elfogadták azt a hivatalos birodalmi álláspontot is, hogy az orosz nép az ukránok „idősebb testvérének” tekintendő. Így gyakorlatilag az ukrán nemesi történetírók csak annyiban kívántak változtatni a „nagyorosz” narratíván, hogy a tradicionális történelmi sémában *Ukrajna és az ukrán nép számára is méltóbb helyet érjenek el*. Egyben a szerzők kérdésessé teszik a független ukrán államiság kivívásának lehetőségét és feltétlenül szükségesnek tartják népüknek egy erős államhoz való csatlakozását, illetve tartozását.

A romantikával átítatott *narodnyik* vagy *populista* beállítottságú történészek az 1860-as évektől kezdve a korábbiaknál nyíltabban kétségbe vonták a „nagyorosz” narratívát, eluta-

²² *Letopisz Szamodvica*. Kijev, 1878. 33.; Sz. V. Velicko: *Letopisz szobutyij v Jugo-Zapadnoj Rossziji v XVII*. Kijev, 1864. 137.; Letopisz G. Grabjanki: *Gyejsztvija prezelnj i ot nacsala poljakov nyebuvaloj branyi Bogdana Hmelnyickovo... Roku 1710*. Kijev, 1853. 123–129.

²³ *Isztorija Russzov ili Maloj Rossziji*. Moszkva, 1846. 209–229.

²⁴ A. I. Rigelman: *Letopisznoje povesztvovanyije o Maloj Rossziji i jejo narode a kozakah voobse*. Moszkva, 1847. 173.; D. N. Bantis-Kamenszkij: *Isztorija Maloj Rossziji ot vodvorenijja szlavjan v cej sztrane do unyicstozsenijja Getmansztva*. Moszkva, 1903. 205–208.; N. A. Markevics: *Isztorija Malorossziji*. Moszkva, 1842. II. 167–168.

²⁵ Az 1760-as évektől kezdve az Ukrajna és Oroszország közötti viszony elmérgesedett, mert II. Katalin – a peremvidékek oroszosítására törekedve – hatálytalanította a bal parti Ukrajna autonóm berendezkedését. Ezzel 1764-ben gyakorlatilag véget ért a Hetmanátus részleges különállása az Orosz Birodalmon belül. Ezt a folyamatot mintegy ellensúlyozandó, a cárnő 1785-ben a többségében a kozák sztarsinából kialakult ukrán nemességet az orosz nemességgel azonos jogállásba helyezte.

sítva a korlátlan cári hatalmat és előtérbe állítva az ukrán nemzettudat önálló fejlődését. Miközben a narodnyikok hittek a keleti szlávok fundamentális egységének eszméjében, határozottan *felléptek az Orosz Birodalom föderatív alapon történő átalakításáért, Ukrajna pedig nemzeti autonómiájáért szállt síkra a cári birodalom keretein belül a 19. században.*²⁶

A fentiek alapján megállapíthatjuk, hogy *a Hruszevszkij munkásságát megelőző ukrán történetírók kezdetben határozott vagy burkolt formában ugyan, de egységesen célul tűzték ki az ukrán nép önálló fejlődésének támogatását az „összorosz” állam és nemzet keretein belül.* Valójában csak a 19. század végétől érezték a történészek égető szükségét annak, hogy „létrehozzák” a nemzeti identitás fontos részét képező ukrán „nemzeti” történelmet, amelyet nemcsak a szükség, hanem – Hruszevszkij szavaival élve – a „becsület” is megkívánt.²⁷ Csak a 19. század végén fogalmazódott meg elvétel az a nézet, hogy *Ukrajna valójában sok mindenben különbözik Oroszországtól: nyelvében, kultúrájában, történelmében és politikai hagyományaiban.*

M. Sz. Hruszevszkij kiemelkedő ukrán történész és államférfi 1860-ban született, 1886–1890 között a Kijevi Egyetemen történeti tanulmányokat folytatott, majd 1894-ben, a doktori disszertációja megvédését követően V. A. Antonovics javaslatára a Lembergi Egyetemen elvállalta az ukrán történelem tanszék vezetését. Politikai karrierje is Galíciában vette kezdetét, ahol egyike lett az Ukrán Nemzeti Demokratikus Párt megalapítóinak, amely szervezet célul tűzte ki az Osztrák–Magyar Monarchia területén élő ukránok egységbe szervezését. Az első világháború előestéjén egyrészt a galíciai ukrán nemzeti-demokratikus mozgalomban támadt ellentétek, valamint az osztrák hatóságok azon vádja szerint, amely alapján ő valójában orosz kémnek tekintendő, Hruszevszkij elhagyta Ausztriát. Olaszországon, majd Románián keresztül Kijevbe ment, ahol viszont az orosz hatóságokkal gyűlt meg a baja, akik az osztrák kormányzattal való együttműködéssel vádolták meg, ezért először börtönbe zárták, majd száműzték Szibériába. Sz. A. Platonov történész-akadémikus közbenjárására kegyelmet kapott és Kazanyba, majd Moszkvába irányították, ahol 1917 márciusáig élt.

Az 1917. februári forradalom lehetővé tette Hruszevszkij számára, hogy visszatérjen Kijevbe, ahol népszerűségének köszönhetően megválasztották az újonnan alakuló Ukrán Központi Rada (Tanács)²⁸ vezetőjévé. Az UKT az első olyan szervezatként működött, amely 1917 márciusa és 1918 áprilisa között az ukrainai nemzeti-felszabadító mozgalmat vezette és harcolt az egységes ukrán nép törvényes jogaiért és a függetlenségért. *Az Ukrán Központi Tanács Hruszevszkij irányítása alatt végigjárta az autonómia megszerzésétől*²⁹ a

²⁶ N. I. Kosztomarov: *Müszli o federativnom nacsale v drevnyej Ruszi. Osznova*, 1861. 1. sz. 12–58.; A. Lazarevszkij: *Opiszanyije sztaroj Marorossziji*. T. I–III. Kijev, 1889–1902.

²⁷ A. P. Demidenko: *Velikij ukrainec: Matyeriali z szittija ta dial'nosztyi M. Sz. Hruszevszkoho*. Kijev, 1992. 206.

²⁸ Az oroszországi februári forradalom után megalakult Ideiglenes Kormány nem szándékozott önkormányzati jogot adni az ukránoknak, ezért Ukrajna-szerte tüntetéseket szerveztek autonómiát követelve. Az ukrán politikai szervezetek összekrajnai tanács létrehozását sürgették és törekvésük eredményeképpen március 4-én megalakult az Ukrán Központi Tanácsot (UKT).

²⁹ Mind az Ideiglenes Kormány, mind a bolsevikok elutasították az ukrán autonómiát, de a közöttük kialakult ellentétek Oroszországban belpolitikai válsághoz vezettek, így az Ideiglenes Kormány kény-

függetlenség kivívásáig vezető utat, de kezdetben nem gondolkodtak Ukrajna Oroszországtól történő elszakadásában. A történész 1917 nyarán megjelent broszúrájában még a következőket írta:

„...Az ukránoknak nem áll szándékukban elszakadni az Orosz Köztársaságtól. Jó szándékú és szabad viszonyban akarnak velük maradni...”³⁰

1917 októberében az Ideiglenes Kormány megdöntését Kijevben megnyugvással fogadták, de nem lelkesedtek a bolsevikok hatalomra kerüléséért, akik az ukrán nacionalista törekvéseket elvben elismerték, de a gyakorlatban elutasították. Ukrajna területén is megkezdődött a harc a hatalom megszerzéséért a három hatalmi csoportosulás: az UKT, az ideiglenes kormány támogatói és bolsevikok között. A harcokból végül az UKT került ki győztesen, amely november 6-án kibocsátotta a III. Univerzáléját és M. Sz. Hruszevszkij elnökségével kinyilvánította az Ukrán Népköztársaság függetlenségét, de egyben elfogadta a megalakítandó orosz föderációval az egység megőrzését, deklarálta továbbá a demokratikus szabadságjogokat, az önkormányzati rendszer létrehozását és a nemzetiségi jogok biztosítását.

A bolsevik támadás kezdete után Harkovban december 11–12-én szovjetkongresszust tartottak, ahol kimondták a Szovjet Ukrán Népköztársaság (SZUNK) létrejöttét. Kijev elfoglalása után a bolsevikok hozzákezdtek saját hatalmuk megszilárdításához, 1918 januárjában a Vörös Hadsereg elfoglalta a bal parti ukrán területeket, ahol kialakították a szovjetrendszert.

A Központi Rada szorongatott helyzetében sem engedte meg a bolsevikoknak, hogy ők képviseljék Ukrajnát a breszt-litovszki tárgyalásokon, hanem saját követeiket küldték el és írták alá február 9-én a békét a központi hatalmakkal, amit azonban a harkovi kormány nem ismert el. A megegyezés értelmében Németország és szövetségesei elismerték az Ukrán Népköztársaságot független államként és ígéretet tettek Ukrajna felszabadítására a bolsevik uralom alól. Ennek fejében az Ukrán Népköztársaság vállalta, hogy mezőgazdasági termékeket szállít Németország és az Osztrák–Magyar Monarchia részére. 1918. március 2-án 45 ezer fős német–osztrák sereg vonult be Kijevbe és visszaállították a Rada uralmát.³¹ A Kijevbe történő visszatérést követően Hruszevszkij elnöki posztját megerősítették a Központi Tanács élén, aki igyekezett meggyőzni mindenki arról, hogy az újonnan megalakult ukrán állam demokratikus berendezkedésű és egyben békeszerető állam, amely nem kíván senkivel harcba bocsátkozni, ezért valójában nincs is szüksége hivatásos hadseregre.

A német hadvezetés április 29-én feloszlatta a Központi Radát, megszüntette az Ukrán Népköztársaságot és létrejött a hetmanátus Pavlo Szkoropadszkij vezetésével, aki bejelen-

telen volt engedni az ukránok követeléseinek. Az UKT 1917. július 3-án kiadta a II. Univerzáléját, amely kimondta, hogy Ukrajna Oroszország autonóm területe.

³⁰ M. Sz. Hruszevszkij: *Zvidki pismo ukrainsztvo i do csogo vono ide*. Kijev, 1917. 14.

³¹ A Rada helyzete ennek ellenére továbbra is bizonytalan maradt, mert a függetlenség biztosítása érdekében idegen haderő segítségét vette igénybe, amit a helyi lakosság nagy része nem nézett jó szemmel. Az erős államapparátus két legfőbb támaszában – hadsereg és bürokrácia támogatása – továbbra is hiányt szenvedtek; felerősödött a vezetők közötti vita is, ugyanis Vinnicsenko szerint radikálisabban kellett volna fellépni a bolsevikokkal szemben, míg Petljura elsődlegesen a nemzetállam rendszerének kiépítésére helyezte a hangsúlyt. Ezenkívül nem tudtak eleget tenni a német követeléseknek sem.

*tette az ukrán állam megalakulását, amely szokatlan keverékét alkotta a monarchikus, köztársasági és főként a diktatórikus elemeknek.*³²

A politikai fordulatot követően³³ Hruszevszkij a történettudomány felé fordult, először Csehszlovákiába, majd Ausztriába emigrált, végül visszatért Kijevbe. 1929-ben a Szovjet Tudományos Akadémia tagjává választották, de hamarosan letartóztatták az Ukrán Nemzeti Központban kifejtett politikai tevékenysége miatt. Végül bizonyítékok hiányában kiengedték, de eltávolították Moszkvába, ahol 1934-ben halt meg.

Az ukránok történelmét behatóan³⁴ tanulmányozva Hruszevszkij alap gondolata azon meggyőződésére alapult, hogy *világos különbséget kell tenni az oroszok, ukránok, és beloruszok történelme között, és e népeket külön nemzeti entitásként kell kezelni.* Kihangsúlyozta továbbá, hogy a 19. századi Ukrajna valójában különböző etnikai, földrajzi és történelmi régiók konglomerátumának tekinthető, viszonylag eltérő regionális történelmi identitástudattal. Az orosz és az ukrán nép kapcsolatrendszerében a történelem folyamán elsősorban a következő problémák kerültek előtérbe: 1. *a két nép etnikai megkülönböztetése illetve azonosítása; 2. a Kijevi Rusz politikai és kulturális örökségének kérdése; 3. az orosz és ukrán államiság problematikája, azaz az ukránoknak van-e dicső múltjuk és jogukban áll-e az önálló államiság megteremtése.*

Ezek az alapvető kérdések Hruszevszkij munkásságában is részletes elemzés tárgyát képezték és valójában ezen szempontrendszer vizsgálata során formálódott ki az ukrán történetész új sémája népének történelmére vonatkoztatva. Központi tétele szerint a történelem kontinuitását a *nép* adja, amely kezdetben etnosz, később bizonyos kollektív tudattal rendelkező tömeg, majd végül tudatos nemzet. A nép által a nemzetté válásig megtett folyamatot szakadatlan fejlődésként, evolúcióként értelmezi, amihez szerint nincs szükség forradalomra, az fejlődés nélkül is lezajlik.³⁵ 1917-ben megjelent két röpiratában – *Kik azok az ukránok és mit akarnak?*³⁶, *Honnan jöttek és hová tartanak az ukránok?*³⁷ – mintegy reflektálva a bolsevik hatalomátvételre, az *önerőből kiküzdött szabadságban látta az ukrán nép megkülönböztető jellegzetességét a többi keleti szláv etnikumhoz képest*, valamint kihangsúlyozza: az ukrán etnosz éppen most formálódott nemzetté, vagyis *a cári Oroszország szét-*

³² Egyedül a hetman rendelkezett törvényhozói jogkörrel, egy kézben irányította a hadsereget és a külpolitikát. Ezek a jogok szinte teljhatalmat biztosítottak Szkoropadszkij számára, de mégsem fedték azt a tényt, hogy a németek Ukrajnában mindenre kiterjedő befolyással rendelkeznek.

³³ 1918 novemberében Lembergben bejelentették a Nyugat-Ukrán Népköztársaság megalakulását, amelynek vezetői szövetkeztek Petljurával a harkovi szovjetkormány ellen. Kelet-Galíciát azonban a lengyelek is maguknak követelték, így kezdetét vette az ukrán–lengyel háború, amelynek folyamán a lengyelek 1919. július közepére majdnem egész Kelet-Galíciát visszafoglalták és a nyugat-ukrán hadsereget Kelet-Ukrajnába szorították vissza. Szovjet-Oroszország és Lengyelország 1921 márciusában megkötötte a rigai békét, amely Varsónak a Petljurával született megállapodását figyelembe véve, ukrán területeket engedett át lengyel birtokba. Valójában tehát megismétlődött az 1667-es andruszovói szerződést követően kialakult helyzet, hiszen a lengyelek és az oroszok – az ukránok érdekeit figyelmen kívül hagyva – ismét felosztották egymás között Ukrajnát.

³⁴ Mintegy kétezer politikai és tudományos publikáció fűződik a nevéhez.

³⁵ Serhii Plokhyy: *Unmaking Imperial Russia – Mykhailo Hrushevsky and the Writing of Ukrainian History.* University of Toronto Press, Toronto, 2005. 284.

³⁶ M. Sz. Hruszevszkij: *Kto taki ukrainci i csoho oni hocsut.* Kijev, 1917. 181.

³⁷ M. Sz. Hruszevszkij: *Zvidit pislo ukrainsztvo i do csoho vono ide.* Kijev, 1917. 191.

hullásában reális esély rejlik az ukrán önállóság megteremtésére, amihez azonban az kell, hogy az ukrán területek „egységes nemzeti testté” váljanak.

Kategorikusan elvetette azt az orosz koncepciót, amely a „politikai központok áthelyeződésére” alapozva, egységes és jogfolytonos folyamatként követte végig az orosz történelmet a Kijevi Rusztól kezdve az Orosz Birodalom létrejöttéig. Érvelésében semmiféle történelmi bizonyíték nem támasztja alá azt a birodalmi álláspontot, hogy az ukrán és belorusz történelem „minden oroszok” történelmének szerves és elválaszthatatlan része lenne.

„*A Vlagyimir–Moszkvai Állam*” sem az utódja, sem pedig az örököse nem volt a Kijevi Államnak... A két nemzet, nevezetesen az ukrán-rusz és a nagyorosz nemzet etnográfiai és történelmi közelsége sem szabad, hogy okot adjon arra, hogy összekeverjük a kettőt”³⁸ – olvashatjuk az egyik meghatározó munkájában.

Az orosz tradicionális sémával szemben Hruszevszkij felvázolta az ukrán történelem menetének meghatározó mozzanatait:

1. *Az ukrán mint különálló nép a koraközépkortól kezdve létezett.*
2. *A Kijevi Rusz keretein belül megteremtették egy állam alapjait megkülönböztetendő az északeleti – a későbbiekben nagyorosz – népességtől.*
3. *A Kijevi Rusz politikai örökösének nem a Vlagyimir–Szuzdali, hanem a Halics–Vohliniai Fejedelemséget kell tekinteni, amely a 14. századtól kezdve fokozatosan elvesztette a függetlenségét és beintegrálódott a szomszédos államokba – a Litván Nagyfejedelemségbe, a Lengyel és a Magyar királyságba.*³⁹

A fenti alaptételből kiindulva, Hruszevszkij megalkotta az ukrán történelem sémáját, amely a következő történelmi periódusokat tartalmazza:

1. Ókori ukrán történelem:

Ezen korszakon belül a történész kiemeli az antok és a „rusz-ukrán” etnikum közötti rokoni kapcsolatokat, az antok 4–7. század közötti politikai szervezetét a Kijevi Rusz elődjének tekinti.

2. Ukrajna-Rusz középkori történelme:

Ez a periódus a Kijevi Rusz és a Halics-Vohliniai Fejedelemség korszakára osztható fel. Hruszevszkij szerint a Kijevi Rusz politikai és társadalmi szerkezetét a rusz nép alakította ki, akiket „korai ukránoknak” nevez. Hangsúlyozottan emeli ki továbbá, hogy a kijevi periódus nem nyúlik át az orosz történelem vlagyimir–moszkvai periódusába, hanem a halics-vohliniai államban él tovább.

3. Ukrajna lengyel és litván fennhatóság alatt:

A halics-vohliniai állam története a Litván Nagyfejedelemség, majd a Litván–Lengyel Nemzetközösségben folytatódott.⁴⁰

4. Az ukrán történelem modern korszaka:

Ehhez a periódushoz sorolja a lengyel fennhatóság alatt az „ukrán nemzeti újjászületést a sztyeppéken”, azaz az ukránai kozákság kialakulását és a Zaporozsjei Szics létrejöttét.

³⁸ M. Sz. Hruszevszkij: *Zvicsajna szhema „russzkoi” isztorii i szprava racionalnoho ukladu isztorii szhidnoho szlovjansztva*. New York, 1960. 202–210.

³⁹ Lubomyr R. Wymar: *Mykhailo Hrushevsky: Ukrainian-Russian Confrontation in Historiography*. Toronto–New York–Munich, 1988. 15–16.

⁴⁰ Az orosz történészek azon kísérletét, hogy Litvánia történetét az orosz történelem részeként kezeljék, Hruszevszkij úgy értelmezte, mint az orosz centralista és imperialista historiográfia történelmileg megalapozatlan kísérletét.

5. Az Ukrán Hetman-Állam megalapítása és fejlődése:

Hruszevszkij ehhez az érához sorolja a Bogdan Hmelnyickij vezette 1648–1654-es „forradalmat”, a Hetmanátus létrejöttét és megszilárdulását, Ukrajna felosztását 1667-ben Oroszország és Lengyelország között, Ivan Mazepa korát (1687–1708), a kozák hadak feloszlátását és a Hetmanátus szétesését 1764-ben.

6. Ukrajna orosz és lengyel iga alatt:

Hruszevszkij szerint ebben a történeti periódusban ment végbe Nyugat- és Kelet-Ukrajna nemzeti újjászületése a 19. században.⁴¹

Hruszevszkij érvelésében az „orosz nép” és „orosz állam” fogalmakat, amelyeket a Kijevi Ruszra és a keleti szláv népek történelmének egyes periódusaira is alkalmaztak, az orosz történészek egyoldalúan átvették, hogy folyamatában interpretálhassák az orosz vagy „nagyorosz” nép históriáját. Ennek a terminológiai káosznak – „rusz”, „kisorosz”, „nagyorosz” – a következtében a három keleti szláv nép – orosz, ukrán, belorusz – kialakulásának idejét és körülményeit elferdítették és az ukrán, valamint a belorusz történelem legnagyobb részét – történelmileg megalapozatlanul – beolvasztották az orosz „nemzeti” történelembe. A terminológiai zavar tisztázása céljából, illetve annak érdekében, hogy hangsúlyozza a szoros kapcsolatot a modern és a régi ukrán történeti korok között, Hruszevszkij az „Ukraina-Rusz”⁴² fogalmát használta.

Hruszevszkij az ukránok „dicső” történelmét kutatva, a „hőskornak” nevezett 1648–1654-i *Hmelnyickij-mozgalom* bemutatásának másfél kötetet szentelt a 10 kötetes *Ukraina-Rusz történetében*, hangsúlyozottan bizonyítva az ukrán historiográfia azon nézetét, hogy – az oroszokhoz hasonlóan – az ukránok nem kevésbé dicső múlttal rendelkeznek, amelynek központi eleme a 17. század közepén lezajlott ukránai eseményekhez köthető.

A történész első munkája az ukrán mozgalmat lezáró 1654-i perejaszlavi egyezményről 1898-ban került kiadásra, amelyben elutasítva a Hmelnyickijről addig kialakított neoromantikus hős képét, a populista beállítottságú *Hruszevszkij kemény kritikával illette a hetmant* és a kozák vezetőket, mert azok kizárólag a kozák „rend” érdekeit szem előtt tartva nem az ukrán népet, nem egész Ukrainát képviselték.⁴³

A Bogdan Hmelnyickij halálának 250. évfordulójára 1907-ben megjelentetett munkájában a történész korábbi véleményét felülvizsgálva, lényegében azon kozák rend hőségének tünteti fel a hetmant, akik az ukrán szabadságért fogtak fegyvert, azaz saját jogaikat védelmezve, az ukrán népért is harcoltak.⁴⁴ Szemmel láthatólag jelentősen megváltozott a történész korábbi álláspontja, amiben feltehetőleg közrejátszottak az 1905-ös oroszországi események is. Feltehetőleg *Hruszevszkij az 1905-i forradalomban kereste az ukránok nemzeti törekvéseinek legalitását és az ukrán nemzeti hőst*. Ilyen megfontolásból Hmelnyickijt összekötő kapocsnak nevezi az ukrán nép és elit között, olyan hőssé emelve őt, aki az ukrán nép hatalmas erőit személyesítette meg. *A kozákok önös érdekeit képviselő szervezőből tehát az ukrán népet védelmező vezetővé „léptette” elő a hetmant*. Némileg árnyal a hetman

⁴¹ M. Sz. Hruszevszkij: *Isztorija Ukraini-Ruszi u 10 tomah*. Kijev, 1898–1937.

⁴² Hruszevszkij egyetemi tanára, V. A. Antonovics vezette be az „Ukraina-Rusz” terminust a történelmi kategóriák sorába.

⁴³ M. Sz. Hruszevszkij: Hmelnyickij i Hmelnyicsina. In: *Zapiszki Naukovoho tovariszstva im Sevczenka*. 1898. 23–24. 16–19.

⁴⁴ M. Sz. Hruszevszkij: Bohdanovi Rokovny. In: *Literaturno-naukovij visnyik*. 10. nos. 8–9. Lviv, 1907. 208.

korábbi negatív képén azáltal is, hogy tagadhatatlan társadalmi önzése ellenére kiváló szervező egyéniségnek és diplomatának tartotta.

1912-ben megjelent rövid *Ukrajna-történetében*⁴⁵ és a perejaszlavi szerződést értékelő 1917-es tanulmányában⁴⁶ mintegy semleges véleményt kialakítva továbbra sem bírálta Hmelnickijt, ez alkalommal a hangsúlyt arra helyezte, hogy az elvárásaikban kevésbé kielégített kozák vezetők csalódtak az orosz cárban, miután Oroszországhoz csatlakoztak.

Az 1917-es forradalmak után Hruszevszkij tudományos munkáiban⁴⁷ visszatér a Hmelnickijt és mozgalmát jellemző kritikai hangnem, valójában az 1898-as művében írt nézetei metamorfózisának lehetünk tanúi. A szerző a kollektív hősként tisztelt néptömegek meghatározó szerepét hangsúlyozza az 1648–1654 közötti események menetében, míg a hetmant egyszerűen „törpének” nevezi az igazi hősök között.⁴⁸ A kozák vezető hibás lépései között emeli ki, hogy nem tudta kihasználni a katonai sikereit és a politikai lehetőségeit, valamint nem sikerült érdekességet teremtenie az ukrán népen belül. Hruszevszkij nem is annyira a kozák vezető hősiességét vonja kétségbe, hanem az addigi ukrán historiográfia tradicionális Hmelnickij-képét tekinti túlidealizáltnak.

A fentiek alapján nyilvánvalóan megmutatkozik, hogy Hruszevszkij az aktuális politikai helyzethez igazította a Hmelnickij-korszakról kialakított képét: a demokratikus és forradalmi Ukrajnához.⁴⁹ 1917-ben a történész leszögezte, hogy Ukrajnában új társadalmi rendre van szükség, de nem a régi hetmanátus visszaállítására. A bolsevik veszély valóra válásakor a korábbiaknál is hangsúlyozottabban került előtérbe műveiben a dicső ukrán-kozák múlt fókuszba állítása, ezen belül az ukrán önállóság történelmi hagyományainak kiemelése, a Kijevi Rusz és a Hetmanátus közötti kontinuitás elemzése.

Az ukrán államiság problémakörét érintve, a historiográfiában az is vita tárgyát képezte, hogy a Hmelnickij-mozgalom idején, illetve annak eredményeképpen beszélhetünk-e ukrán állam kialakulásáról. Hruszevszkij az *Ukrajna-Rusz történetében* populizmusa ellenére sem vetette el az állam szükségességét és annak pozitív szerepét az ukrán történelemben. A fentebb említett 1898-as munkájában Hruszevszkij még azt írta, hogy a független államiság kérdése feltehetőleg csak Hmelnickij utolsó éveiben került előtérbe és nem magának az államnak a létjogosultságát vonta kétségbe, hanem pontosan meghatározta, hogy valójában milyen államra van szüksége az ukránoknak, kinek állhat jogában ott kormányozni. A kiemelkedő ukrán történész úgy tekintett az államra, mint az ukrán nép számára szükséges politikai, társadalmi, gazdasági és kulturális célok elérésének eszközére. A szovjet korszakban publikált „*Ukrajna-Rusz*” köteteiben már amellet érvelt, hogy a hetman és a kozák elit legfőbb célja kezdettől fogva a szuverenitás elérése volt, az államiság koncepciója pedig szorosan összefonódott a szuverenitás problematikájával. Míg korábban Hruszevszkij azt hangsúlyozta, hogy a 17. század közepén a kozák vezetők elsődleges célkitűzései között nem a függetlenség kivívása, hanem az autonómia megszerzése szerepelt, addig nézetei 1917 után oly módon változtak, hogy eljutott annak az alap gondolatnak az elfogadásáig,

⁴⁵ M. Sz. Hruszevszkij: *Illusztruvana isztorija Ukrajini*. Naukova Dumka, Kijev, 1992. 312–316.

⁴⁶ M. Sz. Hruszevszkij: *Perejaszlavszka umova Ukrajini z Moszkvoju. Sztattji i tekszti*. Kijev, 1917–1918. 5–54.

⁴⁷ *Isztorija Ukraini-Ruszi*. 9. Kijev, 1929–1931. 868.

⁴⁸ Uo. 1496.

⁴⁹ Serhij Plokhky: *Ukraine and Russia. Representations of the Past*. University of Toronto Press, Toronto, 2008. 92–95.

miszerint Bogdan Hmelnyickij hetmansága alatt az ukrán mozgalom sikerei következtében megszületett az ukrán államiság.

Összegzés

M. Sz. Hruszevszkij történetírói munkássága során fokozatosan építette fel azt a logikai láncot, amelyre úgy lehetett felfűzni a meghatározó ukrán történelmi eseményeket, hogy azok egységes és folyamatos egészet alkossanak. Művei a „nagyorosz” tradicionális sémával történő teljes szakítást idézték elő, egyúttal megteremtették az ukrán nemzeti történetírás alapjait, miközben új értelmezést adtak a keleti szláv népek történetének. Az „ukrán nemzeti történetírás atyja” hangsúlyozottan emeli ki, hogy a Kijevi Ruszban a keleti szláv törzsek nemcsak politikai, hanem vallási, kulturális és nyelvi egységet is alkottak és gyakorlatilag a Kijevi Ruszt az ukrán államiság és nemzetfejlődés kiindulópontjának lehet tekinteni. Összességében Hruszevszkij megcáfolta azt az orosz paradigmát, miszerint az ukránok gyakorlatilag semmilyen fontos szerepet nem játszottak a történelemben, éppen ellenkezőleg, szerinte történeti gyökereik jóval korábbi időkre nyúlnak vissza, mint az oroszoké.

Résumé

Mykhailo Serhiiovych Hrushevsky was an Ukrainian academician, politician, historian, and statesman, one of the most important figures of the Ukrainian national revival of the early 20th century. In 1917, Hrushevsky was elected head of the revolutionary parliament, the Ukrainian Central Rada in Kiev and guided it gradually from Ukrainian national autonomy within a democratic Russia through to completely independent statehood.

As a historian, Hrushevsky authored the first detailed scholarly synthesis of Ukrainian history, his magnum opus, the *Istoriia Ukraïny-Rusy* (*History of Ukraine-Rus*), appeared between 1898 and 1937. These ten published volumes (in eleven books) trace Ukrainian history from the earliest times to the post-Khmelnytsky era in the late 1650s. Hrushevsky saw continuity in Ukrainian history from ancient times to his own. He viewed the Halych-Volhynian Principality as the sole legitimate heir of Kievan Rus. This is opposed to the official scheme of Russian history which claimed Kievan Rus for the Vladimir-Suzdal Principality and Imperial Russia.

Királyi hajdúk és regisztrált kozákok hazájuk szolgálatában

Marton Gellért Ernő
Szegedi Tudományegyetem

A tanulmány célja a magyarországi hajdúk és az ukrainai kozákok történeti szerepének összehasonlítása. Bár e két társadalmi csoportról a külön-külön értekező tudományos írások száma nagy, átfogó komparatív elemzésük hiányzik a szakirodalomból, pedig a hazai és nemzetközi kutatók párhuzamot is vonnak közöttük.¹

A történettudomány a magyarországi hajdúk és az ukrainai kozákok három csoportját különíti el: szabadhajdúk és „szabad” kozákok; királyi (végvári) hajdúk és regisztrált kozákok; magánföldesúri hajdúk és kozákok. A felsoroltak közül a királyi (végvári) hajdúk és regisztrált kozákok csoportjai és kiváltságaik összevetésére szorítkozom.² A komparatív elemzés a 15. század végétől kezdve a hajdúk esetében az 1685-ig, míg a kozákokéban az 1654-ig tartó időszakot öleli fel.

A hajdúság történetében meghatározó fordulópont, amikor I. Lipót császár 1685-ben állami adó alá vonja őket,³ így kiváltságaik jelentős csorbát szenvednek. A kozákok esetében két ilyen fordulópont említhető: 1638, amikor a „Zaporozsjei Kozák Had Ordinációja” rendelet⁴ értelmében a regisztrált kozákság addig megszerzett valamennyi jogát és privilé-

---

¹ Rácz István: *A hajdúk a XVII. században*. Debrecen, 1969. 7–44.; Uő.: *Parasztok, hajdúk, cívisek*. Debrecen, 2000. 148.; Orest Subtelny: *Ukraine. A History*. University of Toronto Press, Toronto, 2000. 122.; Gebei Sándor: Az ukrán kozákság a XVI. században. *Agrártörténeti Szemle*, 1979/3–4. 319.; Nagy László: *Hajdúvitézek 1591–1699*. Zrínyi Katonai Kiadó, Budapest, 1983. 20.; Tadeus Kopyś: A hajdú és kozák kérdés a 16–17. századi lengyel nemesi köztársaságban és Magyarországon. In: *Báthory Gábor és kora*. Debrecen, 2009. 375.; Varga Beáta: A magyarországi hajdúság és az ukrainai kozákság történeti párhuzamai. *Acta Historica*, 120. évf. (2005).

² A szabadhajdúkra és a „szabad” kozákokra vonatkozóan lásd: Marton Gellért Ernő: Szabadhajdúk és „szabad” kozákok. Összehasonlító kísérlet. *Szeged*, 24. évf. (2012) 14–19.

³ Rácz István: *Parasztok...* i. m. 161.

⁴ Az 1638-as rendelet reakció volt arra, hogy a regiszterkozákok egy része 1637-ben csatlakozott a szicskozákok kibontakozó lázadásához. Varga Beáta: *Önállóság, autonómia vagy alávetettség*. JATE Press, Szeged, 2008. 25.

giumát elveszítve a paraszttal vált egyenrangúvá,⁵ a másik fordulat 1654, amikor a lengyel függést az orosz váltotta fel.⁶

A királyi (végvári) hajdúk

Felvetődik a kérdés, kikből lettek a királyi, végvári hajdúk. A válasz a következőképpen foglalható össze: a hajdúk kezdetben a végvárak körül csoportosultak, ahol ideiglenes vagy állandó szolgálatba fogadták őket, más részük a mezei seregekben talált alkalmazást. Ezek a hajdúk főleg gyalogosok voltak, kisszámú lovas található csak közöttük.⁷

Komáromy András szerint a hajdúk nagy része egykor a nemesi udvarházakban lakott, közülük sokan előkelő nemesi családok leszármazottai voltak.⁸ Ez a kijelentés szemben állhat azon korábbi állításokkal, miszerint a hajdúk jelentős hányada paraszti sorból származik. Nagy László is azok közé tartozik, akik vitatják, hogy a hajdúk tömegei paraszti, jobbágyi sorból származnak.

A végvári hajdúkat két részre kell osztani: egyik része a királyi, másik része a magánföldesúri hadseregben szolgált, váraik és birtokaik védelmében sem az uralkodó, sem a földesurak nem nélkülözhatték a hajdúkat szolgálatait.⁹ Ennek oka az, hogy a végvárak jelentős hányada nem a király, hanem a birtokos nemesség tulajdonában volt, így az ott szolgáló katonaság zsoldja is a földesurat terhelte. Hajdúkat a Kassától Szentgyörgyvárig húzódó végvár vonal szinte összes várában teljesítettek szolgálatot.¹⁰ A hajdúk, akik más zsoldosokkal együtt szolgáltak a várakban, zsoldjukat csak ritkán kapták meg. Történt ez annak ellenére, hogy a hajdúkatonáság nagyon olcsó haderőnek számított, havi zsoldja mindössze 2 forint volt,¹¹ a német vasasoké 5–7-szer ennyi.¹²

A zsoldfizetés elmaradása és az a tény, hogy Rudolf császár a 17. század elejétől tudatosan törekedett arra, hogy a hajdúk szabad akaratukból elhagyják a várakat, feladják „iratos” vagy „lajstromozott” státuszukat, nem eredményezte a királyi hajdúk létszámának drasztikus csökkenését.¹³

⁵ Mindezekkel együtt ki kell hangsúlyoznunk azt is, hogy az 1638-as megszorítások – avagy reformok – a szilárd identifikációjú kozákokat egy „kozák állam” keretei felé vezérelték. Uo. 26. Ezzel kapcsolatban Carsten Kumke meg is jegyzi, hogy az Ordináció kiadásának szándéka végeredményben nem az elnyomásra, hanem a kozákok feletti fokozottabb ellenőrzésre és irányításuk – belső és külső (MG) – megszervezésére irányult. Carsten Kumke: *Führer und Geführte bei den Zaporoger Kosaken. Struktur und Geschichte kosakischer Verbände im polnisch-lituanischen Grenzland (1550–1648). Forschungen zur osteuropäischen Geschichte.* 49. Harrasowitz, Berlin und Weisbaden, 1993. 61.

⁶ Varga Beáta: *Die russisch-ukrainischen Beziehungen vom Andrusower Vertrag 1667 bis zum „ewigen Frieden” von 1686. Chronica,* Vol. 9–10. (2010), Szeged. 137–138.

⁷ Nagy László: *Hajdúvitések...* i. m. 21.

⁸ Komáromy András: Rhédey Ferenc váradi kapitány. *Hadtörténeti Közlemények,* 7. évf. (1894), 5.

⁹ Balogh István: *Hajdúság.* Gondolat, Budapest, 1969. 17.

¹⁰ A 16. századi hajdúkatonák fennmaradt neveit vizsgálva számos, a végvár vonalhoz tartozó vár, illetve településnév található a vezetéknevek között. Ez is bizonyítéka a fenti állításnak. Uo. 18.

¹¹ Uo. 20.

¹² Rácz István: *Parasztok...* i. m. 151–152.

¹³ A fokozódó belpolitikai ellentétek miatt az udvar célja a létszámcsoökkentés lett volna, hiszen a hajdúk udvarhúsege erősen megkérdőjelezhető volt. Köztudomású volt, hogy a nagyrészt protestáns hajdúk a protestáns magyar birtokosokhoz igazodtak, nem pedig az udvarhoz; Bocskai szabadsághar-

Feltehetőleg Rudolf császár politikájának¹⁴ is köszönhető, hogy – egyes adatok szerint – a 17. század első harmadában Lengyelországban közel 40 000 főnyi magyar hadinép szolgált,¹⁵ akik közül a legtöbben minden bizonnyal a végvárakból elbocsátott katonák közül kerültek ki és közöttük sok lehetett a fegyverforgató hajdú, illetve kalandor, nemesivadék.¹⁶ A végvárakban maradtak Nagy László szerint az alábbi lehetőségek közül választhattak: a várhoz közeli területeken bekapcsolódtak a mezőgazdasági művelésbe hadi feladataik mellett, ami főleg a gyalogok számára jelentett megélhetést; a lovasok számára ott volt a szabad prédálás és a csendőri feladatok ellátása.¹⁷

Kijelenthető az is, hogy a lovas fegyvernemhez tartozni megkülönböztetett társadalmi szerepet jelentett, ez pedig inkább szerzett, mint származási rang volt. A hajdúk – gyalogok és lovasok egyaránt – magukat, mint „vitézlő rendet”, a nemességhez tartozónak tekintették.¹⁸ A királyi hajdúk létszáma folyamatosan változott, attól függően, hogy a központi hatalomnak milyen mértékben volt szüksége katonai szolgálatukra.

A regisztrált kozákok

A 16. században a nemesi felkelés intézménye képezte a Rzeczpospolita hadseregét, mely nem számított a legütőképesebb seregtípusnak a kor hadászataiban, ráadásul a nemes-ség nem fogott fegyvert minden esetben, amikor az ország érdeke úgy kívánta volna. Hadba

---

cának idején több alkalommal előfordult, hogy a császár alatt szolgáló hajdúk átpártoltak a fejedelem oldalára. (Vö. Dudás Gyula: *A szabad hajdúk története a XVI–XVII. században*. Szeged, 1887. 45–47.) Azonban Rudolf nem érte el célját, mert a végvárakat elhagyó hajdúvitézek a mezei Habsburg-ezrekbe léptek be. (Nagy László: *Hajdúvitézek...* i. m. 21.) 1603-ban 4000 hajdú állt királyi szolgálatban (Dankó Imre: A hajdúság eredete. *Hajdú-Bihar Megyei Múzeumok Közleményei*. 10. (1969) Debrecen. 6.), ez pedig az uralkodó szándékát figyelembe véve soknak mondható. Dudás Gyula valószínűsíti, hogy a 17. század végén a legtöbb hajdú királyi zsoldban állt. (Dudás Gyula: *A szabad hajdúk...* i. m. 27.) Amennyiben elfogadjuk Nagy kijelentéseit a végvári hajdúk mozgásai kapcsán, Dudás kijelentését sincs okunk cáfolni. Azonban meg kell említeni, hogy az 1672-i redukció után mindössze 1998 hajdú teljesített szolgálatot végvári katonaként, ezt megelőzően számuk egy fennmaradt összeírás szerint 5606 fő volt. (Rácz István: *A hajdúk...* i. m. 30.) A várakból kivonuló erőt paraszti katonasággal igyekeztek pótolni. (Nagy László: *Hajdúvitézek...* i. m. 22.) A 17. század elején beáramló, a mezőgazdasági termelésbe bekapcsolódó paraszti katonaság katonai szolgálatát tekintette jobbágyi szolgáltatásnak, így megtagadták az adófizetést. (Makkai László: *A kuruc nemzeti összefogás előzményei. Népi felkelések Felső-Magyarországon 1630–1632-ben*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1956. 49.)

¹⁴ Rudolf nyíltan hajdúellenes politikát folytatott, a minimális szintre kívánta csökkenteni a magyarországi hajdúk létszámát. Egy részük emiatt felhagyott a végvári szolgálattal, más részük a mezei seregekbe lépett át, megint másik részük külhonban keresett biztosabbnak tűnő megélhetést és harci babérokat magának.

¹⁵ Nagy László: *Hajdúvitézek...* i. m. 22.

¹⁶ Ez a szám természetesen azt is magában foglalja, hogy bizonyos alakulatok többször is jártak lengyel földön, s azt is, hogy nem mind volt hajdúkatona. Így ez a számadat óvatosan kezelendő, a hajdúk összlétszámának megállapításakor csupán bizonytalan támaszt nyújthat.

¹⁷ Ez utóbbi keretén belül a szökött jobbágyok visszavitele és a török uralom alatt levő jobbágyok földesúri szolgáltatásainak behajtása volt feladatuk.

¹⁸ Uo. 22–23.

vonulását saját érdekeinek kikényszerítésére is felhasználta a slachta.¹⁹ A központi hatalom ezzel szemben létre kívánt hozni egy állandó zsoldos sereget, mely megfelelt a kor hadászati elvárásainak létszám, taktika és fegyverzet tekintetében egyaránt.

Állami kozák sereg létrehozására először I. Zsigmond (1507–1548) tett kísérletet 1512-ben, amikor felajánlotta a nemességnek, hogy katonai szolgálatukat pénzen váltsák meg, melyből 3000 fős állandó hadsereg létrehozását tervezte, ennek gerincét a kozákok alkották volna. Próbálkozása azonban kudarcot vallott, mivel a szolgálat mellett a nemesség kizárólagos jognak is tekintette a nemesi insurrectiót az uralkodóval szemben.²⁰ Majd 1541-ben I. Zsigmond újból megkísérli az állandó sereg létrehozását, ennek jegyében a kijevei és cserkasszi kozákok összeírását el is rendeli, hogy az 1542-es szejmen már konkrét adatok birtokában dönthessenek a zsoldos sereg létrehozásáról a végvidékek biztosítása érdekében, de a slachta saját hatalmának biztosítékát – azaz a nemesi felkelés jogát – nem akarta megosztani, így az uralkodó ismételen kudarcot vallott.²¹

Tervét II. Zsigmond Ágost (1548–1572) valósította meg 1572-ben, miután állami lajstromba vett 300 kozákot évenkénti zsoldfizetéssel,²² akiket hivatalosan is elismertek, így a kozákság már nem csak *de facto*, hanem *de jure* is létezett. Bár hamar feloszlott ez a kozák csapat, mégis mérföldkönek tekinthető, hiszen ez volt az első alkalom, hogy a lengyel kormányzat a kozákokat különálló, önálló társadalmi-politikai csoportként kezelte,²³ akik kikerültek a lengyel hivatali apparátus ellenőrzése alól és közvetlenül a lengyel koronahetmannak lettek alárendelve.²⁴ A regisztrált kozákok mentesültek az egyházi és földesúri szolgáltatások alól, katonai szolgálatukért pedig birtokot és önkormányzati jogot kaptak.²⁵ A Rzeczpospolitán belül a lajstromozott kozákság állandó hadseregnek tekinthető, amely permanens megbízatással rendelkezett – például határőrzés – ezért cserébe pedig különleges jogokkal bírt. A nemesség politikai súlyára nézve a kozákság általánosságban is, de kiváltképp a lajstromozottak jelentős veszélyt jelentettek, így a slachta célja a kozákság megsemmisítése, míg a kozákoké katonai szolgálatukból fakadóan a kiváltságolt, nemesi jogállás elérése volt.²⁶

Báthory István (1576–1586) már uralkodásának kezdetén szembesült a kozák problémával.²⁷ Először célul tűzte ki a kozákok megsemmisítését, belátta azonban, hogy ez lehetetlen, mivel a kozáksággal szemben nem tudott megfelelő erejű hadsereget felállítani. 1578-ban a „lenti kozákok” – a zaporozsjei kozákok – követői felajánlották 600 kozák szolgálatát a központi hatalom számára azzal, hogy ott szolgálnak, ahová rendelik őket.

¹⁹ Norman Davies: *Lengyelország története*. Osiris, Budapest, 2006. 178–179.

²⁰ Varga Beáta: A Zaporozsjei kozákság születése. Historiográfiai megjegyzések. *Világtörténet*, 1994/3–4. 27–28.

²¹ Gebei Sándor: Az ukrán kozákság... i. m. 351.

²² Varga Beáta: A Zaporozsjei kozákság születése... i. m. 28.

²³ Orest Subtelny: *Ukraine...* i. m. 111.; Varga Beáta: *Önállóság, autonómia vagy alávetettség*. i. m. 25.

²⁴ Font Márta – Varga Beáta: *Ukrajna története*. Szeged, 2006. 111.

²⁵ Varga Beáta: A Zaporozsjei kozákság születése... i. m. 28.

²⁶ Polgár Tamás: Lengyelország, 1569–1654. In: Sashalmi Endre (szerk.): „Kelet-Európa” és a „Balkán”, 1000–1800. *Intellektuális konstrukciók vagy valós történeti régiók?* Kelet-Európa és a Balkán tanulmányok 4. Pécs, 2007. 39.

²⁷ Gebei Sándor: Az ukrán kozákság... i. m. 349.

Báthory csak 500 lajstromozására adott engedélyt,²⁸ de a király 1582-ben a lajstromozottak számát mégis 6000-re emelte,²⁹ ezzel egy időben azokat, akik a regiszterbe nem kerültek be, törvényen kívül helyezte és korábbi lakóhelyükre való visszatérésre szólította fel őket.³⁰ Úgy tűnt, hogy a kozákok állami szolgálatba állítása járható út lesz, de ők a katonai sikereikre féltékeny lengyel nemesség nem múló ellenszenvébe ütköztek, s a nemesek továbbra is gyűlevész rablóbandának tartották őket. Rosszallásuknak két oka volt: attól tartottak, hogy a szabadság reményében tömegesen elvándorlók miatt veszélybe kerülhet a munkaerő-utánpótlás, valamint veszélyt jelenthet státuszukra a központi hatalom kezében levő ütöképes kozák hadsereg.³¹

III. Zsigmond (1587–1632) 1590-ben megtiltotta újabb kozákok lajstromozását és a lakosság elvándorlását.³² Az 1590-es szejmhatározat³³ értelmében a korona-hetmannak rendet kellett teremtenie Ukrajnában, meg kellett akadályoznia a lajstromozottak és a szicskozákok együttműködését, hiszen egyesülve jelentős katonai erőt képviseltek volna a központi hatalommal és a nemesekkel szemben.

Az 1620-as évekre kialakult a „vüpiszcseki” elnevezés, amely a lajstromba nem vettek és az onnan kikerülteket, kiírtakat jelentette, akik mindvégig arra törekedtek, hogy a lajstromozottakkal azonos jogokat és kiváltságokat kapjanak. A „szabad” kozákok 1629-ben Tarasz Fedorovics vezetésével a regiszterkozákokra támadtak, majd – a lajstromon kívüliek lecsillapítását elősegítendő – a lajstromozottak létszámát 8000 főre emelték.³⁴ A 17. század elejére a regisztrált kozákság aktívan politizáló katonaréteggé vált, ezt igazolja, hogy III. Zsigmond lengyel–litván uralkodó halála után IV. Ulászlót (1632–1648) jogaik megerősítése és kiterjesztése fejében támogatásukról biztosították.³⁵ Ez volt az első alkalom, hogy a kozákság közösen lépett fel egy ügy érdekében. A pravoszláv vallás elleni támadások és a breszti vallási unió döntően befolyásolta egységesülésüket, ráadásul e két momentum kiváló ügyletet szolgáltatót a felkeléseikhez.³⁶

A kozákok a központi hatalom támaszává kívántak válni, mivel a nemességtől aligha várhatták jogaik elismerését. IV. Ulászlónak – aki a slachta hatalmát a regiszterkozákokkal kívánta ellensúlyozni³⁷ – talán lett volna elegendő tekintélye a kozákkérdés rendezésére, de

²⁸ Uo. 352.

²⁹ Serhii Plokhyy: *The Cossacks and Religion in Early Modern Ukraine*. Oxford University Press, Oxford, 2001. 27–28.

³⁰ Font Márta – Varga Beáta: *Ukrajna története*. i. m. 111.

³¹ Uo.

³² Varga Beáta: *A Zaporozsjei kozákság születése...* i. m. 28.

³³ A szejmhatározat értelmében a kozákok létszámát 6000-re emelik, amit March Báthory István lengyel király erőfeszítéseinek halála utáni kiteljesedéseként értelmez. G. Patrick March (1990): *Cossack of the Brotherhood. The Zaporog Kosh of the Dnieper River*. American University Studies, Series IX. History. Vol. 86. Peter Lang, New York, 1990. 54. Az 1590-es szejmhatározat részleteit lásd: 54–55.

³⁴ Varga Beáta: *A Zaporozsjei kozákság születése...* i. m. 29.; Paul Robert Magocsi: *A History of Ukraine. The Land and its Peoples*. University of Toronto Press, Toronto, 2010. 196.

³⁵ Varga Beáta: *A magyarországi hajdúság és az ukrajnai kozákság...* i. m. 36.

³⁶ Varga Beáta: *A Zaporozsjei kozákság születése...* i. m. 29–30.

³⁷ Polgár Tamás: *Lengyelország* i. m. 42. A király titkos paktumot is kötött a kozákokkal a slachta kijátszására az 1646-os törökök elleni haditerv kapcsán. Ulászló célja a nemesség ellenállásának megtörése volt, valamint a Rzeczpospolita nemzetközi megítélésének helyreállítása, aminek egyik

az intézkedésben váratlan halála megakadályozta, így a kozákok ügye ismét megoldatlan maradt, a slachta pedig nem ismerte fel a kérdés jelentőségét.³⁸

A kozákok – ezen belül is a lajstromozott kozákok – jelentőségét mutatja, hogy a 17. század első felére a Rzeczpospolita hadseregében meghatározó szerepre tettek szert.³⁹ A vizsgált korszakban folyamatosan változott a bejegyzett kozákok létszáma, jogaik és privilégiumaik kiterjedtsége a történelmi helyzet és az uralkodók érdeke szerint. Létszámuk 1654-ben⁴⁰ érte el a tetőpontot, de már az orosz cár fennhatósága alatt: a cár „Adománylevelében” 60 000 kozák lajstromba vételéről rendelkezett.⁴¹

Hajdú kiváltságolás

A tizenöt éves háború alatt a hajdúk száma jelentősen megnőtt, a társadalmi feszültség fokozódott. Elérni kívánt céljuk a katonaszabadság megszerzése, a jobbágysági függés minden elemének levétele volt, felemelkedésüket azonban a köznemesség meg akarta akadályozni.

---

alapja egy 12 000-es kozák sereg állandó zsoldban tartása. Erre vonatkozólag bővebben: Gebei Sándor: Az Erdélyi Fejedelemség szerepe az 1646–48-as Oszmán Birodalom elleni koalíciós kísérletben. In: Uő. (szerk.): Tanulmányok az erdélyi–lengyel kapcsolatok történetéből (16–17. század). *Acta Academiae Agriensis*, Nova Series, Tom. XXVI. Sectio Hungariae. Eger, 2001. 61–63.

³⁸ Polgár Tamás: Lengyelország... i. m. 39–40.

³⁹ Varga Beáta: Önállóság, autonómia vagy alávetettség – Az ukrán hetmanok csökkenő mozgástere 1654–1687 között. In: *Bölcsészeműhely 2008*. JATEPress, Szeged, 2009. 178. 1620-ban Cecora mellett a lengyel seregek a kozákok segítségével súlyos vereséget szenvedtek a töröktől. Ennek hatására a lajstromozottak számát is növelte az uralkodó, majd 1621-ben Hotyin mellett a lengyel haderő vereséget mért a török seregére, a 40 000 fős kozák sereg csatlakozásával. (Marton Gellért Ernő: Szabadhajdúk és „szabad” kozákok... i. m. 18.) Egyetlen meghatározó vereségüket a kozákok 1651-ben Beresteczónál szenvedték el a lengyel–litván seregekkel szemben, amikor a tatárok magukra hagyták őket. Polgár Tamás: Lengyelország... i. m. 40.

⁴⁰ A regiszterkozákok létszáma 1654 előtt a következőképpen alakult: III. Zsigmond 1621-ben 3000-re, 1623-ban az elégedetlenség miatt 5000-re (Varga Beáta: A Zaporozsjei kozákság születése... i. m. 31.), az 1625-ös kurukovói egyezményben 6000 főre emelte a lajstromozottak létszámát, az 1649-es zborovói egyezményben – amellelt, hogy a lajstromozott kozákok kikényszerítik az 1638-ban megcsontított kiváltságaik visszaállítását is (Carl Bickford O'Brien: *Muscovy and the Ukraine. From the Pereiaslav Agreement to the Truce of Andrusovo, 1654–1667*. University of California Press, Berkeley, 1963. 16.) – 40 000-re módosították a lajstromot, majd 50 000 főre egészítették ki a regisztert (Albert Seaton: *The Horsemen of the Steppes – The Story of the Cossacks*. London, 1985. 79.), azután az 1651-es Belaja Cerkov-i egyezményben 20 000-re csökkentették az iratos kozákok létszámát. (Varga Beáta: *Önállóság, autonómia vagy alávetettség*. i. m. 41.) A kurukovói egyezményben állandó szálláshelyet jelöltek ki számukra, melyben közigazgatási egységük az ezred lett, alapul véve az egyébként is létező katonai igazgatási egységüket. Ehhez azt a kiegészítést is meg kell tennünk, hogy az ezrednek belső közigazgatási szervezeti felépítése nem a központi hatalom apparátusának mintájára jött létre, hanem alulról kiindulva, az ezrednek differenciálódásának hatására ment végbe. Varga Beáta: *Az orosz–ukrán konfliktus a perejaszlavi egyezménytől az andruszovói békéig (1654–1667)*. JATEPress, Szeged, 2004. 90–92.

⁴¹ Carl Bickford O'Brien: *Muscovy and the Ukraine*... i. m. 23. A perejaszlavi egyezményről bővebben lásd: 20–27. és Serhii Plokhyy: *The Origin of the Slavic Nations. Premodern Identities in Russia, Ukraine, and Belarus*. Cambridge University Press, New York, 2006. 246–249.

A hajdúkérdés rendezését a belső társadalmi viszonyok és a külpolitika alakulása egyaránt befolyásolták,⁴² tehát a hajdú kiváltságolás a társadalmi feszültségek feloldását is szolgálta volna.

A hajdúk privilegizálásának legismertebb mozzanata – a megnemesítés mellett – letelepítésük, földhöz juttatásuk.

Érdemes megnézni, kiken keresztül jutott el a letelepítés gondolata a gyakorlati megvalósításig. Először a törökök vetették fel ezt a lehetőséget a 16. században, mert sok gondjuk adódott a szabadhajdúkkal,⁴³ majd a 17. század elején Zemplén megye nemessége nyomán Mátyás főherceg⁴⁴ emelt szót a hajdúk letelepítése mellett. A letelepítést végül Bocskai István helyezte a realitások talajára, azt azonban mai napig sem tudni, hogy saját meggyőződéséből vagy valaki tanácsára kezdett hozzá a hajdúk letelepítéséhez, ahogyan azt sem, hogy a kozáktelepülések ismeretében adta-e ki kiváltságleveleit.⁴⁵ Ez utóbbi sem zárható ki, még akkor sem, ha kiváltságleveleit a székelyek példájára hivatkozva adta ki. Egy valami azonban okkal feltételezhető: Bocskai nem rendelkezett elegendő pénzzel a hajdúk zsoldjának kifizetéséhez, ezt ellensúlyozandó dönthetett a letelepítés mellett.⁴⁶

Bocskai fellépésével új szakasz kezdődött a szabadhajdúk történetében, mely a legfényesebb időszaka lett a hajdúknak. A Bocskai-felkelés idején a hajdúk voltak az elsők, akik fegyvert fogtak a Habsburg-hatalom ellen, felkelésük „a politikai és vallásszabadság (...) harcává fejlődött”.⁴⁷ Ennek indítéka azonban nemcsak a nemzeti öntudat volt, hanem Bocskai ajánlata a földszerzésre,⁴⁸ a fejedelem ugyanis előre alkut kötött a bihari hajdúkkal.⁴⁹ Nagy László szerint utópia, hogy a nemzeti öntudat és a protestáns hit védelme szólította volna Bocskai fegyverébe a hajdúkat, látszott ugyanis a török háborúk vége, valamint az, hogy a király a nemesekkel karöltve készül leszámolni a hatalmukra veszélyes hajdúkkal,⁵⁰ így társadalmi helyzetük rendezésére az egyetlen alternatívának Bocskai támogatása bizonyult számukra.⁵¹

A hajdúk szabadságát elsőként biztosító oklevelet az 1605. novemberi országgyűlést követően december 12-én adta ki Bocskai István Korponán. Ebben az olvasható, hogy az „országos karoknak és rendeknek közmegegyezésökkel és helybenhagyásukkal (...) vitézlő hajdú katonáinkat a paraszti és nem nemesi állapotból (...) a mi Magyar- és Erdélyországunk igazi nemesei sorába (...) beírni határoztunk.” Ugyanebben az oklevélben olvasható, hogy az összeírt 9254 hajdúra vonatkozik, akiket mentessé tesz mindenfajta „polgári és paraszti szolgálatok” alól. A nekik adományozott földet és a hozzájuk tartozó privilégium-

⁴² Rácz István: *A hajdúk...* i. m. 152–153.

⁴³ Uo. 115.

⁴⁴ Mátyás főherceg a magyarországi ügyek intézője; 1605. augusztus 15-én kelt oklevelében szabad földet és a paraszti szolgáltatások alóli mentességet ígért azoknak, akik mellette fognak fegyvert. Uo. 116.

⁴⁵ Nagy László: *Hajdúvitézek...* i. m. 34–40.

⁴⁶ Rácz István: *A hajdúk...* i. m. 117–118.

⁴⁷ Dudás Gyula: *A szabad hajdúk...* i. m. 43.

⁴⁸ Nagy László: A hajdúk Bocskai szabadságharcában. *Hajdú-Bihar Megyei Múzeumok Közleményei*, 10. Debrecen, 1969. 14.

⁴⁹ Dudás Gyula: *A szabad hajdúk...* i. m. 44.

⁵⁰ Nagy László: *Hajdúvitézek...* i. m. 39–40.

⁵¹ A fejedelem mozgalmának befejeztével 10 000-nél több hajdú számára adott hajdúszabadságot. A Bocskai-kiváltságolás eredményeként 7, a későbbi fejedelemek nyomán 20 hajdúváros jött létre.

mokat pedig mindkét ágon örökletessé teszi utódaik számára. Kálló városát, Nánás, Dorog, Varjas pusztabirtokokat, Hadház, Vámospercs, Sima és Vid nevű területeket adományozta nekik.⁵²

Az 1606. szeptember 2-án kelt kassai kiváltságlevelével Szoboszlóra telepít 700 lovas hajdút, a korponaival azonos kiváltságok mellett.⁵³ Mindezek a fejedelem saját birtokai voltak.⁵⁴ A köleséri⁵⁵ 300 hajdúval együtt összesen 10 254 hajdút tett nemessé Bocskai István.

A hajdúk nemesi kiváltságaikat azonban az országos nemesekétől eltérően csak kollektíven és meghatározott helyen élvezhették. Nem olvadtak be a megyei nemesség sorába, viszont földesúri hatalmat nem ismerve szabad parasztként élhettek és városi kiváltságukat kiépítve a maguk urai maradtak,⁵⁶ privilégiumaikért cserébe mindössze katonai szolgálattal tartoztak.

II. Mátyás több ízben is megerősítette a Bocskai-hajdúk kiváltságait: 1613-ban katonai szolgálatuk idejének és módjának pontos megjelölésével. Eszerint két hónapig ingyen, ezt követően pedig havi 3 forint 50 dénár zsoldért kötelesek az uralkodó mellett harcolni.

Mátyás a hajdúk jogainak védelmét a mindenkori magyarországi főkapitányra bízta, a megyei főkapitányok joghatóságát kiterjesztette rájuk, de csak a főkapitány ellenőrzése mellett gyakorolhatták.⁵⁷ Másrészt az 1618/II. tc. („A törökökkel husz évre megkötött béke megtartásáról és annak megerősítésére tartozó dolgok foganatosításáról”) „3. § (...) a felsőmagyarországi részekben a katona hajdúk lakásai (...) érintetlenül maradnak.”⁵⁸

Mindössze a Tisza-vidéki hajdúság letelepítése zárult le 1606 végén, a fejedelem halála a folyamatot megszakította, így a hajdúk békés életre való áttérése nem ment végbe teljesen. Bocskai halála abban az értelemben is fordulópont, hogy lezárult az a korszak, amikor a hajdúk egységes vezetés alatt harcoltak céljaik eléréseért.⁵⁹

A bécsi béke okmányába is belefoglalt hajdúszabadság és a béke többi vívmánya ellen a Habsburgok és a magyar nemesség intenzív harcot indított, a Bocskai-féle kiváltságaikat csak az 1607–1608-as felkelésük árán tudták biztosítani, azonban a kitűzött program módosult: csak azokat a településeket foglalták el, amelyek letelepedésük előtt is lakottak voltak. Varjast, Simát és Videt megtartották a hajdúk, de új településeket nem hoztak létre.⁶⁰

⁵² Szendrey István: *Hajdúszabadságlevelék*. Debrecen, 1971. 9–16. (Az okleveleket a kötetben elfoglalt helyük szerinti oldalszám jelöli – MG)

⁵³ Uo. 16–19.

⁵⁴ Rácz István: *A hajdúk...* i. m. 117.

⁵⁵ A köleséri hajdúk kiváltságlevelé 1606. március 14-én kelt. Szendrey István: *Hajdúszabadságlevelék*. i. m. 49–53.

⁵⁶ Rácz István: *A hajdúk...* i. m. 116–117.

⁵⁷ Szendrey István: *Hajdúszabadságlevelék*. i. m. 31–32.

⁵⁸ Márkus Dezső: *Magyar törvénytár. 1526–1608. évi törvényczikkek*. Budapest, 1899. 127. (A törvényczikkek a kötetben elfoglalt helyük szerinti oldalszám jelöli – MG)

⁵⁹ Dudás Gyula: *A szabad hajdúk...* i. m. 67.

⁶⁰ Bocskai halála után II. Mátyás Tokaj várát Thurzó Györgynek adta tartozékaival együtt, aki birtokaiban meghagyta a hajdúkat, de Vid pusztát elvette tőlük. 1616-ban Vid és Varjas puszták elnéptelenedtek, dorogi letelepülésre pedig rác katonák kértek engedélyt. (Rácz István: *Parasztok...* i. m. 122.) Thurzó végül 1616. július 4-én Dorogot a Dely Száva kapitánysága alatt álló rác hajdúknak adta, feltételként lovas katonai szolgálatot és évi 250 forint megfizetését szabta. (Szendrey István: *Hajdúszabadságlevelék*. i. m. 37–38.) Tulajdonképpen a dorogi rác hajdúk Thurzó magánhadseregének lettek tagjai, tehát magánföldesúri hajdúkká váltak, a Bocskai-féle kiváltságolásoknál mérsékel-

Bocskai a letelepítés és a kiváltságolás révén az ország akkori legértékesebb katonaelemét mentette meg a pusztulástól. A fejedelem tevékenysége nyomán egy új szabadparaszti réteg fejlődésének alapjai jöttek létre, nagy csapást mérve ezzel a feudalizmusra.⁶¹

A 17. században megjelent a hajdú kiváltságolás másik típusa, a magánföldesúri hajdú kiváltságolás. Ennek gyökerei a 16. századra nyúlnak vissza, világi és egyházi birtokosok a szolgálatukba fogadott hajdúkat letelepítették.

Kiváltságaik azonban szűkebbek voltak, mivel a föld nem lett tulajdonuk, kivétel Csákány és Körmend kiváltságai.⁶² A földesúri jobbágyszolgáltatások alóli mentesség nem járt együtt a nemesítéssel. Ennek két oka volt: egyrészt nem állt a földesurak érdekében, hiszen a nemességet nyert hajdúk kikerültek volna az uraik joghatósága alól, a nemesek pedig éppen azon fáradoztak, hogy rendelkezési jogukat megtartsák hajdúik felett, másrészt ez túlhaladt joghatóságukon.

A kiváltságokkal ellátott magánföldesúri hajdúk tartásának végeredményben két oka figyelhető meg: az uralkodó osztály kénytelen volt meghátrálni, s a felszabadult jobbágyi elégedetlenséget eloszlatni, valamint az „örökös jobbágyság” terhei ellen lázadó parasztság ellen folyamatosan fegyverben levő hadsereg kellett, amelyhez már nem volt elégséges a familiárisokból verbuvált csapat; másrészt a hivatásos zsoldosok tartására nem volt pénz, az országos katonaaállítás kötelezettségnek pedig eleget tehettek a hajdúkatonák kiállításával is.⁶³

A hajdúk 1685-ben elvesztették az állami adók alóli mentességüket, amikor I. Lipót császár adófizetésre kötelezte a hajdúvárosokat: termény-, munka- és pénzszolgáltatásokat kellett teljesíteniük, katonai kötelezettségüket továbbra is fenntartotta, a katonatartás kötelezettségét is a hajdúkra testálva.⁶⁴ Az egyházi és földesúri adózás alól azonban továbbra is mentesültek.

Bár kiváltságaik jelentős csorbát szenvedtek azzal, hogy a nemesi kiváltságok egyik sarkalatos pontját, az adómentességet részben elvesztették, a kor társadalmi rendjében még mindig a jobbágyoknál magasabb szinten helyezkedtek el, s még mindig inkább kiváltságolt, mintsem alávetett osztálynak minősültek.⁶⁵

---

tebb szabadságokat kaptak. Végül a szabolcsi nagy hajdúvárosoknak – Nánás, Böszörmény, Szoboszló, Vámpércs, Polgár, Hadház, Dorog – 1632-re szilárdult meg hajdúszabadsága, aminek az alapjait Bocskai teremtetette meg. Azt mindenképpen meg kell jegyezni, hogy a szabolcsi hét hajdúváros szélesebb körű privilégiumokkal rendelkezett, mint a bihari kis hajdúvárosok, hiszen a szabolcsiak a fejedelem által adományozott birtokokra telepedtek, míg a bihariak csak egyrészt voltak fejedelmi birtokok, másrészt pedig földesuraiktól vásárolták meg kiváltságaikat, és csak később kaptak fejedelmi kiváltságlevelet. (Rácz István: *A hajdúk...* i. m. 122–125.)

⁶¹ Uo. 118–123.

⁶² Rácz István: *Hajdútelepítések és kiváltságolások. Hajdú-Bihar Megyei Múzeumok Közleményei*, 10. Debrecen, 1969. 49–50. Mindkét kiváltságlevél Batthány Ádám nevéhez kötődik, Csákányé 1646-os, Körmendé 1650-es. Szendrey István: *Hajdúszabadságlevelek*. i. m. 256–257.; 260–263.

⁶³ Makkai László: *A kuruc nemzeti összefogás előzményei...* i. m. 49.

⁶⁴ Ezt megelőzően azonban 1634-ben a húsz Bihar vármegyei ún. kis hajdúváros kiváltságai már csorbultak, amikor a vármegye fennhatósága alá kerültek, s évi 1 tallér fejenkénti adó megfizetésére kötelezték őket a katonai szolgálat mellett. Gebei Sándor: *Hajdú kiváltságolás – kozák kiváltságolás*. In: Papp Klára – Jeney-Tóth Annamária (szerk.): *„Frigy és békeség legyen...” A bécsi és zsitvatoroki béke*. Debrecen, 2006. 153.

⁶⁵ Rácz István: *Parasztok...* i. m. 161.

Kozák kiváltságolás

Zsigmond Ágost, amikor 1572-ben első ízben kozákokat fogadott szolgálatába, a lajstromozott kozákokat különálló társadalmi osztályként ismerte el, és megkapták az önkormányzat jogát.⁶⁶

A kozákok önkormányzatisága egy-egy város esetében külön is nyert uralkodói megerősítést, például Belaja Cerkovot 1571-ben II. Zsigmond Ágost felmentette minden adófizetési kötelezettség alól, emellett vámmentesen folytathattak kereskedelmi tevékenységet, cserébe a vár karbantartását és a tatárok szemmel tartását kérte a király. Kiváltságait 1579-ig biztosította, amit Báthory István örök időkre meghosszabbított 1580-ban. De a város kiváltságai komoly csorbát szenvedtek a lengyel trón magyar birtokosának halála után. A városprivilegizálás természetesen nem egyedi eset, III. Zsigmond 1616-ban magdeburgi jogokat adományozott Krilovnak, majd 1622-ben ugyanezt tette Liszjankával is. Az adományozások célja ez utóbbi két esetben természetesen a forrongó kozákok lecsillapítása volt.⁶⁷

Az 1596-os szejmen a haza ellenségeinek nyilvánították a kozákokat, de a 17. század külpolitikai konfliktusai világossá tették, hogy erejüket lehetetlen nélkülözni a Rzeczpospolita védelmében. Emellett fontos megjegyezni, hogy a pánok gyengék voltak ahhoz, hogy megtörjék a kozákok erejét.

A kialakult konfliktus kezelésére két út kínálkozott: a lajstromozott kozákok felső limitjének eltörlése és a bejegyzettek megnevesítése; az önkormányzati jog megadása számukra és autonóm jogaik elismerése.

A kozákok 1615-ben belső autonómiát és a lengyel nemességgel azonos jogokat kértek, cserébe feltétlen lojalitást és engedelmességet ajánlottak III. Zsigmondnak. A király a megegyezés feltételül szabta, hogy a kozákság vesse alá magát a lengyel–litván állam törvényeinek és a határvédelmet a szomszédos államokkal való összetűzés nélkül lássák el. A tárgyalásoknak azonban véget vetett az a hír, hogy kozák csapatok Isztambul külvárosait fosztogatták.⁶⁸ Fordulópont következhetett volna a kozákság sorsában, ennek az incidensnek a következtében azonban nagy lehetőséget szalasztottak el a kozákok.

Az 1617. október 28-án megkötött olsanicei szerződés jelentősen megkurtította a kozák privilégiumokat. A lajstromozottak számát a király 1000 főben maximálta, a Zaporozsjei Szics élelem- és fegyverellátását a kijevi vajda ellenőrzése alá vonta, de létszámukat nem korlátozta. Kényszerűségből, de mindkét fél elfogadta a szerződést, amely nem lépett életbe, mivel a szejm nem ratifikálta. Így a „szabad kozákok legitimációs igényei kielégítetlenek maradtak”.⁶⁹

A 17. század első negyedéig a kozákok ügyének kezelése mindig az aktuális külpolitikai helyzettel függött össze. Változást az 1625-ös kurukovói egyezmény jelentett: a kozákok létszámát 6000 főre emelték, hat ezredre (polky),⁷⁰ ezeket további századokra (sotni)

⁶⁶ Rác István: *Parasztok...* i. m. 110–111.

⁶⁷ Gebei Sándor: Az ukrán kozákság részvétele az antifeudális mozgalmakban a XVI. század végén és a XVII. század első felében. *Egyetemes Történeti Tanulmányok* XIII–XIV. Debrecen, 1979–1980. 45–50.

⁶⁸ Font Márta – Varga Beáta: *Ukrajna története*. i. m. 113.

⁶⁹ Uo. 113–114.

⁷⁰ Kijev, Perejaszlav, Korszuny, Kanyev, Cserkasszi, Belaja Cerkov központtal

osztották. Katonai és civil feladataik ellátására kozák hivatalnokaikat maguk választhatták, kinevezésüket a király hagyta jóvá.⁷¹ A Zaporozsjei Szics *de facto* autonómiával rendelkezett, a regisztralkozákoktól pedig azt remélték, hogy a szicskozákokat kontrollálni tudják.⁷²

Gebei Sándor megállapítja, hogy a kurukovói szerződéssel a lengyel korona végérvényesen „társadalmi katasztrófa felé sodródott”, ugyanis a bővülő kozák regiszter a társadalmi rend stabilitását ásta alá. A lajstromozottak és az abból kizártak megosztottsága állandósította a belső konfliktust.⁷³

A „szabad” kozákok a nemesség elpusztításukra irányuló törekvése⁷⁴ ellen többször fellázadtak, mozgalmukhoz pedig a regisztráltak is csatlakoztak. 1638-ban végül a sorozatos lázadásokat és a lajstromozottak ezen felkelésekben való részvételét kihasználva a szejm kiadta a „Zaporozsjei Kozák Had Ordinációja” néven elhíresült rendeletet.⁷⁵

A rendelet hivatalosan a Zaporozsjei Hadra vonatkozott, valójában az egész kozákságot érintette. Korlátozták életterületüket, ettől kezdve csak Cserkasszi, Korszuny és Kanyev területén élhettek. Elvesztették az önkormányzatiság és a szabad hetmanválasztás jogát, a lajstromon kívülieket jobbágyi sorba süllyesztették vissza, a regisztráltak számát pedig 6000 főre csökkentették.⁷⁶ Ettől kezdve a kozákokat a jobbágyoktól csak az különböztette meg, hogy az államnak nem mezőgazdasági, hanem katonai szolgálattal tartoztak.⁷⁷

A szejmhatározat értelmében széleskörű önkormányzatát elvesztette a regisztralkozákság, viszont nagyjából stabilnak mondható viszonyok alakultak ki az állam és a kozákság között. Valójában nem is a kozákság elnyomására irányult az Ordináció, hanem fokozottabb ellenőrzésüket szolgálta.⁷⁸ Az Ordináció hitelében azonban annyira kételkedtek, hogy 20 000 kozák a velük „egyvallású uralkodó”, az orosz cár védelme alá települt át.⁷⁹ A rendelet kiadását követő évtizedet a lengyel nemesség az „arany béke” időszakának nevezte, valójában azonban egész Ukrajna lázongott.⁸⁰

A következő stációt Bogdan Hmelnyickij hetman mozgalma jelentette 1648–1654 között. Ebben az időszakban született meg a zborovói egyezmény, amelyben visszavonták az

⁷¹ A hivatalnokválasztás jogának megadása nem új keletű, hiszen azt már Báthory István (lengyel király 1576–1586) is megadta a regisztrált kozákok számára. Paul Robert Magocsi: *A History of Ukraine...* i. m. 196.

⁷² Orest Subtelny: *Ukraine...* i. m. 116–117.

⁷³ Gebei Sándor: Hajdú kiváltságolás... i. m. 158.

⁷⁴ Az 1634-es poljanovói béke megkötése után a slachta a szejmen a kozákság megsemmisítését követelte.

⁷⁵ Font Márta – Varga Beáta: *Ukrajna története*. i. m. 118. Az Ordinációt magyar nyelven közli: Gebei Sándor: Az ukrán kozákság részvétele az antifeudális mozgalmakban... i. m. 59–61.

⁷⁶ „(...) mi örök időkre elveszünk jurisdikciójukat, minden kiváltságukat, jövedelmeiket és más javait, amelyet ősainknek nyújtott szolgáltatásokért kaptak adományként, most ettől megfosztatnak lázadásuk miatt. Elrendeljük, hogy azokat, akiket fortuna belli [hadi szerencse – MG] életben megőrzött, holopok legyenek. A lajstromozottakból csak 6000-et tart meg a Rzeczpospolita.” Gebei Sándor: Az ukrán kozákság részvétele az antifeudális mozgalmakban... i. m. 59.; Orest Subtelny: *Ukraine...* i. m. 118.

⁷⁷ Varga Beáta: A magyarországi hajdúság és az ukránai kozákság... i. m. 39.

⁷⁸ Carsten Kumke: *Führer und Geführte...* i. m. 61.

⁷⁹ Gebei Sándor: Hajdú kiváltságolás... i. m. 158–159.

⁸⁰ Font Márta – Varga Beáta: *Ukrajna története*. i. m. 119.

1638-as Ordinációt, a lajstromozottak számát 40 000-re emelték, s elismerték „Kozák-Ukrajna”⁸¹ autonómiáját.

Hmelnyickij tárgyalásai eredményeként 1653. október 1-jén az orosz rendi gyűlés felhatalmazta Alexej Romanov (1645–1676) cárt, hogy a teljes Zaporozsjei Hadat védelme alá vegye⁸² és érdekükben a lengyel királlyal szemben kiálljon.

Hmelnyickij azért fordult a cárhoz, mert egyedül tőle remélhette a kozákok követelésének teljesítését. Hűségesküjükért a hetman írásos garanciát kért a Zaporozsjei Had – amely egyben közigazgatási és katonai egység – számára.⁸³ Az 1654. március 27-én kelt cári adománylevél „a Had korábbi szabadságait és jogait”⁸⁴ erősítette meg, eszerint biztosította számukra a szabad hetmanválasztást, a kozák státusz mindkét ágon való örökölhetőségét. A kozákok létszámát 60 000 főben határozta meg, amelynek mindig teljesnek kellett lennie, emellett az önálló bíraskodás jogát is megtarthatták. Külpolitikájukról a cárt kötelesek voltak tájékoztatni, de a „Cár öfelsége parancsa nélkül a török szultánnal és lengyel királlyal kapcsolatot fenntartani tilos” volt, a cár ellenségeivel szemben közösen kellett harcolniuk, tehát kiváltságaikért cserébe katonai szolgálattal tartoztak az orosz cárnak.⁸⁵ A kozákok 1654 utáni helyzete kvázi-vazallusságnak tekinthető, a kozák jogrend változatlanságának hitében fogadtak hűséget a cárnak.⁸⁶

Ebben az időszakban a kozákság, amely a nemességet helyettesítette, egyértelműen kiváltságolt csoportnak tekintendő.

Összegzés

Összegzőképpen megállapíthatjuk, hogy a királyi hajdúk és a regiszterkozákok társadalmi helyzetüket tekintve több hasonlóságot mutatnak,⁸⁷ ugyanis privilégiumaik megkülönböztetett helyet biztosítottak számukra társadalmaikban,⁸⁸ bár anyagi helyzetük alig volt jobb a parasztokénál. Az államhatalomnak nem állt érdekében, hogy anyagi megbecsülésüket növelje, hiszen idegen hatalomként uralkodott a magyar és ukrán népesség felett. A Habsburgok a magyar rendekkel, a lengyel–litván uralkodók pedig hazájuk nemességével folyamatos küzdelmet folytattak hatalmuk megtartása és növelése érdekében. Ebben a küzdelemben mindkét uralkodó igyekezett felhasználni hajdúi, illetve kozákjai erejét nemességükkel szemben. A lengyel „nemesi köztársaságban” ez különösen igaz volt, hiszen más ütőképes haderő nem állt az uralkodó rendelkezésére, a Habsburgok viszont rendelkeztek

⁸¹ Az autonóm jogkörrel rendelkező kijevi, braclavi, csernyigovi vajdaság területe értendő alatta.

⁸² „Minden Oroszország cája, hatalmas uralkodója, Alexej Mihajlovics Nagyfejedelem Bogdan Hmelnyickij hetmant és az egész Zaporozsjei Hadat városaival, földjeivel együtt, magas uralkodói keze alá vételét megengedte.” A határozat idézett részét magyar nyelven közli: Gebei Sándor: *Ukrajna és Oroszország egyesülésének (1654) kérdéséhez. Századok*, 119. évf. (1985) 97. A határozatot oroszul teljes terjedelemben lásd: *Vosszsojegyinyije Ukraini sz Rosszijej. Dokumenti i matyeriali v trjoh tomah*. III. k. Moszkva, 1953. 413.

⁸³ Gebei Sándor: *Hajdú kiváltságolás...* i. m. 159.

⁸⁴ Cári adománylevél a Zaporozsjei Hadnak. 1654. március. 27. Uo. 159–161.

⁸⁵ Uo. 160.

⁸⁶ Uo. 161.

⁸⁷ Nagy László: *Hajdúvitézek...* i. m. 20.

⁸⁸ Varga Beáta: *Önállóság, autonómia vagy alávetettség*. i. m. 26.

más jellegű – reguláris – hadsereggel. A nemesség felismerte azt, milyen veszélyek rejlenek saját helyzetére, hatalmára nézve a hajdúságban és a kozákságban. A főnemesség számos olyan törvényt kényszerített ki uralkodójuknál mindkét országban, melyek a hajdúk, illetve kozákok megsemmisítését vagy korlátozását szolgálták.

Fentebb említésre került, hogy a hajdúk magukat „vitélő rendnek”, a nemességhez tartozónak tekintették. Ezzel párhuzamba állítható, hogy Alfred N. Rambaud a 19. század végén a kozákokat életformájuk és struktúrájuk alapján a középkori lovagrendekhez hasonlította.⁸⁹ Az ukrán kozákság a központi hatalom legmegbízhatóbb, legerősebb tartópillérének számított a vizsgált időszakban,⁹⁰ a hajdúk pedig Bocskai és az erdélyi fejedelmek rendíthetetlen támaszai voltak.

A nemesek mind a lengyel–litván államban, mind a Habsburg Birodalomban a kozákok és hajdúk létszámának csökkentésére törekedtek, ami tetten érhető a lajstromozott kozákok és iratos hajdúk esetében egyaránt. Magyarországon a király szándéka sokkal erősebbnek bizonyult ebben a tekintetben, a Rzeczpospolitában viszont a nemesség nyomása markánsabbnak mondható.

A királyi hajdúk száma korszakunkban 4000 és 6000 között mozgott, legalacsonyabb számuk pedig alig 2000 volt. A kozákoknál ennél érdekesebben alakult a királyi szolgálatban állók száma. A 17. század első felében az uralkodó zsoldos-állománya békeidőben 4000 fő⁹¹ körül mozgott, azonban a regisztrált kozákok száma a 300 és a 60 000 között ingadozott, ehhez hozzá kell tenni, hogy számuk 3000 és 8000 között volt általában.

Fontos kiemelni azt is, hogy bár kiegészítő hadként, segédcspatként szolgáltak, mégis a legütőképesebb katonaeleme volt országa seregének a hajdúkatona és a kozák katona egyaránt. Szolgálati helyük és feladatuk is lényegében megegyezett, mindkettő a végvárakban szolgált, feladata pedig a török–tatár elleni védekezés és adott esetben támadás volt. Mindezek mellett azt is meg kell említeni, hogy a hajdúk – a kozákokhoz hasonlóan – egyfajta sajátos katonai demokráciában éltek, igazgatásuk alapját a katonai egységek szolgáltatták, élükön pedig a különböző szinteken tisztjeik álltak.⁹² A hajdúk esetében ezredközigazgatásról nem érdemes elsősorban beszélni, mivel a Bocskai-telepítéseket kivéve lényegesen szétszórtabban éltek iratos kozák társaikkal.

A két csoport célja azonosnak tekinthető: a jobbágyi terhek levétele, a katonaszabadság megszerzése. Országaik nemességének hozzájuk való viszonyulása is az azonosságok közé sorolható, hiszen a bajban segítségül hívták a hajdúkat és kozákokat, egyéb körülmények között elpusztításukra, kiváltságaik eltörlésére törekedtek.

Lényeges különbség azonban a földre ültetés kérdése, az ugyanis a kozákok privilégiumait rögzítő iratokban – szemben a hajdúkival – nem szerepel.

A nemesi státusz megszerzése sarokpontja volt a hajdúk és kozákok törekvéseinek. Ebben a hajdúk messzebbre jutottak: kiváltságleveleik biztosították számukra a kollektív nemesség jogát, ami azt jelentette, hogy nem személyenként, hanem együttesen gyakorolhatták kiváltságaikat. A kozákok a pánok ellenállása miatt a kollektív nemességet nem tudták megszerezni, tehát kiváltságaikat nem tudták erre a szintre helyezni.

⁸⁹ „Olyan harczoló szerzetes-félék voltak, egy katonáskodó egyház.” Alfred Nicolaus Rambaud: *Oroszország története: eredetétől kezdve 1884-ig*. I. k. Budapest, 1890. 360.

⁹⁰ Varga Beáta: *Önállóság, autonómia vagy alávetettség*. i. m. 26.

⁹¹ Gebei Sándor: Az ukrán kozákság részvétele az antifeudális mozgalmakban... i. m. 45.

⁹² Balogh István: *Hajdúság*. i. m. 21.

A hajdúk és kozákok privilégiumaikat többé-kevésbé megőrizték a 17. század végéig, kiváltságolt helyzetük hozzájárult országuk társadalmának további differenciálódásához. Mind a hajdúk, mind pedig a kozákok a 16–17. században a nemesség és a jobbágyság között helyezkedtek el a társadalmi ranglétrán⁹³ – az aktuális helyzet függvényében csoportjaik hol az egyik, hol a másik réteghez álltak közelebb –, az iratosak személyükben szabadok voltak, viszont helyzetük minden időben az aktuálpolitika alakulásától függött.⁹⁴

E sajátos „vitélő rendek” összehasonlítása jelen állapotában a kutatás első szakaszát jelenti, melynek célja az összehasonlítás alapjainak letétele, bizonyítva egyszersmind a téma létjogosultságát.

---

⁹³ Varga Beáta: A magyarországi hajdúság és az ukrainai kozákság... i. m. 46.

⁹⁴ Varga Beáta: Az ukrainai kozákság átalakulása nemességgé (1648–1835). In: Ferwagner Péter Ákos – Kalmár Zoltán (szerk.): *Távolabbra tekintve. Tanulmányok J. Nagy László 65. születésnapjára*. Universitas Szeged Kiadó, Szeged, 2010. 228.

Egy elfelejtett nagyszótár magyarságképe

Kövér Lajos
Szegedi Tudományegyetem

Antoine-Augustin Bruzen de la Martinière a 17. és a 18. század egyik legtermékenyebb történésze és kompilátora volt, jóllehet neve mára kissé méltatlanul feledésbe merült. Mozgalmas életéről röviden érdemes annyit írunk, hogy 1662-ben (mások szerint 1684-ben, megint mások szerint 1689-ben) született Dieppe-ben. Tisztos nemesi családból származott. Szülei mindent megtettek fiúk taníttatása érdekében. Tanulmányait Párizsban nagybátyja, Richard Simon¹ irányítása alatt fejezte be. Ezután, az ő tanácsait követve, történelemmel és földrajzzal kezdett foglalkozni. 1709-ben francia titkárnak nevezték ki a mecklenburgi herceg udvarába. Itt kiérdekelte a herceg kegyeit, aki segítette a középkori földrajzzal kapcsolatban végzett kutatásaiban. Mecklenburgot csak mecénása, a herceg halála után hagyta el, s Hollandiába utazott azzal a szándékkal, hogy ott kinyomtattassa munkáit. Van Duren könyvkiadó ajánlata arra készítette, hogy Hágában telepedjen le, ahol a diplomáciai testületek tagjaival való kapcsolatai révén egyéb előnyökhöz is jutott.

E testületek ajánlásainak köszönheti többek között hangzatos címeit, titulusait, úgymint „a pármai herceg tanácsosa”, „Szicília kettős királyságának titkára”, „a spanyol király első geográfusa”. Udvariassága és könnyed szellemessége révén hamarosan szívesen látott vendége a felsőbb köröknek is, olyannyira, hogy a Hágán átutazó előkelőségek igyekeztek időt szakítani arra, hogy meglátogassák a neves írástudót. La Martinière 1200 tallér járadékot kapott a Szicíliai Kettős Királyság urától, ám költekező életmódja miatt állandó anyagi gondokkal küszködött. Így továbbra is ki volt szolgáltatva a könyvkiadókknak, akik rapszodikusan és elég rosszul fizettek. Hágában halt meg 1746. június 19-én (mások szerint 1749-ben halt meg).

Már életében szélsőséges vélemények kerengtek róla. Egyesek dicshimnuszokat zengtek tudásáról, tehetségéről, jelleméről, mások kisstilű szélhámosnak, megint mások gondolatszegény, de szorgos másolónak, vagy épp szemfényvesztően szürke kompilátornak nevezték.

Kortársaihoz képest is sokat író, termékeny szerző volt, ennek bizonyítására álljon itt fő műveinek jegyzéke:

1. *Essai sur l'origine et les progrès de la géographie, avec des remarques sur les principaux géographes grecs et latins* (Értekezés a földrajz eredetéről és fejlődéséről, a jelentősebb görög és latin geográfusokról szóló kommentárokkal). Amszterdam, 1722.
2. *Dictionnaire géographique, historique et critique* (Geográfiai, történeti és kritikai szótár). 9 könyv 11 kötetben, Hága, 1726–1739.; Dijon, 6 kötet, 1739.; 6 kötet, Párizs, 1768. Christian Wolff német fordítása (13 kötet, Lipcse, 1744–1750). Ez az általunk magyar

---

¹ Richard Simon (1638–1712) a francia bibliakritika egyik legjelentősebb alakja.

vonatkozásban feldolgozandó szótár több ezer szócikket tartalmaz. Ez La Martinière főműve, tulajdonképpen hírnevét is teljes egészében ennek a munkának köszönheti. Bellanger abbé (Van der Meulen álnéven) már 1740-ben jelezte egyes hibáit. (*Essais de critique sur les écrits de M. Rollin, sur les traductions d'Hérodote et sur le Dictionnaire géographique*. Amszterdam, 1740.) „Ma már igen kevésre tartják, ám még mindig nem jelent meg jobb” – írja a Michaud-féle biográfia.² Az 1768-as párizsi kiadást már gondosan átnézték és kijavították, ám még így is sok kívánnivalót hagy maga után. 1759-ben megjelent a szótár zsebkönyv alakban is (*Abrégé portatif*..., 2 kötetben).

3. *Entretiens des Ombres aux Champs-Élysées sur divers sujets d'histoire, de politique et de littérature* (Árnyak beszélgetései az elíziumi mezőkön különféle történelmi, politikai és irodalmi témákról). 2 kötet, Amszterdam, 1723. A szerző e művét Valent Jungermann álnéven adta ki. Sokak szerint ez több német szerzőtől lopott, ügyesen finomított anyag egyvelege.

4. *Essai d'une nouvelle traduction d'Horace en vers français* (Kísérlet Horatius újrafordítására francia nyelven, verses formában). Amszterdam, 1727. Több szerző által készített fordításokat tartalmaz, a kortársak szerint La Martinière leggyengébb próbálkozása, ami az irodalmárok szerint ékes bizonyítéka annak, hogy a szerzőnek vajmi kevés érzéke volt az irodalomhoz.

5. *Introduction générale à l'étude des sciences et des belles-lettres, en faveur des personnes qui ne savent que le français* (Bevezetés a természettudományok és a filológia tanulmányozásába csak franciául tudók számára). Hága, 1731. Formey *Conseils pour former une bibliothèque* c. műve nyomán újranyomták Párizsban, 1756-ban, in-12 formátumban. Eredetileg tervezett ehhez egy második kötetet is, amely a történelem tanulmányozásához nyújtott volna módszertani bevezetést, ám valószínű, Lenglet Dufresnoy *Méthode*-jének sikere arra készítette, hogy lemondjon e mű megírásának tervéről.

6. *Histoire de Pologne sous le règne d'Auguste II* (Lengyelország története II. Ágost uralkodása idején). Amszterdam, 1733. 4 kötet, Hága, 1734. Ennek a munkának nemigen volt jelentős visszhangja.

7. *Histoire de la vie et du règne de Frédéric-Guillaume, roi de Prusse* (Frigyes Vilmos porosz király életének és uralkodásának története). 2 kötet, Hága, 1741.

8. *État politique de l'Europe* (Európa politikai helyzete). 13 kötet, Hága, 1742–1749. Ez azért érdekes, mert korabeli sajtóválogatás, igaz helyenként kivonatolva.

9. *Art de conserver la santé, composé par l'école de Salerne, avec la traduction en vers français* (A jó egészség megtartásának módjáról, a salernói iskola összeállításában, francia verses fordításban). Hága, 1743. Párizs, 1749. A fordítást általában La Martinière-nek tulajdonítják.

Neki köszönhetjük továbbá Samuel von Pufendorf³ *Bevezetés Európa történetébe* c. munkájának folytatását. (*Continuation de l'Introduction à l'histoire de l'Europe par Pufendorf*. 9 kötet, Amszterdam, 1722.) A Pufendorf-folytatás ékes bizonyítéka annak, hogy Antoine-Augustin Bruzen de la Martinière – a már több helyütt említett Lenglet

² L. G. Michaud: *Biographie Universelle, Ancienne et Moderne*, t. 1-52. Paris, 1811-1828. t. 27. 1820. 330.

³ Samuel von Pufendorf báró (1632–1694) német jogtudós történész, politikai filozófus, közigazdász, államférfi.

Dufresnoy⁴ besorolása szerint – ugyanúgy az adatközlés híve, mint Pufendorf. La Martinière „sajtó alá rendezésében” jelentek meg az alábbi művek.

– *Nouveau recueil des épigrammatistes français, anciens et modernes* (Régi és mai francia epigrammák újabb gyűjteménye). 2 kötet, Amszterdam, 1720. Ezt a válogatást elég jónak, értékesnek tartják.

– *Fables héroïques par Audin* (Audin: Hősi mesék). Amszterdam, 1720.

– Cluvier: *Introductio in geographiam*. Amszterdam, 1729.

– *Traité géographiques et historiques pour faciliter l'intelligence de l'Écriture-Sainte* (Földrajzi és történeti értekezések a Szentírás értelmezésének megkönnyítéséhez). 2. kötet, Hága, 1730.

– *Lettres choisies de Richard Simon, précédées d'une Vie de l'auteur* (Válogatás Richard Simon levelezéséből, a szerző életével). 4 kötet, Amszterdam, 1730.

– Scarron: *Oeuvres* (Scarron összes művei). 10 kötet, Amszterdam, 1737.

– *Pensées d'Oxenstiern, petit-neveu du chancelier de Suède* (Oxenstiern, vagy magyarul „ismertebb” nevén Oxisterna svéd kancellár másod unokaöccsének gondolatai).

– *Recueil de divers traités sur l'éloquence et la poésie* (Az ékesszólásról és a költészetéről szóló különféle értekezések gyűjteménye). 2 kötet, Amszterdam, 1731. (Fénelon, Sillary, Lamy atya, Antoine Arnauld, Ducerceau atya, Genet abbé és Voltaire művei.)

– La Hode: *Vie de Louis XIV* (XIV. Lajos élete). Hága. 1740.

Antoine-Augustin Bruzen de la Martinière emellett kötet szerkesztőként is tevékenykedett, többek között ő adta ki Larrey: *Histoire du règne [de Louis XIV]* (XIV. Lajos uralkodásának története) c. művének utolsó két kötetét is.

Újságalapítással is kísérletezett *Nouvelles politiques et littéraires* (Politikai és irodalmi hírek) címmel, sőt egyesek neki tulajdonítják az első Molière-életrajzok egyikét is. Lefort de la Morinière összegyűjtötte Antoine-Augustin Bruzen de la Martinière néhány verses és prózai írását, amely válogatás 1757-ben látott napvilágot Párizsban. *Portefeuille de La Martinière* (La Martinière meg nem jelent munkái) címmel.

Amint azt fentebb írtuk, Antoine-Augustin Bruzen de la Martinière korának ismert és ellentmondásos személyisége volt, ezért joggal feltehető tehát a kérdés: miért épp az ő történeti szótárát választjuk elemzésünk tárgyául? Egyrészt azért, mert magyarországi viszonylatban szinte ismeretlen a munkássága, másrészt pedig a kortársai - hibáival együtt is - a 18. század egyik legjobb szótárának tartották, mint ahogy a Michaud-féle biográfia Antoine-Augustin Bruzen de la Martinière-szócikke is kiemeli ezt.⁵ Ne feledjük továbbá azt sem, hogy e munka korának egyik reprezentatív, sokat olvasott kiadványa. Mindezt kiegészíthetjük azzal a megállapítással, amely szerint a Pierre Larousse-féle *Grand Dictionnaire* is a 18. század egyik legjobb és legmodernebb, korának új tudományos eredményeire is

⁴ Nicolas Lenglet du Fresnoy (1674–1755) korának egyik legnagyobb tekintélyű történésze, geográfusa és filozófusa, az alkímia történetének egyik első kutatója.

⁵ Antoine-Augustin Bruzen de la Martinière életútjára és méltatására vonatkozóan lásd: L. G. Michaud: *Biographie Universelle...* i. m. 1820. t. 27. 329-331.; Vö. *Nouvelle Biographie Générale sous la dir de M. Le Hoefer*, t. 1-46. Frimin Didot, Paris, 1852-1866. t. 23. 1860. 253-255.; *Dictionnaire de biographie française*. t. 1-18. Libraire Letouzey et Ané, Paris, 1933-1989. t. 7. 1956. 586.

támaszkodó szótáraként tartja számon Antoine-Augustin Bruzen de la Martinière *Le grand dictionnaire géographique, historique et critique* című művét.⁶

Mielőtt rátérnénk Bruzen Magyarország-címszavának áttekintésére, érdemes néhány gondolat erejéig felidézni munkája előszavát, hiszen a szerző itt konkretizálja célkitűzéseit, megadja feldolgozásának szempontjait, így betekintést nyújt a 18. századi geográfiai szótárírás módszertanába is!

Bruzen de la Martinière a *Le grand dictionnaire géographique et critique* (1-9. kötet, P. Gosse, La Haye, 1726–1739) című művét V. Fülöp spanyol királynak ajánlja, végtére ő „a spanyol uralkodó udvari geográfusa” megtisztelő cím birtokosa is.⁷

Bevezetőjében a mű keletkezési körülményei kapcsán a következő motivációkat említi meg. Egyrészt szabadidejében már eddig is sokat tanulmányozta az egyes népek történetét. Másrészt arra a megállapításra jutott, hogy az eddigi szótárak (Baudrand, Cellarius, Ortelius)⁸ nem nyújtanak korszerű, naprakész, alapos információt a világ jelen állapotáról, így értelemszerűen fő célja a korábbi szótárak ismeretanyagának kiegészítése, bővítése, modernizálása.⁹

Ezután áttekinti az elődök munkáit. Így Filippo Ferrari 17. század elején élt szerzetes több kiadást megért művéről megjegyzi, hogy jó a modern geográfia szemszögéből nézvést, ám meglepően gyenge az antik vonatkozású rész, ami a klasszicizáló 18. század részéről igen súlyos kifogásként minősítendő.¹⁰ Jóllehet Baudrand¹¹ az 1670-es évekre átdolgozta Ferrari művét, modernizálta azt, ám változatlanul gyenge az antikvitásról szóló rész. Bruzen de la Martinière szerint a legfőbb hibája az, hogy a címszavaknál csak a latin neveket használja; nem vesz tudomást a „vulgáris”-ról, azaz a nem latin nyelvű névváltozatok-

⁶ Pierre Larousse: *Grand dictionnaire universel du XIXe siècle*, Nîmes, 1876-1886. [Reprint 1990-1991] 576.

⁷ Antoine-Augustin Bruzen de la Martinière: *Le Grand Dictionnaire géographique et critique*, par M. Bruzen La Martinière... 9 tomes en 10 vol. P. Gosse, R.-C. Alberts, P. de Hondt, La Haye, 1726–1739. a továbbiakban BRUZEN

⁸ Michel-Antoine Baudrand – Filippo Ferrari: *Lexicon geographicum... Illud primum in lucem edidit Philippus Ferrarius... nunc Michael Antonius Baudrand... hanc editionem... dimidia parte auctiorem*, F. Muguet, Parisiis, 1670.; Christoph Cellarius (Christophori Cellarii): *Historia nova, hoc est XVI et XVII saeculorum, qua ejusdem auctoris historiae, antiqua et medii aevi, ad nostra tempora continenti ordine proferuntur... sumtu L. Bielkii, Halae Magdeburgicae*, 1684., illetve Uő.: *Historia medii aevi, a temporibus Constantini Magni ad Constantinopolim a Turcis captam... sumtu J. Bielkii, Ienae*, 1685.; Abraham Ortelius: *Ortelii Abrahami Ortelii cosmographi et geographi regii deorum dearumque capita ex antiquis numismatibus collecta historica narratione illustrata a Francisco Swertio Antverpiensi*. Apud Franciscum Foppens, Extant Bruxellis, 1683.

⁹ Antoine-Augustin Bruzen de la Martinière: *Le Grand Dictionnaire géographique et critique... i. m. t. I. VII-IX*. 1726.

¹⁰ Filippo Ferrari: *Lexicon geographicum... authore Fr. Philippo Ferrario... Editio nova [edente G. Dillingham]. Adnectitur tabula longitudinis ac latitudinis urbium... per totum terrarum orbem, ex ejusdem Philippi Ferrarii Epitome geographica desumpta*. Apud F. Leonard, Londini et veneunt Parisiis, 1657.

¹¹ Filippo Ferrari – Michel Antoine Baudrand: *Novum lexicon geographicum... Illud primum in lucem edidit Philippus Ferrarius... nunc vero Michael Antonius Baudrand... dimidia... parte auctiorem fecit, ut Novum lexicon jure optimo dicatur. Accesserunt sub finem Dominici Magri... appendices et correctiones, atque in has M. A. Baudrand notae Isenaci*. Sumptibus J. P. Schmidt. 1677.

kal nem számol!¹² E kifogás arra példa, hogy Bruzen de la Martinière egy adott név, helységnev stb. kapcsán milyen fontosnak tartja immár az adott ország lakói által használatos elnevezések feltüntetését. Ennek érzékeltetésére íme egy példa a Savaria–Szombathely-címszó kapcsán. Ez La Martinière-nél két címszó. Savaria az antik kor, a római történelem része, Claudius császár alapította a települést, az Ovidius-legenda¹³ színtereként is bekerül a szótárába és a Savaria-címszó alá utaltatik a Szent Márton-történet is.¹⁴ Ugyanakkor – a kereszthivatkozás révén – a szótárnak van egy önálló Szombathely alakváltozatú címszava is, ami azt mutatja, hogy ha módjában áll, képes rá, és ha szükségesnek érzi, akkor a szerző bizony már különválasztja a latin és az anyanyelv, jelen esetben a magyar nyelv, tehát a nemzeti nyelv kínálta címszót. Ebben a logikában a Szombathely-címszó annak érzékeltetésére hivatott, hogy e helység jelen pillanatban a királyi Magyarországon található, az ott beszélt élő nyelv ezt a helységet Szombathelyként tartja számon, Alsó-Magyarországon, nem messze Soprontól található, a németes neve is ismert és használatos (Stain am Anger), továbbá nem keverendő össze Sárvárral (Sarwar).¹⁵

Thomas Corneille szótárának¹⁶ módszerét, amely az antik és a modern földrajz bemutatása mellett az eszmék, a kereskedelem és az egyedi jellegzetességek fontosságát hangsúlyozza egy-egy címszó kapcsán, követendőnek tartja, ám Corneille szemére veti, hogy nem tünteti fel fő forrásait. Ezzel Bruzen de la Martinière elárulja, hogy melyek az általa Corneille nyomdokain fontosnak tartott szempontok egy szótárjellegű feldolgozásnál.¹⁷

Juigné, Moreri, Lloyd, Trevoux, Bayle, Dom Calmet stb. szótárait „kisebb” vállalkozásoknak tekinti; elég lekicsinylően ír ezekről a munkákról és arra a végkövetkeztetésre jut, hogy ezek a munkák hibásak, kevés bennük a referencia, ezért indokolt egy új, korszerű történeti és geográfiai szótár elkészítése. Tulajdonképpen ezért kell egy új szótárat alkotni, amely megjelenése azért késlekedett eddig, mert a könyvkiadók szeretik előre biztosítani a kiadás költségeinek finanszírozását. Ez csak a megrendelések előzetes feltérképezése révén lehetséges, ám ez hosszú időbe telik.¹⁸

Ezt követően rátérnénk Bruzen de la Martinière munkájának részletesebb bemutatására. Elképzelése szerint a földrajz négy részből áll, úgymint

1. szakrális
2. egyházi
3. polgári, avagy politikai (ennek létezik ókori, középkori és modern változata)
4. költői, avagy mesés geográfiai.¹⁹

Ezen négyes felosztás előrebocsátása mellett a mű belső logikai felépítése a következőképpen néz ki:

¹² Antoine-Augustin Bruzen de la Martinière: *Le Grand Dictionnaire géographique et critique...* i. m. t. I. X–XI. 1726.

¹³ A korban úgy tartották, hogy Ovidius a mai Szombathelyen halt meg.

¹⁴ Uo. t.VII. 1738. 5.

¹⁵ A Szombathely-címszót lásd: Uo. t. VIII. 1738. 245–246.

¹⁶ Thomas Corneille: *Dictionnaire universel géographique et historique... par M. Corneille, de l'Académie française...* J.-B. Coignard, Paris, 1708.

¹⁷ Antoine-Augustin Bruzen de la Martinière: *Le Grand Dictionnaire géographique et critique...* i. m. t. I. 1726. IX–XI.

¹⁸ Uo. XII–XV.

¹⁹ Uo. XV–XX.

- I. Geográfiai terminusok.
  - II. Mértékegységek – sok az eltérés az egyes népek között, ezért önálló részt alkot.
  - III. Az egyes országok felosztása – a korábbi munkákra támaszkodik.
  - IV. Az egyes országok (pl. Franciaország) belső felosztásának kialakulása.
  - V. Az egyes népek, illetve országok történetét végigköveti, s ezért több szócikk is lehetséges. (Pl. Franciaország: Gallia-, illetve Franciaország-címszó alatt, vagy Magyarország: Hongrie-, Pannónia-, Huns-címszavak.)
  - VI. A már letűnt népekkel foglalkozó szócikkek.
  - VII. A helyükön álló és a maiakkal nem teljes mértékben egyező ókori városokkal foglalkozó szócikkek.
  - VIII. Az azonos nevű városok közötti különbségtétel fontossága (például Eger, Agria a kereszténység védbástyája 1552-ben, illetve Eger, ahol Wallenstein megölettetett a harmincéves háborúban).
  - IX. A szócikk címe mindig tartalmazza a latin elnevezést. Ez azért szükséges, mert jó néhány európai település a latin alak segítségével válik igazán konkretizálhatóvá.
  - X. A ma használatos nevek esetében igyekeznek megőrizni az igazi nevet; nem akarja azt franciásítani.
  - XI. Helyenként átveszi a korábbi szerzők szócikkeit, ám azokat kiegészíti a saját megjegyzéseivel.
  - XII. Jelentős szerepet kapnak a leíró jellegű részek.
  - XIII. A korábbi szerzők által készített leírásokat csak kivonatos formában közli.
  - XIV. A kereskedő-, illetve kikötővárosok esetében röviden felsorolja gazdasági és éghajlati jellemzőiket.
  - XV. A háborúkban fontos szerepet játszó városokról hosszú leírásokat találunk; ám nem tartja feladatának a bennük lakó híres személyek életének részletes bemutatását.
  - XVI. Amennyiben ez lehetséges, meghatározza az egyes városok földrajzi pozícióját.
  - XVII. „Ásványi források” és a bennük lévő ásványok leírása.
  - XIX. Legendákban szereplő helyek.
  - XX. A heraldikai részleteket is szerette volna közölni, ám ez felesleges lett volna.
  - XXI. Az ábécésorrendet követi, a hivatkozások tulajdonnevekre vonatkoznak.
  - XXII. A mű használatának megkönnyítése végett tartozik hozzá egy névmutató is.
  - XXIII. Közli az idézett szerzők nevének listáját, valamint a kiegészítéseket és a kiigazításokat is.
  - XXIV. A pontos idézetek kedvéért ezek a lap szélére kerülnek.
  - XXV. A városok és egyházmegyék felsorolása a megfelelő szócikkben található.
  - XXVI. Minden esetben jelzi, melyik az adott ország legjelentősebb vallása, nyelve, és melyek a legfontosabb szokásai.
  - XXVII. A hibajegyzéket (*Errata*) az utolsó kötet tartalmazza.
  - XXVIII. Végül Antoine-Augustin Bruzen de la Martinière jelzi: minden jó szándéka, igyekezete ellenére tisztában van azzal, hogy műve ugyan teljességre törekszik, valójában ez inkább csak törekvés maradhat.²⁰
- E hosszú bevezetés kivonatolását főleg azért tartjuk helyénvalónak, mert végeredményben itt - túl a történeti és geográfiai szótárműfaj általános ismérvein - konkrét példán

²⁰ Uo. XXI-XXVIII.

keresztül látható, hogy Bruzen de la Martinière *Le grand dictionnaire géographique et critique* című munkája szerint miben állnak egy modern geográfiai szótár ismérvei.

Bruzen Hongrie-címszavának már az első mondata sokatmondó, hiszen jelzi: ez a címszó önmagában véve azért nehéz, mert nem lehet rögtön földrajzi szélességi és hosszúsági koordináták együttesében leírni, mivel ez az elnevezés igencsak eltérő nagyságú és helyzetű országokat jelölhet, „attól függően, hogy a különféle korok történészei milyen értelemben használták”.²¹ Látható tehát, hogy a szótáríró tér- és idősíkjá történeti látásmóddal ötvöztet fog hozzá a magyar história áttekintéséhez. Ebből a kiindulási pontból adódóan tehát először is azt kell tisztázni a szótár írójának, hogy egyáltalán mi értendő Hongrie (Magyarország) alatt, mi az, amit ezen címszó alatt feltétlenül számba kell venni. Az első megközelítésében tudniillik két Magyarország létezik, hiszen szokás egy ázsiai és egy európai Magyarországról írni La Martinière szerint.

„Az európai Magyarországnak voltak önálló királyai, akik a hódítások, az öröklés, a szövetség vagy más eszközök révén hatalmas tartományokat csatoltak Magyarországhoz, s rendkívül nagy kiterjedésű monarchiát hoztak létre. Ezt nevezem én Nagy Magyar Királyságnak (*C'est que j'appelle le Grande Royaume de Hongrie*).”²² Itt tehát a Magna Hungaria leírásának, illetve a hun-magyar rokonság jegyében fogant magyar történelem Pannóniaiabeli történéseinek adaptációját látjuk viszont.

Ez a korona időnként elvesztette egyik vagy másik csatolt részét, mígnem a szorosabb értelemben vett Magyarországra redukálódott. Ez a szorosabb értelemben vett Magyarország két módon osztható fel: 1. a földfelszín és a Duna folyása szerint Felső- és Alsó-Magyarországra; 2. a területét birtokló uralkodók szerint keresztény és török Magyarországra. Ezt a királyságot vármegyékre is szokták osztani. (La Martinière erre majd visszatér és leírja a vármegyrendszeren nyugvó magyar közigazgatást, mintegy az Hongrie-címszó sajátos függeléke gyanánt!)

E téma felvezetést követően tér rá a szerző először az ázsiai, majd pedig az európai magyar történelem taglalására.

Az ázsiai Magyarország vagy Nagy-Magyarország az az ázsiai ország, ahol a régi hunok vagy magyarok hazája volt, akik aztán átjöttek Európába a Római Birodalom hanyatlása idején. („*La Hongrie en Asie, ou la grande Hongrie; Pas Asie où étoit l'ancienne parti de Huns ou Hongrois qui passent en Europe vers la decadence de l'Empire.*”)²³

A hunokról ugyan külön értekezik La Martinière, mégis a Huns (Hunok)-címszó kereshivatkozását ehelyütt érdemes idézni, hisz a hun-magyar rokonság kapcsán a következőket tudhatja meg az olvasó La Martinière szótárából.²⁴ A hunok és a magyarok rokonok, legalábbis Bonfini Pannóniaiabeli történeteinek ismerete és az általa vázolt mitológia ezt bizonyítja. Más vélemények szerint, amint azt a vatikáni szolgálatban álló svéd tudós, Jean (Johannes) Magnus (1488-1544) írja a gótok történetében (*Historia Gothorum Suevorumque*, Rome, 1554), a hunok a gótok egyik ágának tekintendők, sőt Pannónia mai lakói, a magyarok is a gótok leszármazottai.²⁵ A 18. század első harmadában viszont egyre

²¹ Hongrie-címszó, lásd: Uo. t. IV. 1732. 180.

²² Uo.

²³ Uo.

²⁴ A Huns-címszót lásd: Uo. 202-203.

²⁵ Jean Magnusról lásd: L. G. Michaud: *Biographie Universelle...* i. m. t. 26. 1820. 148.; *Nouvelle Biographie Générale sous la dir de M. Le Hoefer*. i. m. t. 32. 1860. 732-733.

inkább terjed az a nézet, amelynek markáns képviselője a korának egyik legnagyobb szakmai tekintélyeként számon tartott Konrad Samuel Schurtzfleisch (1641–1708) német történész, polihisztor és tudós könyvtáros. Történelmi érvekkel alátámasztott állítása szerint a hunoknak és a magyaroknak semmi közük egymáshoz, illetve annyi igen, hogy mindkét nép keletről érkezett. Schurtzfleisch tehát éles különbséget tesz hunok és magyarok között azt állítván, hogy ezek igencsak eltérő népek.²⁶ Íme Bruzen de la Martinière a kompilátor, aki nem foglal állást a kérdésben, hozza a régi és az új „szakirodalom” állításait, közölve egy-egy adott problémakör kapcsán a különféle vélekedéseket!

Egy biztos, a magyar keleti nép, és itt Petis de la Croix kutatásaira hagyatkozik. François Petis de la Croix (1653–1713), a francia orientalisztika megalapítója és egyik legjelentősebb figurája még Colbert megbízásából beutazta Kis-Ázsiát, természetesen többször járt Konstantinápolyban, 1674-ben eljutott Bagdadba, megtanult perzsául. Tudományos utazóként járt Algériában és Marokkóban szintén az arab kultúra tanulmányozása végett. 1692-től haláláig a Collège Royal arab kutatásokban megkerülhetetlen, nagyhatalmú professzora. Jóllehet foglalkozott egyiptológiával és az első örmény–latin szótárat is ő állította össze, kedvencei élete végéig a perzsa történetírók maradtak.²⁷ Így lefordítja és 1707-ben megjelenteti Zadeh sejk perzsa történetíró számos forrásanyagot is tartalmazó munkáját, *A perzsa szultánok és vezérek történetét (Histoire de la sultan de Perse et des vizirs*. Paris, 1707).²⁸ Kiadja továbbá francia nyelven a 15. század második felében élt Saríf Eddín Ali Jezdinek a mogul birodalom történetéről szóló munkáját (*Histoire de Timur Bec*. Paris, 1722).²⁹

A mogul birodalom történetének visszatekintésében a La Croix-féle Dzsingisz kánportré kapcsán megrajzolt nomád közeg leírása alapján rekonstruálja La Martinière a magyar őstörténet mindennapjainak néhány mozzanatát. Bruzen de la Martinière tehát a Petis de la Croix által leírt nomádképet modellként fogja fel – megrajzolva a steppei kultúra néhány jellegzetes vonását. Leírja, hogy ezen itt élő törzsek mindegyikének volt fejedelme, ezek viszont egy nagykánnak vagy nagytörzsfőnek, vagy ha tetszik, afféle királynak voltak alávetve. Ez a terület (értsd Tatár föld) az elmúlt évszázadokban mindig bővelkedett embekekben, hiszen innen indultak ki annak idején a hunok, a gótok, a gepidák, a vandálok, az alánok stb. Ezután Dzsingisz kán történetét mesélve leírja, hogy ezek a népek szövetségre léptek ellene (mármint Dzsingisz kán ellen), ám ő több ütközetben megverte őket, elsősorban a kunokat, a régi bolgárokat, az oláhokat és a magyarokat, akik régebben a hunok, a

²⁶ Conrad Samuel Schurtzfleischről lásd: L. G. Michaud: *Biographie Universelle...* i. m. t. 41. 1825. 264–267.

²⁷ *Nouvelle Biographie Générale sous la dir de M. Le Hoefer*. i. m. t. 39. 1862. 704–705.

²⁸ Ennek tudománytörténeti jelentőségét mutatja a 2006-os kritikai kiadása is. François Péti de la Croix: *Histoire de la sultane de Perse et des vizirs*, Éd. critique par Raymonde Robert Champion. Bibliothèque des Génies et des Fées, vol. 8, Sources classiques n° 54, Paris, 2006.

²⁹ *Histoire de Timur-Bec connu sous le nom du Grand Tamerlan, Empereur des Mogols & Tartares; en forme de journal historique de ses victoires & conquêtes dans l'Asie & dans l'Europe; écrite en persan par Cherefeddin Ali, natif d'Yezd ...traduite en françois par feu Monsieur Petis de la Croix ... Avec des notes historiques, & cartes géographiques*. D. Hortemels, Paris, 1722.; Vö.: *Nouvelle Biographie Générale sous la dir de M. Le Hoefer*. i. m. t. 10. 1854. 239.

vandalok és más, régóta csak tatárok néven ismert nemzetek földjét lakták.³⁰ Íme, Julianus barát Magna Hungariabeli magyarjai a perzsa forrás francia olvasatában visszaköszönnék egy 18. századi szótár lapjain is!

De l'Isle, aki Dzsingisz kán történetéhez készített egy Ázsia-térképet, nem hagyta le a térképről az ázsiai Magyarországot.³¹ Scythia pontosabban körülírt őshazáját ő Nagy-Magyarországnak hívja. Ez az ázsiai Bulgáriától keletre van. Mivel Bulgária a Volga és a Cas-hegység között van (mely az ókori Imaus egyik vonulata), Nagy-Magyarország eme hegység és az Istioch között terül el, a 85. és a 100. szélességi fok között.³² Oláhföld Magyarországtól délkeletre volt. „Így ez a három nemzet, a bolgárok, a magyarok és az oláhok Ázsiában éppúgy szomszédjai voltak egymásnak, mint most Európában.”³³

Az európai Magyarország valójában egy nagy európai ország, a Duna mentén terül el, akár úgy, hogy a magyarok a hunok leszármazottai, akár úgy, hogy semmi közül hozzájuk azonkívül, hogy utolsónak érkeztek Pannóniába. Mivel a magyar törzsek nem elégedtek meg a Dunától keletre birtokolt földekkel, átkeltek a folyón, és letelepedtek mindkét Pannóniában.

Már a 3. században is hirdették itt az evangéliumot, ám a hit lángját először az arianizmus homályosította el, majd a Duna túlsópartjáról átjövő barbárok csaknem teljesen ki is oltották a térségből a kereszténység minden válfaját. Geysa (Géza), a magyarok hercege, a nemzet negyedik fejedelme azóta, hogy bejöttek Pannóniába, áttért az igaz hitre feleségével Sarloth-tal (Saroltával) együtt. Géza fejedelem 997-ben meghalt, így nem tudta bevégezni alattvalói keresztény hitre történő áttérítését. Ez a nagy mű fiára és utódjára, Istvánra várt. Ez a fejedelem oly nagy buzgalommal és sikerrel ügyködött, hogy végül királyságát a kereszttség alá vitte, és ezzel kiérdemelte a Magyarország apostola dicső címet.

Még csak herceg volt, amikor felosztotta Magyarországot tizenegy egyházmegyére, és mivel Esztergom (Strigonie ou Gran) volt a szülővárosa és általában a tartózkodási helye, ezt a várost választotta ki az ország érsekének székhelyéül. Három évvel azután, hogy az apja által viselt hercegi méltóságot megörökölte, királyi címmel jutalmazták. Ahogy Mezerai³⁴ mondja, 1000-ben Magyarországot királyság rangjára emelték, ám Magyarország

³⁰ Antoine-Augustin Bruzen de la Martinière: *Le Grand Dictionnaire géographique et critique...* i. m. t. IV. 1732. 203.

³¹ Claude de l'Isle (1664-1720) francia történész és geográfus, Orléans hercegének, a későbbi régensnek tanítómestere, akinek itt nyilván az egyik legfontosabb művére, a történeti atlaszára (*Atlas historique et généalogique*. Paris, 1718) hivatkozik Bruzen de la Martinière. *Nouvelle Biographie Générale sous la dir de M. Le Hoefer*. i. m. t. 31. 1860. 351.

³² Az Armenia és Media közötti határhegységről van szó, tágabban a Kaukázustól délre a Kaszpi-tenger körül húzódó hegység sorozatát az Cas-hegység elnevezés alatt, mely a Himalája (ókori neve Imaus) egyik vonulataként ismert Strabón óta. Pecz Vilmos (szerk.): *Ókori lexikon I.* Franklin, Budapest, 1902. 379., 972.

³³ Antoine-Augustin Bruzen de la Martinière: *Le Grand Dictionnaire géographique et critique...* i. m. t. IV. 1732. 180.

³⁴ François Eudes de Mézerai (1610-1683) korának nagytekintélyű történetírója, lelkes „frondeur”, Mazarin egyik ádáz ellenfele, aki Sandricour álnéven maga is jó pár pamfletet és mazariádát írt. Számos munkája közül a legismertebb az 1600-as évek derekán megjelent *Franciaország története (Histoire de France I-III)*. Paris, 1643-1651.) Jelentős fordítói tevékenysége: Grotius kereszténységről és Chalcondyle törökökről latinul írott munkáinak fordítója (*Une traduction de l'Histoire des Turcs de Chalcondyle*. Paris, 1662.; *Traité de la vérité de la Religion chrétienne traduit de latin de*

és királya ezt a címet a pápa kezéből akarta megkapni. Miután István fejedelem, Géza fia felvette a kereszténységet, küldöttséget menesztett a királyi koronáért. Így az ezredfordulóval kezdődik a Magyar Királyság története.

Szent István utódai minden alkalmat kihasználtak az állam erősítéséhez és területi gyarapításához. Ez sikeres politikának bizonyult, hiszen a Magyar Királyság hatalma rövidesen a Kárpátoktól egészen Trákiáig terjedt. Így valóban nagy, gazdag, erős és virágzó királyság jött létre, amely magában foglalta Magyarországot, Erdélyt, Moldvát, Havasalföldet, Horvátországot, Boszniát, Dalmáciát, Szerbiát és Bulgáriát.

A negyedik dinasztia³⁵ növelte meg ekkorára, mivel Károly Róbert, Martell Károly szicíliai király és Mária, V. István leányának fia 1310-es megkoronázása után zavartalanul uralkodhatott, és a Magyar Királyság alá vetette Dalmáciát, Horvátországot, Szerbiát, Rác-földet (Rascie) és Boszniát. Ám az Oszmán Birodalom gyors növekedése, amelyet a keresztények közötti viszályok is segítettek, apránként e szép monarchia területének csökkenéséhez vezetett. A negyedik dinasztia emlegetése arra utal, hogy a tévedések ellenére is igen alapos ismeretekkel rendelkezik Bruzen is a magyar királyok családfája vonatkozásában.

Ahogy telt az idő, úgy gyengült e szép királyság, akár azért, mert egész tartományok szakadtak el tőle, akár azért, mert a törökök elfoglaltak másokat. Szerbiának és Boszniának saját királya lett - török függőségben. Dalmácia szintén az oszmánok prédája lett, akik el is foglalták a tengerparti helyőrségek kivételével. Ezeket a tengerparti helyőrségeket a veleneciek szerezték meg az Adriai-tenger teljes hosszában. Havasalföld és Moldva saját, a magyar királyoktól független vajdákat választott, és Erdély is elszakadt tőle 1541-ben. Így Magyarországnak csak a szorosabb értelemben vett Magyarország, valamint Szlavónia és Horvátország maradt. De 1679–1680-ban a törökök még így is annyira előrenyomultak északon, hogy végül ostrom alá vették a német-római császár fővárosát, Bécsét. Ekkor a Vág és a Rába volt a két birodalom határa. „Ám ez a növekedés leginkább a tengerére hasonlított, mely időnként felduzzad és kilép medréből, hogy kis idő múltán visszatérjen oda.”³⁶

A kicsiny Raguzai Köztársaság is e királyság egyik darabja, gyöngyszeme volt, hozzá tartozott abban a virágkorban, amely La Martinière szemléletében a Nápolyi Anjou-ág országlásához köthető. A belső széthúzások és a török expanzió együttesen vezettek oda, hogy e szép monarchia egyedül maradt és napja lassan leáldozott.

Ehhez az európai Nagy- vagy Királyi Magyarországhoz a szerző még két fontos kiegészítő cikkelyt kapcsol, úgymint az egyházi jellegű, azaz az egyházmegyékkal foglalkozó, valamint a vármegyékkel, a megyebeosztással, azaz a közigazgatással foglalkozó cikkelyt –

Grotius. Paris, 1644). Lásd: L. G. Michaud: *Biographie Universelle...* i. m. t. 28. 1821. 506-511.; *Nouvelle Biographie Générale sous la dir de M. Le Hoefer.* i. m. t. 35. 1861. 296-301.

³⁵ A francia királyok genealógiájában szigorúan meghatározó a királyi vérvonal egyenes ági továbbvitele. Erre vonatkozóan lásd: Jean-Charles Volkmann: *Généalogies des rois de France.* Jean-Paul Gisserot, Pollina, 1997. Ez a szemlélet köszön itt is vissza, hiszen ahol „megbicsaklik” az egyenes ág vérvonala, azt már dinasztiaiváltásként fogja fel a szótár szerzője, így a Géza-, a Vazul- és az Álmos-ág után a negyedik dinasztia a Nápolyi Anjou-ág!

³⁶ Antoine-Augustin Bruzen de la Martinière: *Le Grand Dictionnaire géographique et critique...* i. m. t. IV. 1732. 181.

a pozsareváci béke utáni állapotok alapján.³⁷ La Martinière a jelen magyarországi status quo kiindulópontjának ezt a békét tekinti, ezért közli a béke teljes szövegét!³⁸

Földrajzi értelemben szerinte két Magyarországról szokás beszélni, úgymint Alsó- és Felső-Magyarországról. Egyesek Felső-Magyarországra helyeznek mindent, ami a folyón túl van. Ez az ókor beosztását követő logika, amikor a folyón túl Róma és Illíria a viszonyítási alap. „Amennyiben így használjuk, hívhatjuk így is, mint néhányan teszik, vagyis Transdanubiana Hungariának; ebben az esetben Alsó-Magyarország magában foglal mindent, ami e folyótól délre, illetve nyugatra található, s így ugyanolyan módon Cisdanubiana Hungariának nevezhető. Így Alsó-Magyarországot északról és keletről a Duna határolja, nyugatról Ausztria és Stájerország, délről pedig Szlavónia, ide értve a szerémi bántágot (Duché de Sirmich).”³⁹ E felosztás lényege Felső- és Alsó-Magyarország vonatkozásában a Duna természetes határvonalként történő értelmezése. Vaneltől⁴⁰ La Martinière-en át, tehát a 17. század derekától a 19. század elejéig lényegében ez Magyarország legerősebb geográfiai felosztása. („On se divise en la Haute & Basse-Hongrie; la Haute est delà Danube, vers la Pologne & Transylvanie, la basse est au delà même fleuve”, azaz Magyarországot felső és alsó részre osztják; a felső a Dunán túli Lengyelország és Erdély felé eső területeket jelenti, míg az alsó ugyanezen folyó alá eső területeket jelenti - olvashatjuk Claude Vanelnél.)⁴¹ Előfordul persze, hogy felcserélik a folyó két partját, pontosabban a *delà* (valamin túl) és az *au-delà* (valami alatt) fordulatai következtében Felső-Magyarország lesz Alsó-Magyarország. Ilyenkor tehát Alsó-Magyarország a Dunától északra és keletre eső területek együttese. Így Selmec, Körmöc stb. alsó-magyarországi bányák lesznek. Ezt a megközelítést látjuk például abban a francia feljegyzésben, amely a *Des mines de la Basse Hongrie* címet viseli és 1772–1773 táján íródott.⁴² Ezek a magyarországi bányavárosok ugyanakkor Vanel idézett műve VI. fejezetében a *Ville de la Haute Hongrie* cím alatt soroltatnak fel.⁴³

Megint más esetben a francia szöveg a Dunán inneni terület megjelölésére a *la Hongrie en deçà* megjelölést használja, így a mai Dunántúl az értelmezésben Alsó-Magyarországgal lesz azonos (lásd: *Notes sur le Banat*)!⁴⁴

A már emlegetett de l'Isle jól érzi ezt a bizonytalanságot, ezért már az 1717-ben kiadott híres Magyarország-térképén Felső-Magyarországnak az északi, míg Alsó-Magyarországnak az ország déli részét tekinti, függetlenül attól, hogy a folyó melyik oldalán található! „Ez olyan eltérés, amelyet helyénvalónak tartottunk itt megemlíteni még

³⁷ Uo. 181–182.

³⁸ Uo. 182–183.

³⁹ Uo. 183–184.

⁴⁰ Claude Vanel: *Histoire des troubles de Hongrie, depuis 1684 jusques 1686*. P. Mortier, Amsterdam, 1687.

⁴¹ Uo. 6.

⁴² Charles Kecskeméti: *Notes, Rapports et Témoignages Français Sur La Hongrie 1717–1809*. Paris, Budapest, Szeged, 2006. 93.

⁴³ Claude Vanel: *Histoire des troubles de Hongrie...* i. m. 13.

⁴⁴ Charles Kecskeméti: *Notes, Rapports et Témoignages...* i. m. 103.

akkor is, ha a térképén nem jelölte ki Felső- és Alsó-Magyarország határvonalát” – írja Bruzen de la Martinière.⁴⁵

A La Martinière vázolta politikai térkép is meglepő részletességgel szól a magyar történelemről. „Amennyiben az ezeket az idők során elválasztó különféle határokat mind rá szeretnénk másolni egy térképre, sosem jutnánk a végére. Oly gyakran és oly váratlanul változtak ezek, hogy a határvonalak néhány hónapon belül is több alkalommal mozogtak előre és vissza. A jelenlegi állapot megismeréséhez viszont elegendő felidézni a már említett pozsareváci békekötés alkalmával készített szabályozást.”⁴⁶

E szerződés révén a császár visszaszerezte Erdély, Havasalföld, Bulgária, Szerbia, Bosznia és Horvátország egy részét. Maradtak persze török kézen is régi magyar területek és létezik egy harmadik, „lengyel” Magyarország is. „Így nevezik ugyanis Szepes vármegye egy részét, amely egy tucatnyi, a Kárpátok hegyei közé zárt mezővárosból és faluból áll, és a lengyel koronához tartozik.”⁴⁷ A magyar történelem alapos ismeretére vall ez a megjegyzés, hiszen Bruzen itt arra utal, hogy 1412-ben Zsigmond király adósságai fejében elzálogosított 13 szepességi várost a lengyel királynak, és ezek a városok csak az 1772-ben történt megváltás után kerültek vissza a magyar királyi korona fennhatósága alá!⁴⁸ Ez a megjegyzés is azt az állításunkat erősíti, amely szerint a 18. század franciáinak magyarságképe helyenként meglepően árnyalt, apró részletekre is odafigyelő mozaikok együttese.

Megtudjuk, hogy Magyarországot számos folyó öntözi. A Duna, a Száva, a Dráva, a Tisza, a Maros, a Rába, a Vág, a Garam, a Sárvíz és sok egyéb folyó is idehozza vizét. Mindeme vizek oly gazdagok halban, hogy a parasztok ezzel etetik disznáikat, és a pontynak semmi értéke sincs. A Duna kivételével valamennyi vize rosszminőségű és egészségtelen. A levegő sem igazán egészséges, ám a föld igen termékeny gabonában, borban, gyümölcsben és legelőben. A borok erősek és kiválóak; Magyarország ellátja velük Ausztriát és Lengyelországot. A tokaji bor fenséges. A legelők nagyszámú szarvasmarhát táplálnak. Az apró- és a nagyvad oly közönségesnek számít, hogy az általuk a földeken okozott károk megakadályozása érdekében mindenki szabadon vadászhat, s a parasztok is gyakran élnek szarvas, illetve vadkan húásával. Több ásványvízforrás is van; ezekre számos helyen fürdőket építettek.⁴⁹

A magyarok harcos kedvűek, ám azzal vádolják őket, hogy kegyetlenek, gögösek, bosszúállók, s annyira híján vannak az egységnek, hogy nem szabad meglepődni azon, hogy a barbárok prédájául estek.⁵⁰ Ez a 17. századi, Vanel sugallta kép, csakhogy Bruzen de la Martinière ezt az állítást is finomítja, amikor azt írja: azzal vádolják őket, hogy... („les Hongrois sont guerriers, mais on les accuse d'être cruels” stb.)⁵¹ A nemesek kedvelik a fényűzést, valamennyien szenvedélyesen szeretik a lovakat, a vadászatot és a jó konyhát.

⁴⁵ Antoine-Augustin Bruzen de la Martinière: *Le Grand Dictionnaire géographique et critique...* i. m. t. IV. 1732. 184.

⁴⁶ Uo. 185.

⁴⁷ Uo. 184.

⁴⁸ Mályusz Elemér: *Zsigmond király uralma Magyarországon 1387-1437*. Gondolat, Budapest, 1984. 154-155.

⁴⁹ Antoine-Augustin Bruzen de la Martinière: *Le Grand Dictionnaire géographique et critique...* i. m. t. IV. 1732. 185.

⁵⁰ Uo. 184.

⁵¹ Uo. 185.

A magyarok nem szeretik a németeket. Mindazonáltal a nemesség ragaszkodik az osztrák házhoz, amely megvédi a törökök elnyomásától, akik egyenlőnek tekintik a nemest és a parasztot. Az ország legnagyobb ereje a könnyűlovasságban rejlik. A lovasokat huszárnak (*Hussars*) hívják, a gyalogosokat hajdúnak (*Heiduques*).⁵²

A magyarok sudár termetűek, a magyar nyelv a szláv (*Esclavon*) egyik dialektusa, így kapcsolatban áll Csehország, Lengyelország és Oroszország nyelveivel. A császári fennhatóság szükségessé tette a német nyelv ismeretét is a magyarok számára.

Figyelemre méltó, hogy Magyarország csaknem minden városának két neve van, egy magyar és egy német, így Posone-Presbourg, Sopron-Oedenbourg, Ofen-Bude. Sok közülük egymás szinonimája, „ám azok a tudatlanok, akik földrajzi térképek készítésébe ártották magukat, s ezt nem tudták, különálló városokat kreáltak belőlük, jöllehet eltérés csupán a nevekben van”.⁵³ A latin nyelv is igen közel áll a magyarokhoz. Vannak, akik azt tartják (nem sok alappal), hogy Európa összes népe közül egyiknél sem áll olyan közel a latin kiejtés az ókori rómaihoz, mint a magyaroknál.⁵⁴

A katolikus vallás nincs olyan mértékben elterjedve itt, hogy ne lenne több különféle egyházhoz (*secte*) tartozó számos protestáns, akiket nem csupán megtűrnék, hanem a császár védi is őket, és igazat ad nekik, amikor az őket elnyomó katolikus egyházi tisztségviselőkre panaszkodnak.

Antoine-Augustin Bruzen de la Martinière a Magyarországról szóló szócikkét a jelentősebb bányák ábécésorrendbe állított listájával zárja.⁵⁵ Ez a lista szó szerinti átvétele Jacobus Tollius 1687-es második magyarországi útján készített, 1700-ban latin nyelven megjelent feljegyzéseinek. Miután ezek a feljegyzések a 18. században készült Magyarországról szóló francia szótáriródlalom egyik legfontosabb forrásai, ehelyütt szabadjon bemutatni e forrás szerzőjét.

Jacobus Tollius 1630 körül született a németalföldi Utrechtben vagy az ettől néhány kilométerre lévő Rhenen városkában. Apja, Johannes Tollius (Jan Toll) szegénysége ellenére mindenét fiai taníttatására költötte – nemhiába. A legidősebb Cornelius és legifjabb Jacobus valóban ismert tudósok lettek.

Jacobus Tollius a harderwijki egyetemen filozófiát tanult, később Deventerben folytatta filológiai tanulmányait, innen Utrechtbe ment, ekkor azonban már apja nem tudta tovább finanszírozni legkisebb fia tanulmányait, ezért elszegődött a híres amszterdami könyvkereskedő és földrajztudós, Joannes Blaeu (Blaw) mellé. Itt geográfiai atlaszokhoz készítette el az egyes országok történet-szócikkeit – latin nyelven. Munkaadója földrajzi és történeti ismeretanyag-szerzés céljából Németországba és Ausztriába küldte; így jutott el 1660 végén Graz érintésével Csáktornyára (ma Horvátország – Čakovec), ahol vendégül látta Zrínyi Miklós, akit Tollius „világhírű hősként” említ, „Czackothurnumról” pedig azt írja, hogy „jólesett a környes-körül látható műveletlenség közepette gyönyörű épületeket, fényes bútorokat, nagyszerű kényelmet, tisztaságot és művelt olvasottsággal bíró családot”⁵⁶ talál-

⁵² Uo. 184.

⁵³ Uo. 185.

⁵⁴ Uo. 184.

⁵⁵ Uo. 185-186.

⁵⁶ Szamota István (szerk.): *Régi utazások Magyarországon és a Balkán-félszigeten, 1054-1717.* Franklin, Budapest, 1891. 285.

ni. Természetesen megtekintette a Zrínyiek híres könyvtárát is, Csáktornyáról elutazván pedig Tollius három török kéziratot kapott ajándékba.⁵⁷

Még Blaeu szolgálatában dolgozott, amikor Nicolaus Heinsius, Németalföld svédországi követe megkereste őt és felkérte titkárának. Tollius elfogadta a munkát és 1662 októberében Stockholmba utazott. Heinsius kezdetben elégedett volt vele, de később, 1663-ban indiszkrécio vádjával elbocsátotta, mivel állítólag másolatokat tartott magánál a számára átírás céljából átadott iratokról. Visszatért Németalföldre, ahol magántanárként oktatott és orvosként praktizált, mivel megszerezte az orvosdoktori címet is.

1687 januárjában pártfogójától, Friedrich Wilhelm von Brandenburg választófejedelemtől útlevelet kapott. Útvonala a következő volt: Amszterdam, Hannover, Braunschweig, Wolfenbüttel, Goslar, Magdeburg, Brandenburg, Potsdam, Berlin, Wittenberg, Lipcse, Drezda, Prága, Bécs. Bécsből Magyarországra utazott.

Második magyarországi útján bejárta a Pozsony, Győr, Érsekújvár, Nyitra, Selmecbánya, Körmöcbánya útvonalat és eljutott Budáig. Ez utóbbi beszámoló külön érdekessége, hogy alig néhány hónappal korábban foglalták vissza Budát a Szent Liga csapatai.

1687 végén eljutott Itáliába is, ahonnan 1692-ben tért vissza szülőföldjére, de Utrechtben nem engedélyezték neki magánelőadások tartását, sőt helyzetét súlyosbította betegsége. 1696-ban halt meg tuberkulózisban, szegényes körülmények között.⁵⁸ Levél formában megírt útinaplóját 1700-ban tette közzé *Epistolae Itinerariae* címen tanítványa és szellemi hagyatékának lelkes gondozója, Heinrich Christian de Hennin.⁵⁹

A Tollius-lista Bruzen de la Martinière-féle átiratának közlésekor az alábbiakra hívnám fel az olvasó szíves figyelmét. Kapcsos zárójelben [ ] közöljük a mai állapotoknak megfelelő településnevet, utána aláhúzva a település magyar nevét, majd megadjuk az adott ország közigazgatási beosztása szerinti hovatartozást, ezt, ha szükséges, ennek magyar megfelelője követi, végül közöljük az ország nevét. Bruzen nyomán a francia átírás településneveinek feloldásánál módszertanilag azt az utat választottuk, hogy az esetek zömében használt német nyelvűséghez kötődő helységnév francia kiejtésbeli átirata alapján „visszakerestük” a német, ennek alapján pedig a magyar helységneveket. Pl. Alt-zol Altsohl, Ózólyom, illetve ennek mai neve Zvolen. Más esetben a latin vagy a magyar helységnév francia áthallása

⁵⁷ Hausner Gábor – Monok István – Orlovsky Géza: *A Bibliotheca Zriniana története és állománya*. Argumentum – Zrínyi, Budapest, 1991. 21–22.

⁵⁸ Cornelius Tollius, illetve Jacobus Tollius életútjáról és munkásságáról elsők között a híres Moreri-féle szótár 1759-es kiadásában olvashatunk bővebben. *Le grand dictionnaire historique ou Le mélange curieux de l'histoire sacrée et profane par Mr Louis Moréri, ... ; avec les suppl. de M. l'abbé Goujet; le tout rev., corr. et augm. par M. Drouet Édition*. Tome dixième, T-Z, Reprod. en fac-sim. Slatkine reprints, Genève, 1995. 231–232.; Vö. L. G. Michaud: *Biographie Universelle...* i. m. t. 41. 645–646.

⁵⁹ Jacobus Tollius: *Jacobi Tollii Epistolae itinerariae, ex auctoris schedis postumis recensitae, suppletæ, digestæ, annotationibus, observationibus et figuris adornatæ, cura et studio Henrici Christiani Henninii*. F. Halmae, in officina J. ab Oosterwyk, Amstelaedami, 1700. 140. Ennek az útleírásnak még két második kiadása ismert. Ugyanitt kiadták 1714-ben (Tollius, Jacobus: *Jacobi Tollii Epistolae itinerariae, ex auctoris schedis postumis recensitae, suppletæ, digestæ, annotationibus, observationibus et figuris adornatæ, cura et studio Henrici Christiani Henninii*. Apud J. Oosterwyk, Amstelaedami, 1714.) Emellett ismert egy hágai kiadás is (Jacobus Tollius: *Jacobi Tollii Epistolae itinerariae, ... annotationibus, observationibus et figuris adornatæ, cura & studio Henrici Christiani Henninii*. Secunda editio, Hagae-Comitum, vantom, [s. d.]

volt irányadó. Ez utóbbira pl. Felscheban, azaz Felsche, mint Felső, ban, mint bánya, így Felsőbánya. Megint más esetben a helybéli lakosság által használt településnevek francia átíratával találkozunk (pl. Jerob – Jabriková – Imréd). Segítségül természetesen a vízrajzra és a domborzatra utaló jegyeket vettük figyelembe, pl. Helliár bánya Altgeberg hegy alapján Staré Hory, azaz Óhegy. „Könnyebbiséget” jelentett, hogy a településnevek zömét csak a bányavárosok vonatkozásában kellett visszakeresnünk, ezáltal csökkent a különböző térségekben található azonos helységnevekből adódó hiba lehetősége!⁶⁰ Tollius úgy is próbálta konkretizálni a helységeket, hogy viszonyítási pontként az esetek zömében szálláshelyét, Newsol azaz Neusohl, Besztercebánya városát adta meg. A településnevek feloldása Gyalay Mihály: *Magyar igazgatástörténeti helységnévlexikon* (Budapest, 1989), illetve Hajdú-Moharos József: *Magyar Településtár* (Kárpát-Pannon, Budapest, 2000) c. műve alapján történt. A két munka a mi esetünkben szerencsésen „együttműködött,” hiszen Gyalai jóval több névvariációt ismer, Hajdú-Moharos viszont az adott települések elhelyezésében sokkal könnyebben és egyértelműbben használható. Az illusztráció mellett a tájékoztató is segítő térképek átvétele Hajdú-Moharos József művéből történt.

ALT-ZOL [Zvolen, Ózólyom / Banskobistrický kraj ~ Besztercebánya tartomány ~ Szlovákia]

A folyam bal partján, Newzoltól két mérföldre lévő helység. Valójában egyetlen bányája sincs; ám aranyrögöket lehet találni a búzakaiások gyökerei között. A környéken korábban voltak arany-, ezüst-, réz- és higanybányák.

AMGESCHED [Besztercebánya egyik bányatelepe volt / Banskobistrický kraj ~ Besztercebánya tartomány ~ Szlovákia]

Ebben a Newzoltól (Besztercebánya) fél mérföldnyire fekvő helységben van egy magántulajdonban lévő bánya, melyet tulajdonosa nem képes művelni.

ANDRASCHOW [Besztercebánya egyik bányatelepe volt / Banskobistrický kraj ~ Besztercebánya tartomány ~ Szlovákia]

Ebben a Newzoltól (Besztercebánya) szintén fél mérföldnyire fekvő helységben van egy különálló sárgaréz-bánya, amely Waldburghoz tartozik.

BOINIK [Bojnice, Bajmóc / Trenčiansky kraj ~ Trencsén tartomány ~ Szlovákia]

Itt korábban vasat bányásztak; ma már csak vörösiságot lehet találni, amelyből egykoron a vasat kivonták.

BOTZAR [Besztercebánya egyik bányatelepe volt / Banskobistrický kraj ~ Besztercebánya tartomány ~ Szlovákia]

Itt aranybányák vannak.

⁶⁰ A 18. századi magyar településnevek francia átíratának feloldása vonatkozásában alapvető tanulmány Vörös Imre: La Hongrie dans l'Encyclopédie. *Revue d'Études Françaises*, 2002. Budapest, 163-183.

BRESNIZC [Hronská Breznica, Garamberzence / Banskobistrický kraj ~ Besztercebánya tartomány ~ Szlovákia]

Két mérföldre van Newzoltól (Besztercebánya), és a császár birtokát képező vasbányái vannak.

BUDE OFEN [Buda ~ Pest megye ~ Magyarország]

A máig élő hagyomány szerint a város szomszédságában lévő hegyekben aranybányák voltak.

SCEPUISE [mint Szepes, számos ilyen előtagból álló településnév közül jelen esetben Spišská Stará, Szepesófalu / Prešovský kraj ~ Eperjes tartomány ~ Szlovákia]

Az itteni hegyen (Tarhegy!) van egy bánya, ahol antimonnal kevert ólmot bányásznak.

DOBSH [Dobšiná, Dobsina / Košický kraj ~ Kassa tartomány ~ Szlovákia]

Rafsenawtól két, Newzoltól tizenöt mérföldre fekszik. Itt cinóbert termelnek ki. Maga a helység Waldburghoz tartozik.

FECKETIBAN vagy SCHWARTZBERG [Czarna Góra, Feketebérc / Szepes vármegye ~ Lengyelország]

Szatmár vármegyében található. Ezüstbányái vannak, ahol az érchez egy kevés arany is keveredik. Fél font ezüst mindössze három szemernyi aranyat tartalmaz. (Egy szemer - régi ékszerész súlymérték - kb. 0,05 gramm.)

FELSCHEBAN vagy OBERBERG [Baia Sprie, Felsőbánya / Judetul Maramures ~ Máramaros megye ~ Románia]

Ugyancsak Szatmár vármegyében található. Itt egy rendkívül gazdag arany-, ezüst- és ólombánya található. Egy helybeli kereskedő, Michel Fony birtokolja. Fél font ezüstben néha négy-öt dragme is található. (Egy drachma (?) = 3,24 gramm.)

HELLIAR [Altgeberg hegy alapján Staré Hory, Óhegy, Besztercebányához tartozó bányatelep / Banskobistrický kraj ~ Besztercebánya tartomány ~ Szlovákia]

A környéken lévő Altgebergnek nevezett hegyekben némi ezüstöt találunk, mely rézzel kevert. Ez a hely waldburgi magánszemélyek birtoka. Itt mérges gázokat tartalmazó víz is van.

JEROB [Jabriková, Imréd, Besztercebánya egyik bányatelepe volt / Banskobistrický kraj ~ Besztercebánya tartomány ~ Szlovákia]

Ezt a bányát már nem művelik.

JESENACH [Turčianske Jaseno, Túrócjeszen / Žilinský kraj ~ Zsolna tartomány ~ Szlovákia]

Itt termelik ki a földből a németek által Ries néven nevezett kénes anyagot, amelyet – miután olvasztással kivonták belőle az ezüstöt – átszállítanak Scheminzbe.

LIBETHEN [L'ubietová, Libetbánya / Banskobistrický kraj ~ Besztercebánya tartomány ~ Szlovákia]

Newzoltól két mérföldre fekvő, sárgarézben gazdag bánya. Három aknája van. Az első Libethen és Newzol lakóinak közös birtoka; a második Waldburg és Grondel városáé.

LIBSK [L'uborča, Liborcsudvard / Trenčiansky kraj ~ Trencsén tartomány ~ Szlovákia]
Az itteni hegyekben arany- és ezüsbányák vannak.

LUPSCENES, amelyet LUPSCHER SCIFFEN-nek is hívnak [? feltételezhetően bányatelep]
Newzoltól két mérföldre található, még nem feltárt ércbánya [ón?], amely Michel Szurian birtoka.

LUPKOW [? feltételezhetően bányatelep]
Itt antimont termelnek ki.

MEDZIBROD [Medzibrod, Mezőköz / Banskobistický kraj ~ Besztercebánya tartomány ~ Szlovákia]
Newzoltól két mérföldre lévő, még nyitás előtt álló aranybánya, amely Maximilien Conrad Ruprecht birtoka.

NECBAN vagy NEWBERG [Nová Baňa, Újbánya / Banskobistický kraj ~ Besztercebánya tartomány ~ Szlovákia]
Szatmár vármegyében, Erdélytől két mérföldre fekvő bánya, mely arannyal kevert ezüstöt tartalmaz. Fél font ezüstben négy-öt drachmányi aranyat találunk. Ugyanitt pénzverde is működik.

REDERISCH [Hradzavé, Rezes / Banskobistický kraj ~ Besztercebánya tartomány ~ Szlovákia]
A bányában található vas öntésre alkalmas. Itt Riesnek is nevezett markazit szintén található.

RICHTERGRUND [Úrvölgy / Besztercebányához tartozó bányatelep volt ~ Banskobistický kraj ~ Besztercebánya tartomány ~ Szlovákia]
Csak rezet találunk itt, s annak minősége sem a legjobb. Newzoltól kb. egy mérföldre van. Waldburg birtokát képező magánbánya található itt.

RONITSCH [Hronec, Kisgaram / Banskobistický kraj ~ Besztercebánya tartomány ~ Szlovákia]
Császári tulajdonú vasbánya. Newzoltól négy mérföldre található.

ROSNÁVO [Rožňava, Rozsnyó / Košický kraj ~ Kassa tartomány ~ Szlovákia]
Erlam, avagy Agria mellett, Newzoltól tizenöt mérföldre. Itt termelhető ki a környék legtisztább aránya; ám a Waldburgi polgárok és a magisztrátus közötti, a bánya tulajdonjogával kapcsolatos ellentétek nem teszik lehetővé a termelést.

SANDBERG [? Besztercebányához tartozó bányatelep / Banskobistický kraj ~ Besztercebánya tartomány ~ Szlovákia]

Newzoltól legfeljebb egy mérföldre fekvő, rézben gazdag bányák, amelyek a város lakóinak birtokát képezik. Az itt bányászott fém részben fekete, részben sárga, részben zöldes színű. A fekete foltok ezüsttartalmat jeleznek, a többi pedig ónt.

SCHERTZENSTEINEN [? nyilván egy új bányatelep]

Newzoltól fél mérföldre lévő aranybánya, amely egy waldburgi polgár magánbirtoka. Itt még nem folyik termelés.

SCHMOLENITZ [Somola, Szomola / Nitrianský kraj ~ Nyitra tartomány ~ Szlovákia]

Rézbánya, ahol élénk termelés folyik. Az innen kinyert szulfátos víz előbb vörös színűvé változtatja a belémártott vasat, majd bronzos lesz. Ezért hasonlít a scheminzihez; korábban Libeth vize is rendelkezett ezzel a tulajdonsággal.

SENNIZEN [Senica, Szénás / Banskobistrický kraj ~ Besztercebánya tartomány ~ Szlovákia]

Newzoltól legfeljebb egy mérföldre fekvő bánya. A császár számára sárga és lágy rézet termel.

STRIGONIE vagy GRAN [Esztergom / Komárom-Esztergom megye ~ Magyarország]

Az aranybányák a várostól három mérföldre találhatók. Korábban a török fenyegetés miatt abbahagyták művelésüket; ám a császár embereket küldött ki feltárásukra és a munka újraindítására. A vállalkozás sikerrel járt.

TEICHOLTZ [? valószínűsíthetően bányatelep]

Newzoltól három mérföldre fekszik. Mágnes tartalmú kőzetek vannak itt.

TEIOB [Tajov, Tajó / Banskobistrický kraj ~ Besztercebánya tartomány ~ Szlovákia]

Ennek környékén (egy mérföldre Newzoltól) a körmöci úton egy forrás mellett néhány, eddig elhanyagolt csavarezüst-ér [visargent] található. Közvetlenül mellettük a föld vörös ként rejt.

TOKAI [Tokaj / Borsod-Abaúj-Zemplén megye ~ Magyarország]

Aranyban termékeny hegyek. A környéken művelt szőlő gyökerei – illetve még a hajtások is – kicsiny aranszállakat tartalmaznak; ám az aranyból is értékesebb tokaji borból származó biztos jövedelem miatt nem is foglalkoznak a bányák esetleges megnyitásából keletkező nyereség bizonytalan kilátásaival.

WEISCHOW [? feltételezhetően bányatelep]

Newzoltól négy mérföldre fekvő dűlő, amely néhány aranyér között kiváló minőségű antimont ad. A kis kiterjedésű aranyerekből származó haszon is csekély. Tulajdonképpen a környékbeli erdőkben kóborló rablók miatt abba is hagyták a kitermelést. A bánya a közmegebecsülésnek örvendő Michel Szurian birtoka.⁶¹

⁶¹ Úgy tűnik a leírásból, hogy a bányavárosok még a 17. század vége táján is vonzzák - nyilván a könnyed meggazdagodás és a jó befektetés reményében - a vállalkozókat; Michel Surian, Michel Fony, Maximilien Conrad Ruprech név szerint is említettnek, de úgy tűnik, Waldburg (hét bányában

„Végül azt is meg kell említenünk, hogy noha Magyarországon csupán a hegyek adnak aranyat, a különböző források, patakok, kisebb és nagyobb folyók is szállítanak belőle. Erre jó példa a Duna; ott látható, hogy a vizek a hegyekből idehordják a kincsek egy részét” - idézi Jacobus Tullius elmékedését Bruzen de la Martinière.⁶²

La Martinière geográfiai és kritikai szótára korának egyik legolvasottabb munkái közé tartozott, így annak ellenére, hogy feledésbe merült, megállapításai akarva akaratlanul ott-hagyták lenyomatukat a 18. századi szótárhoz tartozó irodalomban, így magyar vonatkozásban értelem-szerűen a későbbi évtizedek magyarságképén. Magyarországról alkotott képe a bányák, a gyógyfürdők és a hőforrások országának olyan plasztikus rajzolata, amely nem feledkezik meg a kiváló természeti adottságokról, a halban gazdag folyókról, a jó termőföldekről és a kiváló borokról sem. Kanonizál persze téves közhelyeket, így válik a magyar nyelv a szláv nyelv egyik dialektusává. Lefektetettnek ugyanakkor olyan sztereotípiák, mint a magyar mint vendégszerető nép, a magyar, aki inkább fegyvert forgat, mint földet művel, a magyar nemes, aki kedveli a fényűzést, aki szenvedélyesen szereti a lovakat, a vadászatot no és a jó konyhát, a magyar, aki nem szereti a németet, de ugyanakkor ragaszkodik az osztrák ház-hoz.

Színvonalas és reprezentatív kritikai szótárat tett le annak idején Bruzen de la Martinière az asztalra, hiszen korszerű, naprakész, alapos információt ad a világ jelen állapotáról úgy, hogy kiegészíti azokat és ezáltal a korábbi szótárak ismeretanyagát a jelen tudományos eredményeivel szembesíti. Így pl. leszámol a hun–magyar rokonság mítoszával – a híres Konrad Samuel Schurtzfleisch legfrissebb kutatásaira támaszkodva.

Bruzen de la Martinière szótárának másik nagy erénye, hogy megsejti az anyanyelviség leendő erejét, hiszen a helységnévanyag címszámainál már tudatosan számol a latin mellett az anyanyelvi és egyéb variánsokkal is. Ezt a szótárat épp a kritikai törekvés tolja el igen markánsan a történetiség irányába, hiszen az eszmék, a kereskedelem és az egyedi jellegzetességek fontosságának hangsúlyozása, a párhuzamok és a történelmi modellalkotás révén különös megvilágításba helyezi adott esetben a steppe magyarjait – többek között François Petis de la Croix orientálistikája révén. Bruzen de la Martinière *Nagy geográfiai és kritikai szótára* így válik egy olyan sokszínű, érdekes olvasmánnyá, amely az európai érdeklődő számára meglepően sok információt szolgáltatott a maga idejében a magyarság történetéről is.

---

van érdekeltségük) és Grondel svájci határhoz közel fekvő ausztriai városok számára szintúgy igen jó befektetési lehetőségeket sejtettek e térség bányáiban!

⁶² Antoine-Augustin Bruzen de la Martinière: *Le Grand Dictionnaire géographique et critique...* i. m. t. IV. 1732. 186.

„Bonaparte ante portas.” Napóleon, Dzsezzár pasa és II. Basír emír (1798–1804)

Ferwagner Péter Ákos
Szegedi Tudományegyetem

Cikkemben Bonaparte Napóleon tábornok 1799-es palesztinai hadjáratának térségbeli, elsősorban libanoni következményeit vizsgálom. Az a célom, hogy bemutassam, a franciák megjelenésének milyen hatása volt a régióban érdekelt Anglia magatartására, és hogyan alakult a legbefolyásosabb főszereplők, Napóleon, Dzsezzár szaidai oszmán kormányzó (*váli*), valamint II. Basír libanoni emír kapcsolatrendszere.

A történet közvetlen előzményei több mint húsz évvel korábbra nyúlnak vissza. 1775 körül tűnt fel az Oszmán Birodalomhoz tartozó, a Földközi-tenger keleti partvidékén található Akkóban és Szaidában (az egykori Szidónban) a törökök szolgálatában álló, boszniai származású Ahmed el-Dzsezzár pasa,¹ aki a következő két évtizedben kiterjesztette a környékre a hatalmát és megpróbálta korlátozni a libanoni emírek Fényes Portával szembeni meglehetősen széleskörű és a 17. században kiépített önállóságát. Leválasztotta Bejrútot a Libanon-hegységről, Juszuf Siháb emír (1770–1788) ellen uszította a fivéreit, beleavatkozott a drúz klán-főnökök harcaiba. 1785-ben szaidai pasának nevezték ki (az autonóm libanoni hegyvidék szorosabb ellenőrzése érdekében az oszmán kormány Szaida központtal 1660-ban önálló vilajetet hozott létre²), s ezután látott hozzá Akkó megerősítéséhez, ahová 1788-ban Szaidából át is helyezte a pasalik székhelyét.³ A várost a legjelentősebb környékbeli kikötővé akarta fejleszteni Bejrút, Szaida és Jaffa kárára. Ennek köszönhetően Akkó a Levante legjelentősebb kikötővárosává fejlődött és valóságos gyapot-, gabona- és olívaraktárrá alakult át.⁴ Ezek az építkezések hamarosan nagyszerű szolgálatokat tesznek majd: Napóleon képtelen lesz bevenni a várost, s így nem tud majd tovább nyomulni Szíria belseje felé.⁵

Dzsezzár Akkóra támaszkodó centralizációs törekvései csak annak köszönhetően valósulhattak meg, hogy erős, több mint tízezer, főként magrebi származású harcosból álló zsoldossereget állított föl. Ennek költségeit pedig úgy teremtette elő, hogy rátette a kezét a libanoni emírek által beszedett adókra, valamint végletekig kiszigerelte a fennhatósága alatt

¹ Malcolm E. Yapp: *The Making of the Modern Near East 1792–1923*. Longman, London, 1987. 130.

² Abdul-Rahim Abu-Husayn: *The View from Istanbul. Lebanon and the Druze Emirate*. I.B. Tauris, London, 2004. 11.

³ Axel Havemann: *Rurale Bewegung im Libanongebirge des 19. Jahrhunderts: ein Beitrag zur Problematik sozialer Veränderungen*. K. Schwarz, Berlin, 1983. 322.

⁴ Jens Hanssen: *Fin de Siècle Beirut. The Making of an Ottoman Provincial Capital*. Clarendon Press, Oxford, 2005. 27.

⁵ Paul Masson: *Histoire du commerce français dans le Levant au XVIIIe siècle*. Librairie Hachette, Paris, 1911. 292–295.

élő parasztságot. Intézkedéseire masszív kivándorlás volt a válasz, aminek nyomán a vidék elszegényedett, a mezőgazdasági termelés visszaesett. Ezenkívül monopóliumot vezetett be az európaiakkal folytatott élelmiszerkereskedelemben.⁶ Ő honosította meg azt a gyakorlatot, hogy mintegy „bérbe adta” a libanoni emíri tisztséget, s aki hajlandó volt érte többet fizetni, azt nevezte ki.⁷

Hogy eleget tegyen Dzsezzár igényeinek, Juszuf Siháb Libanonban kénytelen volt adót emelni, ami népszerűtlenné tette, s előkészítette a terepet az uralma elleni lázadásnak. Dzsezzár olyan sikeres volt az emír elleni szervezkedésében, hogy az 1780-as években a rendkívül gazdag, tekintélyes, a politikai küzdelmek befolyásos szereplője, a drúz Dzumblatok támogatásával az egyik Siháb a másik után lázadt fel Juszuf ellen, mígnem 1788-ra az ország a polgárháború szélére sodródott. Juszuf brutális kegyetlenséggel próbált úrrá lenni a lázadáson, egyes rokonait saját kezűleg gyilkolta meg, másokat pedig megvakított.⁸ Dzsezzár (az itt látható rajzon egy bűnös felett ítélik meg) végül csatában legyőzte Juszuf Sihábot, megdöntötte a hatalmát, a helyébe pedig egyik távolabbi rokonát, Basír Sihábot ültette.

Az ekkor mindössze 21 éves, a libanoni Gazírban született Basírnak nehéz gyermekkorra volt. Apját, Kászim ibn Omart korán, már születése évében, 1767-ben elvesztette, a családja pedig gyakorlatilag megfélemedezett róla (anyja hamarosan újra férjhez ment), s így szegénységben és nélkülözésben nőtt fel. Talán ennek köszönhető, hogy erős akaratú, bizalmatlan, ravasz és éles

eszű fiatalember lett belőle, aki képes az önálló ítéletalkotásra. Tudott kegyetlen és udvarias is lenni, amit magas intellektusával kombinált. 13 évesen a libanoni hegyvidék egyik legjelentősebb városa, Deir-el-Kamar közelében található emíri székhelyre, Beiteddínbe került, s fiatalemberként apja unokatestvére, Juszuf Siháb szolgálatába állt. Hamar kitűnt bölcsességével. Belekeveredett a politikai csatározásokba, ugyanakkor 1787-es házassága révén jelentékeny vagyonhoz jutott (felesége egy távoli rokonának volt a gazdag özvegye). Juszuf

⁶ Ennek a szituációnak a legnagyobb veszteségei azok a francia kereskedők lettek, akik immár nem tudtak alacsonyabb áron vásárolni közvetlenül a helyi termelőktől. Az ellentétek miatt az 1790-es években a francia kereskedőket ki is utasították Akkóból. Nem meglepő ezek után, hogy a párizsi kormány szemében Dzsezzár a vérengző és kegyetlen despota prototípusa lett, aki semmibe veszi a liberális gazdasági szabályokat. Így alakulhatott ki Dzsezzár rossz európai „sajtója”, s vált neve a kegyetlenség szinonimájává.

⁷ Caesar E. Farah: *The Politics of Interventionism in Ottoman Lebanon, 1830–1861*. Centre for Lebanese Studies – I.B. Tauris, London, 2000. 3.

⁸ Jean-Pierre Alem: *Le Liban*. PUF, Paris, 1968. 46.

bukása után az ország előkelői Dzsezzár pasa támogatásának köszönhetően emírnek választották, mert azt remélték, könnyen irányítható és befolyásolható uralkodójuk lesz.⁹ Alaposan tévedtek.

Uralma (1788–1840) a modern Libanon második nagy korszakának tekinthető, hiszen a határok csaknem a nagy előd, II. Fahraddín (1598–1635) által uralt területet fogták közre. Ezért némelyek a „Nagy” jelzővel illetik.¹⁰ Mások viszont azt hangsúlyozzák, hogy kikezdte a hegyvidék felekezeti szimbiózisának alapjait, ami 1841-ben az emirátus összeomlásába, valamint a maronita keresztények és a drúzok közötti véres vallásháborúba torkollott.¹¹ Edmond Rabbath libanoni keresztény történész és jogtudós (1901–1991) különösen szigorú véleményt mond róla: a libanoni emirátus „sírásójának” nevezi.¹² Firro azt írja, uralma idejére nyúlnak vissza „a drúzok és a maroniták közötti polgárháború gyökerei”.¹³ Mi vajon az igazság? Úgy vélem, a belső egyenlenségektől eltekintve egészen 1840-ig a felekezetek meglehetősen békességben éltek a rendkívül erélyes és elképesztően céltudatos II. Basír uralma alatt – aki szinte teljesen lerázta magáról a Porta felügyeletét –, ugyanis a belső politikai ellentétek ekkor még nem a vallási különbségek mentén törtek felszínre. Ahogy Nagib Dahdah libanoni szerző fogalmaz, „1840-ig Libanonban megvalósult a politika és a vallás teljes elválasztása”.¹⁴ A hitbéli különbségek semmilyen befolyást sem gyakoroltak a társadalmi és politikai életre, a közösségek harmóniában éltek egymás mellett és egységesek voltak a tekintetben, hogy vallás- és politikai szabadságukat megőrizték.¹⁵ Az 1830-as évek vége felé azonban a Basír által támogatott egyiptomi megszállás, a feudális rendszerre mért csapásai (az előkelők meggyengítése) kielezték a belső ellentéteket, ami valóban szétzilálta a felekezeti együttműködés rendszerét.

Emirátusa első éveiben Basírnak meg kellett küzdenie korábbi pártfogójával, a Libanon fölötti hatalomra ácsingózó Dzsezzárral, s elődjével, Juszuftal is, aki megkísérelte elveszteni trónja visszaszerzését. Ezt a veszélyt ugyan sikerült elhárítania, ennek ellenére a nagyhatalmú Dzsezzár többször is megvonta tőle az emíri címet, amit más kezébe adott. A pasa dolgát megkönnyítette, hogy nem létezett az emíri trónutódlást pontosan és egyértelműen meghatározó szabályrendszer. Minden egyes alkalommal (1793, 1794, 1798) kisebb polgárháborúra került sor, amelyek során Dzsezzár nem habozott egymás ellen uszítani a drúzokat és a keresztényeket, mivel legfőbb célja az volt, hogy mindenáron meggátolja a

⁹ Farah szerint egyenesen későbbi legnagyobb ellenfele, a nagyhatalmú Basír Dzsumblatt (1775–1825) választotta ki őt a posztra. Caesar E. Farah: *The Politics of Interventionism...* i. m. 6. A hatalomra kerülésének körülményeiről és a Dzsumblattok szerepéről részletesen lásd: Selim Hassan Hichi: *La famille des Djoumblatt du VIème siècle à nos jours*. Beyrouth, 1986. 66–71., 75–78.

¹⁰ Boutros Dīb: Béchir II le Grand (1788–1840). In: Uő. (szerk.): *Histoire du Liban des origines au XXe siècle*. Philippe Rey, Paris, 2006. 415–416.

¹¹ Erről bővebben lásd: Ferwagner Péter Ákos: Az első libanoni felekezeti küzdelmek kezdetei és az európai nagyhatalmak. In: Ferwagner Péter Ákos – Kalmár Zoltán (szerk.): *Távolabbra tekintve. Tanulmányok J. Nagy László 65. születésnapjára*. Universitas Szeged Kiadó, Szeged, 2010. 281–291.

¹² Edmond Rabbath: *La formation historique du Liban politique et constitutionnel*. Université Libanaise, Beyrouth, 1973. 179.

¹³ Kais M. Firro: *A History of the Druzes*. E.J. Brill, Leiden, 1992. 55.

¹⁴ Nagib Dahdah: *Évolution historique du Liban*. Éditions Oasis, Mexico, 1964. 90.

¹⁵ Adel Ismaïl: *Le Liban, histoire d'un peuple*. Dar al-Makchouf, Beyrouth, 1965. 97.

libanoniak egységbe tömörülését.¹⁶ Nem véletlen ezek után, hogy az emír a nyugalom és a felekezetek közötti egyensúly fenntartására törekedett. Kettős célt tűzött ki maga elé: (1) megzabolázni a feudálisokat, korlátozni a hatalmukat; (2) maga mögé állítani a hegy- és városlakókat egyaránt.¹⁷ Ezek a célok a vallásbéke fenntartását igényelték. Az emír – aki keresztény hitét egészen az egyiptomiak szíriai behatolásáig, 1832-ig eltitkolta,¹⁸ hogy az oszmán hatóságok ne vádolhassák hitehagyással – uralkodása mindazonáltal a maroniták további térhódítására utalt az addig politikailag meghatározó drúzok rovására, amit az is mutat, hogy kíméletlenül leszámolt a hatalmát veszélyeztető rivális drúz nagycsaládok, például az Abu Nakádok vagy a Dzumblattok vezetőivel (1825–1826).¹⁹ Basír Dzumblatt ténylegesen veszélyt jelentett az emír hatalmára: kormányzásának első húsz évében gyakorlatilag a Dzumblattok feje nélkül semmilyen fontosabb döntés sem születhetett Libanonban. Egyesek azt feltételezik, hogy a kenyértörésre azért került sor, mert Dzumblatt 1818-ban Muktarában, birtoka középpontjában mecsetet építtetett, a saját fennhatósága alatt élő parasztoknak pedig megparancsolta, hogy a ramadán idején böjtöljenek. A Dzumblattok „iszlámizmusának” ezt az új megnyilvánulásait az ellenfelek úgy értelmezték, mint törekvést a Sihábok elmozdítására és az emíri hatalom kisajátítására.²⁰

Az uralkodó hasonlóképpen súlyos csapást mért a többi drúz előkelő família, az Arszlánok, Talhúkók, Imádok és Abdal-Malikok hatalmára is. Két lázadásukat is vérbe fojtotta, a síita klán-vezért, Huszein Hamadét megfojtatta.²¹ Nem véletlenül nevezik egyesek a vérengző II. Basírt „vörös emírnek”.²² A klán-vezérek hatalmának megtörése fordulópontot jelentett az emirátus történetében, ez azonban politikai-hatalmi harcot, nem pedig felekezeti konfliktust jelentett, s mögötte az emír határozott centralizációs törekvése húzódott meg, akinek ugyanakkor a drúzokkal való kapcsolata helyrehozhatatlanul megromlott. A beiktatásában annak idején nagy szerepet játszó Dzumblattokra mért csapás egyet jelentett azzal, hogy a drúzok politikai hegemoniájának utolsó szikrája is kialudt az országban, amit természetesen a drúzok sosem felejtettek el. Meggyengültek, elvesztették legerősebb vezetőjüket, a politikai ügyekbe való beleszólásuk súlyos csorbát szenvedett, így nem maradt számukra más, mint a bosszúváras. Hiába politikai leszámolás történt, hiszen Basír nem azért számolt le a Dzumblattokkal, mert drúzok voltak, hanem mert politikailag riválisainak tekintette őket, maguk a drúzok mégsem így emlékeztek vissza erre a konfliktusra. Az általuk „despotának” tartott emír, akinek pedig a politikája háttérben személyes és családi, nem pedig vallási megfontolások játszottak vezető szerepet, későbbi politikája pedig még inkább arra a

¹⁶ Azokon, akik ezekben az években vele szemben trónkövetelőként léptek fel, Basír 1809-ben bosszút állt: megvakíttatta őket.

¹⁷ Denise Ammoun: *Histoire du Liban contemporain. Tome 1. 1860-1943*. Fayard, Paris, 1997. 46–47.

¹⁸ Eugène Poujade: *Le Liban et la Syrie 1845-1860*. A. Bourdilliat, Paris, 1860. 113–114.

¹⁹ Mesterien használta ki a klánok közötti rivalizálást. Az Abu Nakádokat a Dzumblattok segítségével törte meg, a Dzumblattokat pedig a maronitákra támaszkodva szorította a háttérbe. Ennek során kíméletlenül járt el: az öt Abu Nakád testvérét megölette, házaikat leromboltatta, birtokaikat elkobozta. Az ellene lázadó Basír Dzumblattot csatában legyőzte, elfogatta, megfojtatta, vagyonát szintén elkobozta. Bosszúból a Dzumblattok emberei az egyik közeli munkatársát ölették meg. Selim Hassan Hichi: *La famille des Djoumlatt du VIIème siècle à nos jours*. i. m. 121. skk.

²⁰ Kais M. Firro: *A History of the Druzes*. i. m. 57.

²¹ Jean-Pierre Alem: *Le Liban*. i. m. 49.

²² Fawwaz Traboulsi: *A History of Modern Lebanon*. Pluto Press, London, 2007. 9.

következtetésre juttatta őket, hogy az uralkodó egyre inkább az ő közösségük keresztény ellensége. A drúzok befolyásának meggyengülése azonban egyúttal azt is jelentette, hogy az emirátus addigi kormányzati rendszere megingott, hiszen a politikai szisztéma egyik gerincét jelentő drúz vezető szerep tűnt el, ami hosszútávon az egész struktúrát válságba sodorta. Előtérbe került a felekezeti megosztottság, a szektaszellem.²³

Az sem mellékes továbbá, hogy miközben számos maronita paraszt dolgozott a drúz feudálisok földjein, az emír környezetében kezdett kifermálódni egy szűk maronita értelmiségi-tanácsadói réteg (a Húrik, a Hazenek, a Karamok, a Dahdahok), amelyre a drúz feudálisokkal (a Dzsumblattokkal, az Arszlánokkal) szemben Basír támaszkodhatott.²⁴ Különösen a *mudabbir* (adminisztratív helyettes, eredetileg az emír gyermekeinek nevelője) hivatalát sajátították ki a keresztények, főleg a Húrik.²⁵ A *mudabbir* egyre inkább a keresztények érdekeinek védelmezőjévé, politikai vezetőjükké vált, ami előrevetítette a felekezeti elkülönülést.²⁶ A drúz–maronita mindennapi együttélés javarészt mégis zavartalannak tűnt, amit az is bizonyít, hogy a Libanon-hegység déli részén több tucat nagyobb település és több mint kétszáz falu vegyes összetételű volt. Hasonlóan alakult az Antilibanon településeinek lakossági szerkezete is. Igaz, a 19. század elején a maronita pátriárka és az egyházi rend befolyása gyorsan és folyamatosan erősödött, a politikai életben is mind jobban érezhetővé vált, ami főleg a drúzok birtokain (Metn és Sáf vidékén) élezte ki az ellentéteket. A felekezetek közötti békesség fenntartása már csak azért sem lehetett könnyű, mert a 19. század elején éreztetni kezdte a hatását az Arábiából terjedő vahnábizmus. A puritán, szigorú iszlám reformmozgalom hatására Szíriában számos keresztényellenes intézkedést vezettek be,²⁷ hiszen a vahnábíták kevésbé voltak türelmesek más vallásokkal, sőt magukkal a muszlimokkal szemben is: „azokat, akik nem osztják nézeteiket, nem muszlimoknak, hanem hitehagyottaknak tekintik”.²⁸ Mikor a törökök szembeszálltak a Damaszkuszt fenyegető vahnábítákkal, II. Basír is támogatta őket, s 1810-ben 15 ezer kiváló katonát bocsátott a Porta rendelkezésére.²⁹

Basír lavírozó politikájára (vagy politikai zsenialitására?) jó példa Bonaparte 1798-ban indított egyiptomi hadjárata, amely a „keleti kérdés” alakulásában kulcsfontosságú ese-

²³ Leila Tarazi Fawaz: *An Occasion for War. Civil Conflict in Lebanon and Damascus in 1860*. I.B. Tauris, London, 1994. 19.

²⁴ Nadine Picaudou: *La déchirure libanaise*. Éditions Complexe, Bruxelles, 1989. 24–25.

²⁵ Abdo I. Baaklini: *Legislative and Political Development: Lebanon, 1842–1972*. Duke University Press, Durham, 1976. 37.

²⁶ Iliya F. Harik: *Politics and Change in a Traditional Society. Lebanon, 1711–1845*. Princeton University Press, Princeton, 1968. 167–199.

²⁷ Selim Hassan Hichi: *La famille des Djoumblatt du VIIème siècle à nos jours*. i. m. 85.

²⁸ Bernard Lewis – Buntzie Ellis Churchill: *Iszlám. Nép és vallás*. HVG Könyvek, Budapest, 2009. 163.

²⁹ A vahnábíták megjelenésének hatására a szíriai török politika szigorúbbá vált a nem muszlimokkal szemben, s a velük szembeni megkülönböztető intézkedéseket (pl. ruhaviselet) megszigorították. A megaláztatás elől sokan Libanonba, azon belül is főképpen Bejrútba menekültek. Jacques Nantet: *Histoire du Liban*. Les Éditions du Minuit, Paris, 1963. 137–138.; Kamal S. Salibi: *The Modern History of Lebanon*. Frederick A. Praeger, New York, 1965. 23–24.; Antoine J. Abraham: *Lebanon at mid-century. Maronite-Druze Relations in Lebanon 1840–1860. A Prelude to Arab Nationalism*. University of America, Lanham, 1981. 52.

ménynek számított,³⁰ s az amerikai Marriott szerint „először irányította rá a francia nép figyelmét a közel-keleti probléma nagy fontosságára”, mintegy „felkavarta a kereskedők és diplomaták képzeletét”.³¹ A forradalom tábornoka július 1-jén ért partot, három héttel később pedig bevette Kairót. Miután az angolok augusztus 2-án Alexandriától keletre, Abu-Kírnál szétverték a francia flottát, a hazájától elszigetelt Napóleon 13 ezer gyalogos és lovas élén átkelt a Sínai-félszigeten és a török kézen lévő Palesztina meghódítására indult. Egyiptom bizonytalan belső helyzete, a rendszeres franciaellenes felkelések, megmozdulások nem tették lehetővé, hogy több katonát vigyen magával. Az Oszmán Birodalomhoz tartozó Egyiptom meghódítása, valamint Szíria fenyegetése azonnali válaszlépésre ösztönözte a Portát: 1798 szeptemberében hadat üzent Franciaországnak, s a diplomáciai kapcsolatokat is megszakította. A szultán *dzsihád*ot hirdetett (Dib szerint éppen ezért robbant ki októberben Kairóban a franciaellenes felkelés, amit vérbe fojtottak).³² Ezt követően a franciák addig meghatározó levantei kereskedelme összeomlott, a térségben pedig fokozatosan Nagy-Britannia vált a legfőbb áruszállítóvá.

Bonaparte tökéletesen tisztában volt a szíriai és palesztinai politikai viszonyokkal, s tudta, hogy Dzszejár legyőzéséhez maga mellé kell állítania mindazokat, akik a pasa uralmának kárvallottjai. Közéjük tartozott Basír Siháb is, aki szerette volna lerázni magáról a nagyhatalmú Dzszejár basáskodását. Napóleon rá akart játszani az arabok nemzeti érzéseire, arabizmusukra, s abban reménykedett, hogy Szíria arabjai fellázadnak a törökök ellen, őt pedig felszabadítójukként fogadják. A probléma egyik legkiválóbb szakértője, Henry Laurens szerint a szíriai hadjárat elsődleges célja éppen ezért az volt, hogy az oszmán hadsereg által jelentett fenyegetés elhárításán túl kieroszakolja a birodalom felbomlását – legalábbis annak ázsiai tartományjaiban – népei felkelése segítségével.³³ Az arab népek koalíciójának élére állva Konstantinápoly bevétele lehetővé tette volna a Nagy Sándor-féle dicsőségről álmodozó ifjú Napóleon számára ama tervének megvalósítását, hogy biztosítsa az egyiptomi francia jelenlét állandóságát, valamint a franciák és a keleti arabság unióját, valamiféle „francia–arab kolónia” létrehozását. Hozzájuk csatlakozhattak volna később a kurdok, örmények, perzsák stb. Grandiózus elképzeléseire jó példa, hogy a tábornok felvette a kapcsolatot a dél-indiai britellenes küzdelmet irányító Tippu szultánnal is.³⁴

³⁰ Erről részletesen lásd: Henry Laurens: *L'expédition d'Égypte 1798-1801*. Seuil, Paris, 1997.; ill. Pécsi Ágnes: *Egy „tudományos” hadjárat: Napóleon Egyiptomban*. Korrekt Kiadó, Budapest, 1995.

³¹ John Arthur Ransome Marriott: *The Eastern Question. An Historical Study in European Diplomacy*. Clarendon Press, Oxford, 1918. 7.

³² Boutros Dib: Béchir II le Grand (1788-1840). i. m. 422.

³³ Henry Laurens: *L'expédition d'Égypte 1798-1801*. i. m. 259., 263. Laurens említést tesz arról, hogy Franciaországban nem a tábornok volt az egyetlen, aki „forradalmat” akart kirobbantani a Közel-Keleten. Egy 1798 őszén Talleyrand-hoz eljuttatott névtelen jelentés szerint az Oszmán Birodalom legyőzésének egyetlen módja a forradalom: Bonaparte „Szíriában találkozni fog a Libanon-hegységben élő drúzokkal és más népekkel. A függetlenségük kivívására szólítja majd őket, ők pedig hallgatni fognak a szavára.” Ugyanebben az időszakban a Direktórium bátorította a görög forradalmárokat is és az itáliai Anconában ügynökséget hozott létre, amelynek az volt a feladata, hogy felkeléseket készítsen elő a Balkánon.

³⁴ William E. Watson: *Tricolor and Crescent. France and the Islamic World*. Praeger Publishers, Westport, 2003. 13.; Iradj Amini: *Napoleon and Persia. Franco-persian Relations Under the First Empire*. Mage Publishers, Waldorf, 1999. 10–14., 30–37.

Ahhoz azonban, hogy ez a nagy ívű terv realizálódhasson, le kellett győzni Dzsezzárt és be kellett venni Akkót. Bonaparte egykori iskolatársának és személyi titkárának, Bourrienne-nek (1769–1834) így írt terveiről: „Ha sikerrel járok, amiben reménykedem, a városban kezembe kerül a pasa kincstára és háromszázezer embernek való fegyverzet. Fel-lázítom és felfegyverzem egész Szíriát, melyet felháborított Dzsezzár zsarnoksága (...). Damaszkuszba és Aleppóba vonulok. Miközben az elégedetlenek földjein haladok keresztül, folyamatosan növelem a seregemet; bejelentem a népnek a szolgaság és a pasák zsarnoki kormányzatának eltörlését. Felfegyverzett tömegek élén érkezek Konstantinápolyba. Elsöpröm a török birodalmat. Keleten új, nagy birodalmat alapítok, aminek révén az utókor örökre megőrzi emlékemet, Párizsba pedig talán Drinápolyon és Bécsen át jutok haza, miután eltöröltem a Habsburg-házát.”³⁵

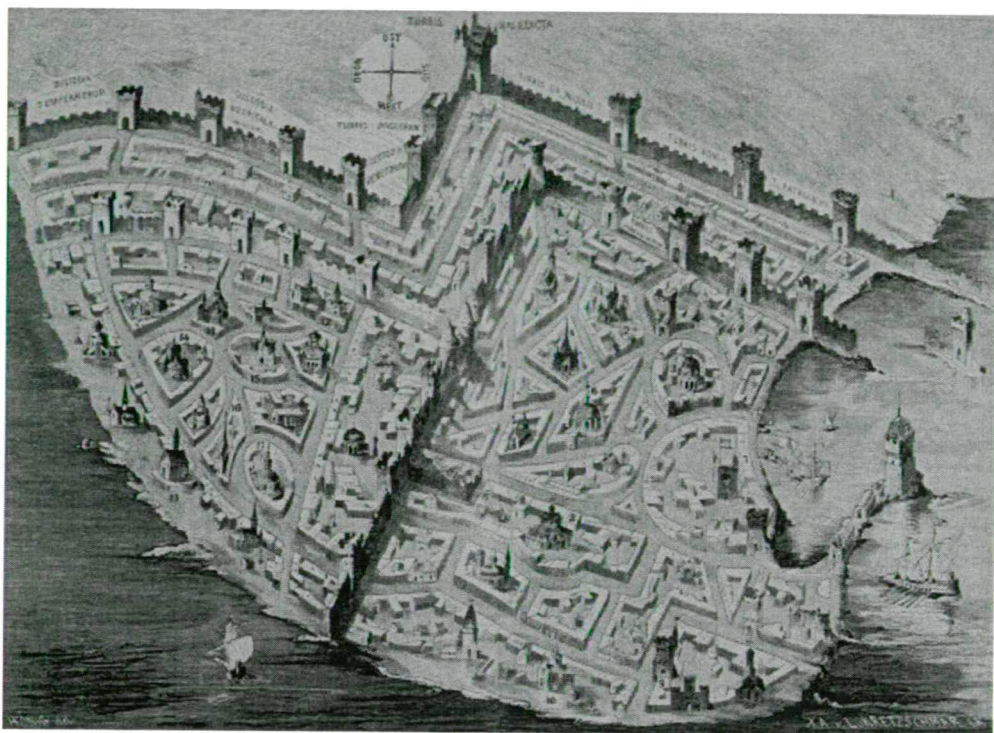
A fiatal tábornok 1799. február 10-én hagyta el Kairót, hogy utolérje a már úton lévő hadoszlopát. 19-én elfoglalta a Sínai-félszigeten fekvő el-Arist, 24-én Gázát, március 6-án pedig Jaffát. Jaffa bevételekor szörnyű mészárlásra került sor. Napóleon el-Aris védőit csupán lefegyverezte, majd – miután megígértette velük, hogy többet nem harcolnak ellene – elengedte őket. Jaffában azonban ismét szembetalálkozott velük, ráadásul a védők meggyilkolták azokat a francia parlamentereket, akik a megadásról mentek tárgyalni velük. Ez dühítette fel a támadókat, akik brutális kegyetlenséggel álltak bosszút. A francia sereg március 14-én érkezett meg Akkó falai alá.

A csapatok látványa, amelyeknek a presztízsét villámgyors egyiptomi és palesztinai győzelmeik jelentősen megnövelték, félelemmel töltötte el a helyőrséget. Dzsezzár azonban rendkívül energikusan lépett föl, bízott a jól kiépített védelmi állásokban, a védőket pedig Jaffa sorsára utalva emlékeztette arra, hogyan járnak, ha vereséget szenvednek. Ennek meg is lett az eredménye, mert megacélozta az ellenállást.³⁶

³⁵ Louis Antoine Fauvelet de Bourrienne: *Memoirs of Napoleon Bonaparte*. Charles Scribner's Sons, New York, 1891. E-könyv, <http://www.gutenberg.org/files/3567/3567-h/3567-h.htm>, letöltés: 2011. november 15.

³⁶ Boutros Dib: Béchir II le Grand (1788-1840). i. m. 421.

Akkó madártávlatból

Annak ellenére, hogy egy kisebb francia egység április elején elfoglalta az északabbra fekvő Szúrt (az egykori Türoszt), a Tábor-hegynél és Názáretnél pedig 16-án és 17-én megfutamították az Akkó felmentésére igyekvő, legalább tízszeres túlerőben lévő ellenséget, Akkó erődjének ostroma elhúzódott. Valószínű, hogy Bonaparte nem volt tisztában az erődítmények tényleges állapotával („rozzant bagolyvár”³⁷), azt hitte, könnyebb dolga lesz, ráadásul nem voltak igazán hatékony ostromágyúi. A veszteségek nyomán, valamint annak révén, hogy a tengeren keresztül török erősítés érkezett, a franciák fölénye fokozatosan kiegyenlítődött. Ráadásul pestisjárvány ütötte fel a fejét a táborban. Ezért a tábornok segítséget és erősítést kért Basírtól, akiről tudta, hogy keresztény. Március 19-i levelében tudatta az emírrrel, hogy bekerítette Akkót, s hogy szándékában áll Dzsezzár zsarnokságának szétzúzása. Megígérte, hogy Libanonnak függetlenséget ad, és a szíviós Dzsezzárral szemben segíti. Levelében a következőket olvashatjuk:

„Miután hatalmamba kerítettem egész Egyiptomot, átkeltem a sivatagon és benyomultam Szíriába. Elfoglaltam el-Aris, Gáza és Jaffa erődítményeit, amelyeket Dzsezzár pasa csapatai tartottak megszállva. Legyőztem és megsemmisítettem az egész hadseregét. Nemrég beszorítottam Akkóba, amelyet két napja ostrom alatt tartok.

³⁷ Merezskovszkij: *Napóleon élete*. Aqua Kiadó, Budapest, 1993. 92.

Azért sietek ezeket a híreket a tudomására hozni, mert tudom, hogy örömet fognak okozni Önnek, mivel ezek a győzelmek megsemmisítik egy kegyetlen ember zsarnokságát, aki oly sok rosszat tett a bátor drúz népnek³⁸ és az egész emberi fajnak.

Az a szándékom, hogy visszaadjam a drúz nép függetlenségét, csökkentsem az általa fizetett adót, és visszajuttassam számára Bejrútot s más városokat, melyek elengedhetetlenek a kereskedelméhez.

Azt kívánom, hogy Ön vagy a küldötte a lehető leghamarabb jöjjön el hozzám ide, Akkóba, hogy határozhassunk azokról a lépésekről, amelyek szükségesek közös ellenességünk legyőzéséhez.

Közzéteheti a drúzok falvaiban, hogy mindazok, akik a táborunkba élelmet, főleg pedig bort és pálinkát akarnának szállítani, az utolsó fillérig ki lesznek fizetve.”³⁹

Ez a levél azt mutatja, Napóleon mélységesen meg volt győződve arról, hogy a franciák és a libanoniak érdekei közösek, ennek megfelelően pedig a közöttük kötendő szövetség a világ legtermészetesebb dolga lenne. Kiderült azonban, hogy a dolog korántsem ilyen egyszerű.

A Napóleon kérésére adott pozitív válasz az emír részéről egyet jelentett volna az oszmánokkal való szembefordulással, de egyet jelentett volna az angolokkal való kenyértöréssel is, akiknek a flottája a partok előtt cirkált.⁴⁰ Az is óvatossá tette a felekezeti megbékélésre törekvő Basírt, hogy a közösségek megosztottak voltak, a síiták és a maroniták inkább a franciák, a drúzok inkább a törökök felé húztak.⁴¹ Utóbbiaknak ugyan nem volt különösebb okuk arra, hogy az oszmánokhoz ragaszkodjanak, egy esetleges francia megszállást azonban számukra még hátrányosabb fejleménynek gondoltak. Titkos tanácskozásokat rendeztek, amelyeken döntöttek arról, hogy fegyveresen is ellenállnak Napóleonnak, ha pedig Basír a pártjára áll, vele is szembeszegülnek. Felmerült az is, hogy a drúz sejkek egységesen emigráljanak, amit végül elvetettek, ennek ellenére több családfő is a nehezen járható Vádi-et-Taimba és Hauránba való távozás mellett döntött. Ugyanígy tett a szunnita lakosság egy része is, amely a francia sereg közeledtének hírére pánikba esett, a nagycsaládok pedig Damaszkuszba vagy más, biztonságosabbnak gondolt városba menekültek.⁴²

Vajon mi húzódnhatott meg e magatartás mögött? A drúzok talán féltek attól, hogy a franciák érkezésével a felekezeti egyensúly a már amúgy is számbeli fölényben lévő keresztények javára fog eltolódni, akik kereskedelmi és ipari tevékenységükből mind jobban meggazdagodtak. Az is valószínűsíthető, hogy tudták, az eredetileg szunnita muszlim Sihábok egy része áttért a kereszténységre, s maga az emír is maronitává lett. Ilyen körülmények között joggal feltételezhették, hogy a francia megszállás teljesen felborítja az

³⁸ A korabeli Európa Libanont drúzok által irányított területnek tekintette, ezért azonosították sokan az ott élőket a drúz felekezettel.

³⁹ Baron Ignaz de Testa: *Recueil des traités de la Porte ottomane avec les puissances étrangères*. I. Amyot, Paris, 1864. 576.

⁴⁰ A Sidney Smith tengernagy (1764–1840) vezette brit flotta feltűnése valóságos katasztrófát jelentett Bonaparte számára. 1799. március közepén megakadályozta, hogy Egyiptomból a franciák tengeren szállítsák Akkóba a nehéztüzérségüket. Az ágyúk hiánya lényegében kudarcra ítélte az ostromot. Az angol hajók folyamatosan bombázták a franciákat.

⁴¹ Selim Hassan Hichi: *La famille des Djoumlatt du VIIème siècle à nos jours*. i. m. 72.

⁴² Boutros Dib: Béchir II le Grand (1788-1840). i. m. 423.

egyensúlyt. Azt is számításba kell vennünk, hogy Dzsezzár a korábbi években viszályt szított a felekezetek között, ennek a politikának pedig kezdtek megmutatkozni a gyümölcssei, hiszen a közösségek egyre bizalmatlanabbak lettek egymás iránt. A váli nem sokkal korábban, mikor még mit sem tudott Bonaparte Közel-Keletre érkezéséről, nagyszámú keresztényt üzött ki a tengerparti városokból, akik azelőtt szinte kisajátították maguknak a pénzügyi műveleteket. Akárhogyan is, Libanon történetében alighanem ez volt az első alkalom, hogy a hegyvidékiek egy adott politikai kérdésben a felekezeti hovatartozás szerint foglaltak állást. Mindenesetre ekkor még a választóvonalak nem jelentettek mély elhatárolódást: egyfelől a kivándorlás messze nem volt általános, másfelől gyakran előfordult, hogy muszlimok támadtak meg muszlim karavánokat muszlim többségű régiókban. Ez persze szomorú, de a felekezetközi kapcsolatok szempontjából a nemzeti egységre ez még mindig viszonylag kis veszélyt jelentett.

Egyes síita körök, amelyeket kimerített Dzsezzár pasa szigorú adóprése, a francia támadásban lehetőséget láttak arra, hogy megszabaduljanak a kormányzótól. Valójában Bonaparte felhívása után nagyon hamar a hegylakók (főleg síiták és maroniták) nagy számban jelentek meg a franciák táborában, hogy jó áron mindenféle élelmiszer és bort adjanak el, illetve hogy fegyvert vásároljanak. Különösen a síiták részéről mondhatjuk, hogy a francia expedíciós hadtesttel való kapcsolatuk elsősorban kereskedelmi természetű maradt: az élelmezésében, ellátásában értékes szolgálatokat nyújtottak. Ami a maronitákat és a görög katolikusokat illeti, általánosságban II. Basírt támogatták és nem haboztak eladni a franciáknak mindazt, amire szükségük volt. Tudunk ugyanakkor arról is, hogy néhány maronita szerzetes a hadjáratot megelőzően leveleket küldött a Direktóriumnak Párizsba, amelyekben könyörögtek, hogy küldjék hozzájuk a „nagy Bonaparte tábornokot”, és szabadítsák meg őket Dzsezzár zsarnokságától.⁴³ Mindebben a francia tiszték a libanoniakkal kötendő szövetség jelét vélték felfedezni. Meglehet, Napóleon éppen az említett levelek hatására gondolhatta úgy, hogy a libanoni maronita közösség egy az egyben fel fog lázadni az oszmánok ellen, és az ő pártjára áll.

Az átfogó keleti felkelés kirobbantása érdekében ugyanakkor ténylegesen csak Basír emír léphetett volna fel hatékonyan. Ámde mérlegelve a lehetőségeket végül a kivárás politikáját választotta, hallgatásba burkolózott, s nem is válaszolt Bonaparte levelére, aki pedig csodálatos puskát küldött neki ajándékba.⁴⁴ Magatartása tökéletesen érthető: Dzsezzár már így is neheztelt rá, amiért nem sietett Akkóban a segítségére. A pasa azonnali katonai segítséget követelő levelére azt válaszolta, hogy országa helyzete egyelőre instabil, ő pedig csak nemrég szerezte vissza felette a hatalmat, a családfők nem engedelmesskednek neki... Ezenkívül – mint utaltam rá – a drúzok erőteljesen elleneztek mindennemű együttműködést a franciákkal, s a szíriai Hauránba való emigrációval fenyegetőztek.⁴⁵ A hegyvidék keresztény családfőit pedig az angolok igyekeztek eltántorítani attól, hogy a konfliktusban Napóleon mellé álljanak. Sidney Smith admirális – aki egy évvel korábban a párizsi Temple börtönéből kalandos körülmények között szökött meg⁴⁶ – április 14-én figyelmeztette őket a tábornok valódi szándékaira:

⁴³ Uo. 424.

⁴⁴ Yassine Soueid: *Histoire militaire des muqâta'a-s libanais à l'époque des deux émirats. Tome II. L'émirat chéhabite (1698-1842)*. Université Libanaise, Beyrouth, 1985. 529.

⁴⁵ Jean-Pierre Alem: *Le Liban*, i. m. 47.

⁴⁶ A. Z. Manfred: *Napóleon*. Kossuth Könyvkiadó – Gondolat Kiadó, Budapest, 1982. 144–145.

„Az arabok révén Bonaparte muszlimmá akar válni, miközben azzal kérkedik, hogy templomokat rombolt le, fészületeket tört össze és csökkentette a pápa befolyását. Nem meglepő hát, hogy a hegyvidék lakóinak ezzel ellentétes állításokat hangoztat. Ígéreteit nem tartja be, s ha célját eléri, nem ismer irgalmat. Ami minket illet, mi tartjuk a szavunkat, mert mi nemes származásúak és keresztények vagyunk. A politikánk lojális; az elnyomó ellen lépünk fel, hogy segíthessük az elnyomottat. (...) Azt tanácsoljuk önöknek, hogy ne ingereljék a nagyhatalmakat, s ne lépjenek semmilyen kapcsolathoz a franciákkal. Ne bízzanak bennük, ellenben bátran folyamodjanak a mi védelmünkhöz! Reménykedünk abban, hogy tárgyalhatunk önökkel, ezért arra kérjük önöket, küldjenek hozzánk megbízottat, akinek őszintén felfedhetjük, mi szolgálja az érdekeiket, és mi válik a javukra.”⁴⁷

Smith tehát védelmet ígért a libanoni keresztényeknek, s az egyik tisztjét el is küldte Basírhoz, akinek megüzente, nem hagyja, hogy Dzsezzár a jövőben fellépjen ellene. Ezek után nem meglepő módon az emír inkább az angolok mellé állt, legalábbis erre utalnak a brit tengernagynak küldött sorai:

„Úgy döntöttünk, kapcsolataink barátiak lesznek önökkel, ha egyszer önök a franciák ellenségeinek nyilvánítják magukat. (...) Arra kérjük, álljon készen az embereivel a nagyvezír fogadására. Helyes volna, ha azt tanácsolnák a muszlim és a keresztény lakosságnak egyaránt, hogy távolodjanak el az ateista nemzettől [a franciáktól – FPÁ], és maradjanak hűek az oszmán kormányzathoz. Jaj azoknak, akik nem hallgatnak önökre! Úgy tekintünk nemzetükre, mint a miénkre, utasításukra pedig úgy, mintha tőlünk származnának.”⁴⁸

Sidney Smith a harcokban megsebesült unokaöccsét Basírhoz küldte lábadozni, június elején pedig személyes találkozásra is sor került közöttük a hegyvidéki Ain-Nub faluban. Első alkalommal fordult elő, hogy egy nagyhatalom ezáltal közvetlen részese lett a libanoni belügyeknek, ami a későbbiekben megszokott dologgá fog válni.

Jegyezzük meg, hogy Basír franciákkal szembeni magatartása a szakirodalomban – úgy tűnik – nem kellőképpen tisztázott. Abraham szerint az emír kimondottan elutasító választ adott Bonaparténak, ráadásul két ízben is.⁴⁹ Nantet szerint viszont nem volt a franciákkal kifejezetten ellenséges, s válaszolt Napóleonnak, méghozzá azt, hogy segíteni fog neki, ha a francia csapatok beveszik Akkót, amire azonban – mint tudjuk – nem került sor. E verzió szerint Bonaparte méltatlankodva, csalódottan vette tudomásul az emír döntését, pedig – így Nantet – az titokban ugyancsak küldött élelmet és bort a forradalom katonáinak. Az ostromló franciáknak azonban mind több és több ellátmányra volt szükségük, ezért Napóleon folyamatosan ilyen értelmű kérésekkel bombázta az emírt. Basír szerencséjére az egyik méltatlankodó hangnemű francia levelet Dzsezzár egyik őrjárata elfogta, s az így a pasa kezébe került. Utóbb köszönetet mondott és gratulált is az emírnek a hűségéért... Van,

⁴⁷ Közli: Selim Hassan Hichi: *La famille des Djoumblatt du VIIème siècle à nos jours*. i. m. 73.

⁴⁸ Idézi: Henry Laurens: *L'expédition d'Égypte 1798-1801*. i. m. 275.

⁴⁹ Antoine J. Abraham: *Lebanon at mid-century*... i. m. 44.

aki szerint Basír a franciák győzelmét kívánta, mert így megszabadult volna Dzsezzártól, sőt akár a szultántól is. Döntését azonban Akkó sorsához kötötte, amelynek az erődítményeit sokkal jobban ismerte, mint Napóleon. Ráadásul azt is tudta, hogy az angolok tetemesen utánpótlást juttatnak a városba, és megakadályozzák a francia nehéztüzérség átszállítását Egyiptomból.⁵⁰ Ez a politika emlékeztethet bennünket a nagy előd, II. Fahraddín magatartására, aki a 17. század elején csak azzal a feltétellel lett volna hajlandó erősítést küldeni toscanai szövetségésének, ha előbb a firenzeiek elfoglalják a ciprusi Famagustát.

Van olyan maronita forrásunk, amely rendkívül kritikus a franciákkal szemben: „A franciák, ezek az ateisták minden vallással szemben fellépnek. Nem hisznek az utolsó napban. (...) Kifosztják a templomokat. (...) Ezenfelül azt állítják, hogy minden ember egyenlő!”⁵¹ Egy másik forrás szerint a maroniták nem a pápát háttérbe szorító Napóleon, hanem a franciák iránti tiszteletből szállítottak ellátmányt az ostromlóknak: „Francia testvéreinkhez küldtek bennünket, nem pedig önhöz, aki üldözi a római katolikus anyaszentegyházat.” A kereszténységgel szembeni fellépését, az iszlámmal való rokonszenvét (Egyiptomban a muszlimok iránt teljes türelmet tanúsított és kinyilvánította tiszteletét a Korán iránt) később, 1807-ben az orosz szent szinódus is a császár hitetlensége bizonyítékának tekintette.⁵² A tábornok a tolmácsa, Amédée Jaubert (1779–1847) útján mindenesetre köszönetet mondott a maronitáknak és így válaszolt: „Elismerem, hogy a maroniták emberemlékezet óta franciák; én magam is római katolikus vagyok. Meg fogják látni, hogy általam az egyház diadalmaskodni fog és messzire terjeszkedik.”⁵³ Salibi pedig említést tesz egy érdekes momentumról, miszerint Basír titkos megbízatással már 1798-ban elküldte Napóleonhoz Egyiptomba egyik bizalmi emberét, Nikula at-Turk költőt.⁵⁴ Akárhogy is, az emír lavírozó politikájára jellemző, hogy amikor a franciák ellen az oszmán nagyvezír parancsnoksága alatt török kontingensek vonultak keresztül Libanonon Palesztina felé, Basír az ő ellátásukról is gondoskodott.⁵⁵ Találó az egyik libanoni történész megfogalmazása: az emír leginkább a „pozitív semlegesség” politikáját részesítette előnyben.⁵⁶

Maga Napóleon a Szent Ilonán írt visszaemlékezéseiben minden valószínűség szerint jelentősen elrugaszkodott a valóságtól, amikor egy Basírral kötött titkos megállapodást vizionált:

⁵⁰ Boutros Dib: Béchir II le Grand (1788-1840). i. m. 424.

⁵¹ Uo. 422.

⁵² J. Tarle: *Napóleon*. Gondolat Kiadó, Budapest, 1967. 56–57.

⁵³ Nicolas Murad: *Notice historique sur l'origine de la nation maronite et sur ses rapports avec la France, sur la nation druze et sur les divers populations*. Librairie d'Adrien Le Clère, Paris, 1844. 36–37.; Louis de Baudicour: *La France au Liban*. E. Dentu, Paris, 1879. 24.

⁵⁴ Kamal S. Salibi: *The Modern History of Lebanon*. i. m. 129. A francia megszállás alatt egész végig Egyiptomban maradt, s folyamatosan kapcsolatban állt Basírral. Az volt a feladata, hogy felmérje a francia hadsereg erejét és a Nílus partján a hatalmat gyakorló mamelukok védelmi képességeit. Valószínűleg arról számolt be felettesének, hogy a franciák nem túl acélosak, s talán ez is közrejátszott abban, hogy Basír nem állt mellékük Akkó ostrománál.

⁵⁵ Ezért cserébe a nagyvezír ünnepélyes *fermánban* (rendeletben) „a drúz hegyvidék, Vádi-et-Taim, Baalbek és a Bekaa-völgy, valamint Büblosz” kormányzójává nevezte ki Basírt. Denise Ammoun: *Histoire du Liban contemporain*. i. m. 48–49.

⁵⁶ Yassine Soueid: *Histoire militaire des muqáta'a-s libanais à l'époque des deux émirats...* i. m. 529., 556–562.

„A Tábor-hegyi ütközetnek ígéretes következményei lettek: a drúzok, a maroniták, Szíria keresztény lakossága és néhány héttel később Örményország keresztény küldöttei előzőnlötték a francia tábornokot. A drúzokkal kötött titkos szerződésben megállapodtunk, hogy a főparancsnokuk a saját tisztjeik által vezetett 6000 drúzt és 6000 maronitát fogad a zsoldjába, akik csatlakozni fognak a Damaszkusz ellen vonuló francia sereghez.”⁵⁷

Ezzel szemben az a tény, hogy Basír nem csatlakozott a franciákhoz, sőt inkább az angolok és a törökök pártjára állt, önmagában is kudarcra ítélte Napóleon keleti elképzeléseit. Ennek egyébként váratlan következményei lettek: egyesek szerint az emír magatartása hozzájárult ahhoz, hogy Bonaparte kidolgozza egy zsidó állam palesztinai létesítésének tervét, amiből azonban csupán 150 évvel később lett valóság. Izrael megalakulásához persze a forradalom tábornokának vajmi kevés köze volt, ráadásul a tekintélyes Jean Tulard kételkedik az egész terv valóságában.⁵⁸ Egyáltalán nem kizárt, hogy a számtalan nehézség mellett az is az ostrom félbeszakítására ösztönözte, hogy otthon, Franciaországban a második koalíció (Ausztria, Anglia, Oroszország, Nápoly) fellépése kritikus helyzetet teremtett, ezért nem akart tovább keleten időzni.

Napóleon távozása után Dzsezzár pasa nem feledkezett meg arról, hogy Basír nem állt ki mellette egyértelműen, s nem segítette teljes mellszélességgel a franciák ellen. A következő években Akkóból öt Siháb is emíri címet kapott. A polgárháború elkerülése érdekében a fenyegetett Basír 1801-ben Sidney Smith segítségével egy brit hajó fedélzetén Ciprusra, onnan Egyiptomba ment, ahol találkozott a birodalom nagyvezírével, Szulejmán pasával, akit annak idején ellátmányban részesített. Utóbbi megígérte neki, hogy közbenjár az érdekében Dzsezzárnál, így a képen látható Basír hazatérhetett, de az akkori pasa jelentette veszély csak annak 1804-es halálával szűnt meg teljesen.⁵⁹

Az ezt követő évtizedekben az uralkodó sokat tett azért, hogy hozzá hű tisztviselői réteg jöjjön létre, amit ugyan teljes egészében nem sikerült elérnie, de a központi közigazgatást megvalósította. Ennek székhelye Beiteddínben volt, ahol az emír 1806-ban adott utasítást egy, a hatalmát és dicsőségét hirdető ragyogó palota felépítésére. A munkában építészek, festők, képzőművészek sora vett részt.⁶⁰ Az 1811-ben átadott épület vízellátásáról 15 km hosszú csatorna gondoskodott, mely összegyűjtötte a környékbeli patakok és források vizét.⁶¹ A palotában Basír rangjának megfelelő udvart tartott és több ezer fős helyőrség állt rendelkezésére.⁶² Egységes – és szigorú – igazságszolgáltatást, hatékony

⁵⁷ Idézi: Henry Laurens: *L'expédition d'Égypte 1798-1801*. i. m. 275–276.

⁵⁸ Jean Tulard: *Napóleon*. Osiris, Budapest, 1997. 118.

⁵⁹ Kamal S. Salibi: *The Modern History of Lebanon*. i. m. 21–22.

⁶⁰ Denise Ammoun: *Histoire du Liban contemporain*. i. m. 50.

⁶¹ A palotáról lásd: Camille Aboussouan (szerk.): *L'architecture libanaise du XVe au XIXe siècle. Le bonheur de vivre*. Les Cahiers de l'Est, Beyrouth, 1985. Elsőként, de főleg 221–224.

⁶² Louis de Baudicour: *La France en Syrie*. E. Dentu, Paris, 1860. 11.

rendőrséget teremtett. A pénzügyek egyensúlyban maradtak, pedig a törökök csak 1844-ben vezették be az egységes pénzügyi rendszert.⁶³ Feudális jellegű erős hadsereg állt a rendelkezésére, ezenkívül széleskörű közmunkákat (pl. hidépítéseket) indított. Az ösvényeket utak váltották fel, a gazdaság pedig sokat profitált a szállítás fejlődéséből. Az első kerekas kocsi így is csak 1861-ben jelent meg Szíriában, ami nem volt más, mint a Bejrút és Damaszkusz között közlekedő delizsánsz.⁶⁴ Erőfeszítéseket tettek a gabonatermesztés, a gyümölcsfa-telepítés és a szőlőművelés terén, fellendült a selyemhernyó-tenyésztés⁶⁵ és a külkereskedelem. Basírnak sikerült megszilárdítania az uralmát Libanonban, hatalma kiteljesedett, befolyása pedig egész Szíriára kiterjedt. Közvetlen célja immáron a modern libanoni állam megteremtése lett.

⁶³ Igaz, Libanonban jó ideig még külföldi pénzek is forgalomban maradtak. İlber Ortaylı: *Az Oszmán Birodalom leghosszabb évszázada*. Attraktor, Máriabesnyő-Gödöllő, 2004. 120–121. Az emír 9 millió piaszter adót szedett be, ebből ötmilliót megtartott magának. Fawwaz Traboulsi: *A History of Modern Lebanon...* i. m. 10.

⁶⁴ Henry H. Jessup: *Fifty-three Years in Syria*. Vol. I. Fleming H. Revell Company, New York, 1910. 117.

⁶⁵ Úgy tűnik, ennek meghonosítása a térségben Justinianus bizánci császár uralkodásának időszakára (527–565) tehető. Fernand Braudel: *A Földközi-tenger és a mediterrán világ II. Fülöp korában. II. kötet*. Akadémiai Kiadó – Osiris Kiadó, Budapest, 1996. 505.; Kais M. Firro: Silk and Agrarian Changes in Lebanon, 1860–1914. *International Journal of Middle East Studies*, 22. évf. (1990), 2. sz. 151–169.

A mexikói–amerikai határ kijelölése, 1849–1854

Kökény Andrea
Szegedi Tudományegyetem

Jelen tanulmány célja, hogy az 1846–1848-as mexikói–amerikai háborút lezáró békében megállapított határ kijelölésére létrejött bizottság tevékenységét bemutassa. Középpontban az amerikai fél 1849 és 1854 között végzett munkája és annak értékelése áll, elsősorban az angol nyelvű szakirodalom, valamint számos korabeli forrás elemzésén keresztül.¹

Az 1848. február 2-án megkötött Guadalupe Hidalgo-i béke értelmében az Amerikai Egyesült Államok megszerezte Mexikó területének felét, Textastól egészen a Csendes-óceánig. A több mint kétmillió négyzetkilométer nagyságú terület magában foglalta Kaliforniát, Új-Mexikót, s a mai Nevada, Utah, Arizona és Colorado állam nagy részét. Cserébe az USA 15 millió dollárt fizetett Mexikónak és átvállalta az amerikai állampolgárok Mexikóval szemben támasztott követeléseit, mintegy 3 millió dollár értékben.²

A mexikói–amerikai háború legfőbb kiváltó oka Texas állam Unióba történő felvétele volt 1845-ben. A terület még 1836-ban szakadt el Mexikótól, mely maga is csak 1821-ben nyerte el függetlenségét Spanyolországtól. A fiatal azték állam nem tudta megtartani északi határvidékét az egyre nagyobb számban odaérkező angol-amerikai bevándorlókkal szemben. Santa Anna, Mexikó elnöke a texasiakkal vívott harcok során fogságba esett, s 1836. május 14-én arra kényszerült, hogy elismerje a Texasi Köztársaság függetlenségét.³ Az általa aláírt egyezmény szerint az új állam déli-délnyugati határa a Rio Grande folyó lett

---

¹ Az elsődleges források közül legfontosabb a határkijelölés eredményeiről készült hivatalos jelentés, mely két kötetben jelent meg: *Report on the United States and Mexican Boundary Survey Made Under the Direction of the Secretary of the Interior* by William H. Emory, Major First Cavalry and United States Commissioner. Vol. I, Washington, 1858. Vol. II. Washington, 1859.

² Treaty of Guadalupe Hidalgo. In: Fred L. Israel (szerk.): *Major Peace Treaties of Modern History, 1648–1967*. vol. II. Chelsea House Publishers, New York, 1967. 733–751.; *Békeszerződés az Amerikai Egyesült Államok és a Mexikói Köztársaság között*. Ford. és sajtó alá rendezte: Kökény Andrea. *Documenta Historica* 52. JATEPress, Szeged, 2001. A békeszerződésről lásd: Lynn I. Perrigo: *The American Southwest, Its People and Cultures*. University of New Mexico Press, Albuquerque, 1971. 134.; Robert A. Calvert – Arnoldo de León: *The History of Texas*. Harlan Davidson, Inc., Arlington Heights, Ill., 1996. 103.; Seymour V. Connor: *Texas, A History*. AHM Publishing Corporation, Arlington Heights, Ill., 1971. 155.; Alicia Hernández Chávez: *México. Breve historia contemporánea*. FCE, México, 2000. 214.; Josefina Vázquez – Lorenzo Meyer: *México frente a Estados Unidos (Un ensayo histórico, 1776–1993)*. FCE, México, 1995. 61.; Juan Salvat – José Luis Rosas: *Historia de México*. Salvat Editores de México, 1986. Tomo 11. 1806.

³ The Treaty of Velasco, May 14, 1836. In: Ernest Wallace and David M. Vigness (szerk.): *The Documents of Texas History*. Steck, Austin, 1963. 117–118.; Salvat – Rosas: *Historia de México*. Tomo 10. 1773–1774.

volna. A mexikói kongresszus azonban elutasította a szerződést, mivel a korábban egy közigazgatási egységként kezelt Texas-Coahuila tartomány közigazgatási határa sosem nyúlt a Nueces folyótól délre. Mexikó nem volt hajlandó Texas függetlenségét sem elismerni. Így a texasiak katonai győzelme ellenére a Rio Grande és a Nueces folyó közötti terület vitatott maradt.

A texasiak Amerikai Egyesült Államokhoz történő csatlakozása sem bizonyult egyszerűnek, habár közvetlenül a függetlenség kinyilvánítása után felvételért folyamodtak az Unióhoz. Az amerikai kongresszus tagjai valószínűleg azért szavaztak az annexió ellen, mert sokan attól féltek, hogy a déli területek befogadásával felborulna a szabad és rabszolgatartó államok féltve őrzött egyensúlya. Csaknem egy évtized telt el, amikor a demokrata párti James K. Polk személyében olyan elnök került az USA élére, aki az expanzió feltétlen híve volt. Texas Unióhoz való csatolását északnyugaton a hatalmas Oregon Territórium megszerzésével kívánta ellensúlyozni, s ezzel egyúttal az Egyesült Államok határát északon és délen is a Csendes-óceánig kiterjeszteni. Kompromisszumos javaslatra épülő, de határozott politikája sikerrel járt. 1845. december 29-én Texas 28. tagállamként felvételt nyert az Unióba.⁴

Az új állam déli határa azonban továbbra is vitatott maradt. A feszültséget növelte, hogy Polk elnök a Nueces–Rio Grande közötti területet az Egyesült Államokhoz tartozónak nyilvánította. Mexikó sem ezt, sem Texas annexióját nem fogadta el. A két ország közötti összefüggés elkerülhetetlenné vált. Bár Mexikó sem gazdaságilag, sem katonailag nem volt felkészülve, mégis vállalt egy olyan háborút, melynek kimenetele nem lehetett kétséges. Az amerikai csapatok elfoglalták Mexikóvárost, Santa Anna lemondott, s az ország anarchiába süllyedt. A mexikói ideiglenes kormány megbízottaival az amerikai kormány képviselőiben Nicholas P. Trit találkozott a főváros északi negyedében, Villa de Guadalupe Hidalgóban. A békeszerződést 1848. február 2-án írták alá. Ennek értelmében Mexikó elismerte a Rio Grande folyót Texas határaként, s átadta a Texastól a Csendes-óceánig terjedő területeket.

A szerződés nyomán az Amerikai Egyesült Államok délen és nyugaton elérte mai határát. Csupán egy keskeny földszáv, az Arizona és Új-Mexikó területén a Gila folyótól délre eső rész hiányzott még. Ezt a Gadsden-vásárlás révén 1853-ban szerezte meg az Amerikai Egyesült Államok Mexikótól 10 millió dollárért.⁵

Az új határ drámai mértékben megváltoztatta Észak-Amerika politikai földrajzát és a kontinens erőviszonyait. Több mint kétmillió négyzetkilométer került Mexikótól az Amerikai Egyesült Államok birtokába, az új határ immár Kalifornia, Arizona, Új-Mexikó és Texas déli peremén húzódott. A Guadalupe Hidalgo-i békében a két ország megegyezett, hogy képviselőket küldenek, akik felméri és kijelölik az új nemzetközi határt a Csendes-óceántól a Mexikói-öbölíig. A békeszerződés V. cikkelye a következőképpen rendelkezett:

„A célból, hogy a határvonalat kellő pontossággal ki lehessen jelölni a hiteles térképeken, és hogy a két köztársaság ezen cikkelyben leírt határát kijelölő határköveket fel lehessen

⁴ The Resolution Annexing Texas to the United States, March 1, 1845. In: Wallace and Vigness: *Documents of Texas History*. 146–147.; Perrigo: i. m. 133.; James L. Haley: *Texas, An Album of History*. Doubleday & Comp., Inc., Garden City, New York, 1985. 130. The Annexation Offer Accepted, July 4, 1845. In: Wallace and Vigness: *Documents of Texas History*. 148.

⁵ Gadsden Treaty. In: Israel (szerk.): *Major Peace Treaties of Modern History, 1648–1967*. vol. II. 753–758.

sen állítani, mindkét kormánynak ki kell neveznie egy megbízottat és egy földmérőt, akiknek ezen szerződés ratifikált példányainak kicserélését követő egy éven belül találkozniuk kell San Diego kikötőjében és a nevezett határt teljes egészében meg kell húzniuk és ki kell jelölniük a Rio Bravo del Norte [Rio Grande] torkolatáig. Naplót kell vezetniük és cselekvési tervet kell készíteniük; s az általuk elfogadott eredmény ezen szerződés részének tekintendő és ugyanolyan hatállyal bír, mintha bele lenne illesztve.”

Ez gyakorlatilag azt jelentette, hogy a két ország megbízottainak a Csendes-óceán partjától egészen a Mexikói-öbölhöz húzódó, több mint háromezer kilométeres határ felmérését és kijelölését kellett elvégezniük. A határkijelölő bizottság tagjai ráadásul különleges hatáskörrel rendelkeztek, hisz a határ egyes szakaszairól a mexikói féllel a helyszínen megkötött megállapodás ugyanolyan erővel bírt, mintha eredetileg is benne foglaltatott volna a békeszerződésben. Következésképpen a kormánynak olyan személyeket kellett a feladatra választani, akik nem csupán topográfiai ismeretekkel és földmérő tapasztalattal rendelkeznek, hanem diplomáciai képességekkel is.

Így az lett volna logikus, ha a munkát a legjobban képzett és legtapasztaltabb földmérőkre, a West Point Katonai Akadémián kiképzett és az amerikai hadügyminisztérium alá rendelt Térképészeti és Mérnöki Testület tagjaira bízák. A legfontosabb feladatköröket azonban politikai kinevezettek kapták. 1848 választási év volt az Egyesült Államokban, s bár novemberben nem sikerült a demokrata James K. Polk újraválasztása, ő mégis kihasználta mandátumának utolsó hónapjait, s 1848 decemberében mind a megbízott, mind a földmérő tisztségét olyan emberekkel töltötte be, akik a Demokrata Párthoz kötődtek. Ahogy az várható volt, Polk leköszönése előtti utolsó pillanatban hozott döntése felháborította a whigeket, akik az elnökválasztással egy időben lezajlott kongresszusi választásokon többséget szereztek a képviselőházban. A győztes elnök, Zachary Taylor, aki az alkotmány értelmében a következő év márciusában kellett, hogy letegye a hivatali esküt, alig várta, hogy felfüggeszse a határkijelölő bizottság munkáját és saját embereit nevezze ki.⁶ Így a bizottság tagjai még el sem kezdték munkájukat, már veszélybe került küldetésük. Pedig a feladat végrehajtása gondos előkészületeket és jól szervezett, alapos munkát igényelt (volna).

Ma már, amikor a hírekben sokszor hallani arról, hogy az Egyesült Államok alig tudja feltartóztatni az illegális mexikói bevándorlókat, nehezen tudjuk elképzelni, milyen is lehetett a vidék a 19. század közepén. A földrajzi adottságok, a végtelennek tűnő száraz és kopár területek, a nyári hőség, mely ma is jellemzi a határvidéket, csak egy részét jelentették a nehézségeknek, melyekkel a határkijelölő bizottság tagjainak nap mint nap meg kellett küzdeniük. Néhány apró településtől eltekintve (San Diego, El Paso del Norte és Matamoros), a határvidék különböző indián törzsek birtokában volt, akiknek semmi okuk nem volt arra, hogy figyelembe vegyék a két szomszédos ország diplomatái által megállapított határokat. Szerencsére az indiánok végül sosem veszélyeztették igazán a határbizottság munkáját. Sőt, az expedíció résztvevői rengeteg információt gyűjtöttek az egyes népcsoportokról, a különböző törzsek életéről, szokásairól. A hatalmas távolságok, az anyagi források és eszközök hiánya, az ellátás akadozása, az utánpótlás szervezatlensége, a hőség és a

⁶ A XX. alkotmány-kiegészítés életbe lépését (1933) megelőzően az elnökválasztásra négyévenként mindig novemberben, az új elnök beiktatására pedig a következő év március 5-én került sor. A köztes időszakban a leköszönő elnök *lame duck*, vagyis „béna kacsa” volt, hisz politikai döntéseket – elvben – már nem hozhatott.

sajátos terepviszonyok viszont jelentős mértékben megnehezítették a földmérők feladatának teljesítését. A határfelmérés így az eredetileg tervezett két év helyett 1849 nyarától egészen 1853 őszéig tartott.

Ahhoz, hogy több mint háromezer kilométeres távolságon megvalósítható legyen a határfelmérés és annak kijelölése, figyelembe kellett venni a Föld görbületét. Ehhez viszont geodéziai és csillagászati ismeretekre és módszerekre volt szükség.⁷ A békeszerződés V. cikkelye értelmében néhány szakaszon a Gila, illetve a Rio Grande folyómedrének legmélyebb részén kellett kijelölniük a határt, ami önmagában véve is komoly kihívást jelentett. A Csendes-óceán és a Gila folyó, valamint a Gila és a Rio Grande közötti területen még nehezebb volt a feladat. Tereptárgyak és egyéb viszonyítási pontok hiányában a földmérőknek tulajdonképpen a semmi közepén kellett kimérniük és kijelölniük a határt, a fontosabb pontokon a keleti partról hozatott márvány, illetve öntöttvas oszlopokkal. Igaz, ezekből végül viszonylag keveset helyeztek el, hisz nem gondolták, hogy akár mexikóiak, akár amerikaiak valaha is nagyobb számban megtelepednének a kietlen határvidéken.

Bármennyire nehezek is voltak a földmérők számára a feltételek a határvidéken, feladatuk elvégzését leginkább a washingtoni kormányzat hátráltatta. Emellett kezdettől fogva konfliktus alakult ki a politikai kinevezettek és a képzett szakemberek között, ami végig akadályozta a határkijelölő bizottság munkáját.⁸

A határbizottság vezetőjévé 1849. január közepén John B. Wellert nevezték ki.⁹ Egyáltalán nem volt tapasztalata a földmérésben, viszont neves ügyvéd volt, aki három cikluson át képviselte Ohio államot a kongresszus alsó házában, szolgált a mexikói–amerikai háborúban, s 1848 őszén épp, hogy alulmaradt az ohioi kormányzóválasztáson. Minthogy azonban ő Polk elnök kinevezettje volt, Zachary Taylor az első adandó alkalommal leváltotta, s a megbízást előbb John C. Frémontnak, majd John Russel Bartlettnek adta. Egyikőjük sem bizonyult túl jó választásnak. Frémont, a híres amerikai felfedező és katonatiszt pozíciójának elfoglalása és elődjének visszahívása helyett inkább Kalifornia szenátori székéért indult harcba (és nyert).¹⁰ Bartlett sem földmérő, sem diplomáciai tapasztalatokkal nem rendelkezett, csupán a bankszakmában és a könyvkereskedésben volt járatos. Meg is próbált az expedíció számára anyagi forrásokat találni a nyugati parti városokban. Emiatt azonban több mint egy évig távol volt. Így azon túl, hogy próbálkozása nem járt sikerrel, távollétével csak hátráltatta a határfelmérők munkáját, hisz számos esetben szükség lett volna a döntési jogkörrel rendelkező megbízott jelenlétére.¹¹

A földmérő feladatkört a 29 éves Andrew Belcher Gray kapta. A texasi demokratának már volt tapasztalata a földmérésben, hisz még 1840-ben a Texasi Köztársaság számára

⁷ William H. Emory: *Report on the United States and Mexican Boundary Survey Made Under the Direction of the Secretary of the Interior*. 34th Congr., 1st sess., House of Representatives, Ex.Doc.No. 135. vol. 1. Washington, 1857. Personal Account, 5.

⁸ William H. Goetzmann: *Army Exploration in the American West, 1803–1863*. Yale University Press, New Haven, 1959. 167–195.

⁹ David J. Weber – Jane Lenz Elder (szerk.): *FIASCO: George Clinton Gardner's Correspondence from the U.S.-Mexico Boundary Survey, 1849–1854*. Southern Methodist University Press, William P. Clements Center for Southwest Studies, DeGolyer Library, Dallas, TX, 2010. xx.; Emory: Personal Account, 1.

¹⁰ Weber – Elder: xxii.

¹¹ Uo. 163., 165–166.

végzett ilyen jellegű munkát a Sabine folyó mentén. Az a tény azonban, hogy csillagászati, matematikai és földméréstani ismeretei csekélyek voltak, ráadásul civilként került a bizottság élére, kezdettől fogva feszültséget okozott közte és a West Pointot végzett mérnökök és térképészek között.¹²

Az expedíció vezető csillagásza William Hemsley Emory őrnagy lett. Gyakorlati szempontokat figyelembe véve az amerikai kormány tulajdonképpen anélkül hozta létre a „vezető csillagász és a tudományos hadtest vezetője” pozícióját, hogy a békeszerződésben e tisztség szerepelt volna. Ennek praktikus okai voltak. Felkészültsége alapján ugyanis Emory akár a határbizottság vezetője is lehetett volna. Polk elnök eredetileg őt is kérte fel a feladatra, de azzal a kikötéssel, ha Emory leszerel a hadseregtől, amit a tisztt nem volt hajlandó megtenni. Pedig sokkal alkalmasabb lett volna, mint Weller. Emory már 1838-as megalakításától fogva tagja volt a Térképészeti Hadtestnek. Kétéves tapasztalatot szerzett a kanadai–amerikai határ kijelölésében,¹³ majd pedig Santa Fétől egészen Los Angelesig bejárta az Egyesült Államok délnyugati részét is.¹⁴ Nem csupán a katonák, de a korabeli természettudósok körében is nagy tiszteletnek örvendett, ráadásul erős szálak fűzték a Demokrata Párt politikusaihoz is. Így nem véletlen, hogy rá esett Polk választása.

Két asszisztense Edmund L. F. Hardcastle kapitány és Amiel Weeks Whipple hadnagy lett. Előbbi korábban Mexikóban végzett felderítő tevékenységet, utóbbi pedig Kanada és az Egyesült Államok keleti határának kijelölésén dolgozott öt éven keresztül.¹⁵

Ha a leggördülékenyebb időszakait nézzük a határbizottság működésének, az expedíció összességében negyven olyan személyből állt, akik közvetlenül részt vettek a földmérésben.¹⁶ 150 katoná kísérték őket.¹⁷ Rajtuk kívül volt jó néhány civil alkalmazott is: műszaki rajzolók, egy tolmács, egy orvos, egy szállásmester, szakácsok, szabók, mosónők, ácsok, kovácsok, vagonmesterek, hajtók, hordárok, akik az eszközöket vitték, kőművesek és favágók, akik az utat szabaddá tették. Minthogy a feladat nem csupán a határ felmérése volt, hanem információszerzés is a vidék természeti adottságairól, ásványkincseiről, az expedícióhoz számos tudományos megfigyelést és adatgyűjtést végző személy is csatlakozott: geológusok, botanikusok, zoológusok, meteorológusok, valamint jó néhány olyan asszisztens, aki a műszereket kezelte és az adatokat rögzítette.¹⁸

¹² Uo. xx–xxi.; L. R. Bailey (szerk.): *The A. B. Gray Report*. Westernlore Press, Los Angeles, 1963. xi–xiii.

¹³ Az 1846-ban megkötött *Oregon Szerződés* nyomán a kanadai–amerikai határt a 49. szélességi kör mentén meghosszabbították a Csendes-óceánig. Emory ennek a határkijelölő bizottságnak volt a tagja. Weber – Elder: xix.

¹⁴ Amikor 1846-ban kitört a mexikói–amerikai háború, Emory megbízást kapott, hogy kísérelje el Stephen Watts Kearny tábornokot több mint öt és fél ezer kilométeres útján Új-Mexikóba és Kaliforniába. Emory feltérképezte az útvonalat, majd hazatérése után tudományos beszámolót készített. Emory: Personal Account, 1.

¹⁵ George W. Cullum: *Biographical Register of the Officers and Graduates of the United States Military Academy*. Van Nostrand, New York, 1868. II. 144.

¹⁶ G. C. Gardner levele apjához, anyjához, John, Jacob, Sarah és Charlie nevű testvéréhez és nagynénjéhez, Panama, 1849. május 13. Weber – Elder: 22.

¹⁷ Emory: Personal Account, 3.

¹⁸ Paula Rebert: *A Civilian Surveyor on the United States-Mexico Boundary: The Case of Arthur Schott*, *Proceedings of the American Philosophical Society*, Vol. 155, No. 4, December, 2011. 439–440.

A határbizottság legtöbb tagja 1849 februárjában kapta meg kinevezését.¹⁹ Májusban kellett, hogy a mexikói megbízottakkal találkozzanak a San Diegói-öbölben, majd a békeszerződésben meghatározott ponttól megkezdjék a határfelmérést. Legtöbbjük Washingtonból vagy valamelyik keleti parti városból indult útnak. Nem sokkal azután azonban, hogy a csapat szervezését megkezdték, megérkezett az 1848-ban kezdődött kaliforniai aranyláz híre. Napokon belül szinte minden használható közlekedési eszközt lefoglaltak, amivel New Orleansba, majd onnan Panamán keresztül a nyugati partra, San Francisco irányába tartó gőzösök egyikére eljuthattak. Így már az expedíció tagjainak elindulása is veszélybe került, pedig a több ezer kilométeres távolság megtételéhez egyébként is hetekre, hónapokra volt szükség.²⁰

1849. március közepére a határbizottság vezetői közül a legtöbben eljutottak Panamába.²¹ Ott azonban további útjukat hátráltatta a több ezer aranyásó, aki Kaliforniába kívánt utazni.²² Az a néhány hajó pedig, ami még rendelkezésre állt, olyan magas viteldíjat számolt fel, illetve annyira zsúfolt volt, hogy végül több mint két hónapot kellett várniuk. Emory erről így írt: „Mivel láttam, kicsi a valószínűsége annak, hogy május közepénél hamarabb el tudjunk indulni San Diegóba, kicsomagoltam a műszereket, és felállítottam őket azzal a kettős céllal, hogy asszisztenseim gyakorolhassanak, illetve hogy Panamában méréseket végezhessünk a hosszúsági és szélességi körökkel kapcsolatban, valamint a mágnesességre, annak intenzitására és más jelenségek megfigyelésére vonatkozóan.”²³ Ráadásul, közben még egy kolerajárvány is végigsöpört a vidéken. A csapat tagjai közül pedig jó néhányat az „aranyláz” fertőzött meg, s úgy döntöttek, inkább maguk is szerencsét próbálnak, semmint a bizonytalan finanszírozású és akadozó szervezésű megbízatást vállalják.²⁴

Közel két hónap várakozás után az expedíció legelszántabb tagjainak végül sikerült hajóra szállniuk.²⁵ Jóval a kitűzött határidő után, 1849. június 1-jén érkeztek meg Kaliforniába. A legnagyobb meglepetés azonban akkor érte őket, amikor kiderült, a mexikói bizottság tagjai nem voltak még a helyszínen. Az amerikaiakéhoz hasonló nehézségek leküzdése után végül július 3-án futottak be San Diego kikötőjébe. A mexikói megbízott Pedro García Conde tábornok volt, a földmérő José Salazar Yllaregui, több mérnök társaságában. Velük

¹⁹ Kinevezés, W. H. Emory hadnagy G. C. Gardner részére, Washington, 1849. február 13. Weber – Elder: 4–5.

²⁰ Uo. 2.

²¹ Emory: Personal Account, 1.

²² „Becslések szerint legalább négyezer ember gyűlt össze Panamában, akik arra vártak, hogy átkelhessenek Kaliforniába. A még meg sem érkezett gőzösökre elővételben megváltott jegyek ára az egekbe szökött. Úgy tűnt, mindenki azt hitte, hogy az arany csupán korlátozott mennyiségű lesz, s hogy egyáltalán valamennyihez is hozzájut-e majd, attól függ, mennyire korán tud a helyszínre érkezni.” Emory: Personal Account, 2.

²³ Uo.

²⁴ G. C. Gardner nővéréhez, Sarah-hoz írt levele, Panama, 1849. június 12., 13., 14. Weber – Elder: 30–35.

²⁵ „Végül május közepén tűnt fel a kikötőben egy gőzös, éppen a *Panama*, mely az Egyesült Államok egyik csendes-óceáni postagőzőse volt, amire még New Yorkban rakattam fel a határfelméréshez szükséges legnehezebb csillagászati eszközöket, Hardcastle kapitány felügyelete alatt.” Emory: Personal Account, 3.

tartott a mexikói császár fia, Felipe de Iturbide is, ő volt a tolmács. Hozzájuk is mintegy 150 fős katonai kíséret tartozott.²⁶

A mexikói–amerikai határkijelölő bizottság első közös egyeztetésére 1849. július 6-án került sor. Három nappal később Emory felállította az első megfigyelőállomást, melyet Camp Riley-nek neveztek el.²⁷ A határ pontos vonaláról a Guadalupe Hidalgo-i békeszerződés V. cikkelye a következőképpen rendelkezett:

„A két Köztársaság közötti határvonal a Mexikói-öbölben kezdődjön, 3 *league*²⁸-re a szárazföldtől, a Rio Grande, vagy más néven Rio Bravo del Norte torkolatával szemben, vagy legmélyebb ágának torkolatával szemben, ha egynél több ága ömlik közvetlenül a tengerbe; innen felfelé ezen folyó közepén, a legmélyebb medret követve, ahol egynél több lenne, egészen addig a pontig, ahol eléri Új-Mexikó déli határát; innen nyugat felé, Új-Mexikó déli határa mentén (mely Paso városától északra húzódik) egészen annak nyugati végéig; innen észak felé, Új-Mexikó nyugati határvonala mentén, amíg az nem keresztezi a Gila folyó első ágát; (vagy, ha ezen folyó egyik ágát sem metszi, addig a pontig, mely az említett határvonalon legközelebb van egy ilyen ághoz, s innen egyenes vonalban addig); innen lefelé az említett ág és az említett folyó közepén, míg az beleömlik a Rio Coloradóba; innen keresztül a Coloradón, követvén a Felső- és Alsó-Kaliforniát elválasztó határvonalat, a Csendes-óceánig.

Új-Mexikó jelen cikkelyben említett déli és nyugati határai azok, melyeket az a térkép fektet le, melynek neve »*Az Egyesült Mexikói Államok térképe, ahogyan a nevezett köztársaság Kongresszusának különböző törvényei azt meghatározták és körülírták, és a legjobb szakértők megszerkesztették. Javított kiadás. Kiadta J. Disturnell New Yorkban 1847-ben*«, mely térképből egy példányt csatoltunk a jelen szerződéshez az alulírott megbízottak aláírásával és pecsétjével.”²⁹

Az expedíció két legfontosabb feladata a határ nyugati kezdőpontjának kijelölése volt a Csendes-óceán partján, s meg kellett határozniuk a Gila és a Colorado folyó találkozásának pontos helyét is. A cikkely értelmében e két pont között egyenes vonalat kellett húzni, ami aztán elválasztotta Felső- és Alsó-Kaliforniát. Emory őrnagy vállalta a kezdőpont meghatározását a Csendes-óceán partján, Gray pedig San Diego kikötőjének felmérését végezte el. Emory egyik asszisztense, Whipple kapta feladatul a Gila és a Colorado folyó találkozásának feltérképezését. Hardcastle hadnagy pedig a két pont közötti terület topográfiájáról kellett, hogy információt szerezzen, hogy aztán a szélességi kör mentén el lehessen végezni a két pont összekötését.³⁰

Az egyes szakaszokon természetesen folyamatosan egyeztetniük kellett a mexikói határbizottság tagjaival is. Kezdetben teljes volt az egyetértés a két fél között, sok esetben nem is egymást ellenőrizve, hanem egymás munkáját kiegészítve, tulajdonképpen együtt dolgoztak. A problémák El Paso és a Rio Grande között kezdődtek. A Disturnell-térkép ugyanis, melyre a békeszerződésben hivatkoztak, rossz helyen tüntette fel El Pasót. A város valójában közel 70 kilométerrel délebbre és 160 kilométerrel nyugatabbra volt, mint ahogy a térkép jelezte. A vitatott terület több mint 70 ezer négyzetkilométer volt, csupán néhány

²⁶ Weber – Elder: 47.

²⁷ Emory: Personal Account, 4.

²⁸ 1 tengeri *league* = 3 tengeri mérföld = 5,5 km.

²⁹ *Békeszerződés az Amerikai Egyesült Államok és a Mexikói Köztársaság között*, V. cikkely. i. m. 12.

³⁰ Emory: Personal Account, 44.

ezer lakossal. A hibás térkép miatt az Egyesült Államok elvesztette volna az ún. Mesilla-völgyet, mely délen az egyetlen alkalmas területnek tűnt a vasút lefektetéséhez és a Sziklás-hegység kikerüléséhez. Négy hónapig tartó egyeztetés után az amerikai és a mexikói bizottság vezetői, John Bartlett és García Condé kompromisszumot kötöttek. Abban állapodtak meg, hogy a határt a Disturnell-térkép szerint El Pasótól 70 kilométerre északra kezdik el kijelölni, de azon a hosszúsági körön, melyen a város a valóságban feküdt. Vagyis így a Mesilla-völgy Mexikó birtokában maradt, a határt pedig közel 200 kilométerrel nyugatabbra tolták. Andrew B. Gray, a bizottság texasi földmérője és Emory hadnagy is ellenezte a megegyezést, akárcsak a déli demokraták, akik a vasútépítést támogatták.³¹ A mexikói kormányzat ugyanakkor jóváhagyta a megállapodást, s igyekezett kiterjeszteni a szomszédos Chihuahua tartomány közigazgatását a Mesilla-völgyre.³²

Mind az amerikai, mind a mexikói bizottság vezetői készítettek feljegyzéseket a határkijelölés folyamatáról, nehézségeiről és eredményeiről. Fennmaradt jó néhány személyes beszámoló is a bizottság olyan tagjaitól, akik „beosztotként” dolgoztak, de szinte végig az expedícióval tartottak.³³ Ezekből betekintést nyerhetünk a bizottság pénzügyi és logisztikai nehézségeibe csakúgy, mint a személyes és politikai okokból folyó csatározásokba, a civil és katonai résztvevők közötti vitákba és sok-sok apró, a mindennapokat jellemző részletbe. A meglepő az, hogy viszonylag kevés információval szolgálnak a határkijelölés napi feladataival és menetével kapcsolatban.

Az *Amerikai Határkijelölő Bizottság Hivatalos Jelentését* 1858-ban és 1859-ben adta ki az amerikai kormány.³⁴ A két vastag kötet tulajdonképpen az Egyesült Államok délnyugati részéről készült enciklopédia. A jelentés nem csupán a határbizottság munkájáról szól, hanem magában foglalja a tudományos felmérés és információgyűjtés eredményeit is.³⁵ Ahogy arra már fentebb utaltam, a békeszerződésben az Egyesült Államok számára átadott terület egy részén különböző indián törzsek és mexikói gazdák éltek, de a vidék nagy része feltérképezetlen, ismeretlen volt, főleg az amerikaiak számára. A jelentésben számos tanulmányt találhatunk a terület földrajzáról és az ott élő indián közösségekről. Több fejezet szól a vidék geológiai, paleontológiai, meteorológiai jellemzőiről, ásványkincseiről, növényvilágáról. Részletes katalógusok készültek az egyes növény- és állatfajokról, kőzetekről és kővületekről, valamint a mintákról, melyeket a bizottság tagjai a tudományos elemzés számára összegyűjtöttek. A Térképészeti és Mérnöki Testület központja Washingtonban volt. Szakmailag innen irányították az amerikai határbizottság munkáját. Ez volt az admi-

³¹ Emory: *Personal Account*, 16–19.; Weber – Elder: 162–164.; Dennis Reinhartz – Gerald D. Saxon (szerk.): *Mapping and Empire: Soldier-Engineers on the Southwestern Frontier*. University of Texas Press, Austin, TX, 2005. 163.

³² Richard Kluger: *Seizing Destiny, How America Grew from Sea to Shining Sea*. Vintage Books, Alfred A. Knopf, New York, 2007. 492.

³³ Ezek közül az egyik legérdekesebb George Clinton Gardner 2010-ben kiadott levelezése. Gardner mindössze 17 éves volt, amikor Emory asszisztenseként csatlakozott a határkijelölő bizottsághoz. 1849 és 1854 között végigjárta az egész útvonalat (bizonyos szakaszait nem is egyszer), családjához és barátaihoz írt leveleiben részletesen beszámolt az expedíció során tapasztaltokról és a feladat teljesítésének nehézségeiről. David J. Weber – Jane Lenz Elder (szerk.): i. m.

³⁴ William H. Emory: *Report on the United States...* i. m.

³⁵ William H. Goetzmann: *Army Exploration...* i. m. 198–199.

nisztráció központja, itt összesítették a különböző mérések eredményeit, rendszerezték a begyűjtött mintákat, s készítették el az egyes szakaszokról a térképeket.³⁶

A mexikói–amerikai határ kijelölésével megbízott személyek azt szerették volna, ha a térképek és a rajzok együttese dokumentálja a határfelmérést és jelzi a kijelölt határt, s így egyúttal törvényesíti is azt. Azonban sem a térképek, sem a rajzok nem tudták minden részletében megmutatni a határvonalat. Ráadásul, a vázlatok és a rajzok sem nem szisztematikusak, sem nem teljeseek a földrajzi lefedettség tekintetében.

A jelentés így is az egyik leggazdagabban illusztrált 19. századi kormánykiadvány. A természetrajzi fejezetekhez készült illusztrációk mellett számos rajz örökíti meg az indiánokat és a határvidéki közösségek lakóit. Hasonlóképpen sokféle információt szerezhetünk a spanyol, mexikói vagy éppen amerikai telepések által épített határ menti városokról, erődkről készült illusztrációkból is.

A jelentéshez három térkép tartozik: egy általános térkép a nyugati területekről, egy geológiai térkép és egy, a mágneses megfigyelésekről készült térkép. Furcsa mód azonban hiányzik a jelentésből bármilyen, a határvonalról készült térkép. Habár eredetileg jó néhány ilyen térkép szerepeltetése a tervek között volt, a kongresszus végül nem szavazta meg a szükséges anyagi forrásokat, így azokat sosem jelentették meg.

Fentebb már utaltam rá, hogy a Rio Grande és a Colorado folyó közötti kietlen vidékről, melyet viszonyítási pontok híján igen nehéz volt felmérni, azt gondolták a határbizottságok tagjai, hogy mind az amerikai, mind a mexikói telepések számára megközelíthetetlen, s így kicsi lesz az érdeklődés a terület iránt. Emiatt a határt csupán néhány oszloppal jelölték. A Rio Grande és a Colorado közötti határ közel 850 kilométer hosszú, de csupán negyvenhat határkövet állítottak, s ezek közül több csak egymásra rakott kövekből, kavicsokból állt. Nem csoda, hogy az 1890-es években újra fel kellett mérni a határt és további határköveket kellett állítani.

1849 és 1853 között az amerikai és a mexikói bizottság tagjai óriási munkát végeztek annak ellenére, hogy feladatuk teljesítését számos nehézség (terepviszonyok, időjárás, kiszámíthatatlan pénzügyi támogatás stb.) akadályozta. Mikorra azonban végre elkészültek a határfelméréssel, egy újabb megállapodás irrelevánssá tette munkájuk egy részét.

A fentiekben már említettem, hogy a határkijelölés során az amerikai bizottság vezetője lemondott a Mesilla-völgyről Mexikó javára. Az 1850-es évek elején azonban felerősödtek azok a hangok az Egyesült Államokban, amelyek sürgették egy déli transzkontinentális vasútvonal megépítését. Ezért az amerikai kormány 1853-ban megbízást adott James Gadsdennek, aki többek között a Dél-Karolinai Vasúttársaság elnöke volt, hogy kezdjen tárgyalásokat a Mexikó élére éppen visszakerült Antonio López de Santa Anna elnökkel a Guadalupe Hidalgo-i béke bizonyos pontjainak felülvizsgálatáról.

A határvonal módosításán kívül még egy olyan kérdés volt, amire minél hamarabb szerettek volna megoldást találni. A békeszerződés XI. cikkelye szerint az Egyesült Államok vállalta a mexikói polgárok védelmét az amerikai területről érkező indián támadások ellen:

„Figyelembe véve, hogy azon területek nagy részét, melyek a jelen békeszerződés révén a jövőben az Egyesült Államok határain belül lesznek majd, pillanatnyilag vad törzsek foglalják el, amelyek ettől kezdve az Egyesült Államok kormányának kizárólagos felügye-

³⁶ Emory: Personal Account, 15.; Weber – Elder: 328.; Paula Rebert: A Civilian Surveyor... i. m. 440.

lete alá tartoznak, s amelyeknek Mexikó területére történő betörései a végletekig károsak lennének, ünnepélyes megegyezést született, hogy az Egyesült Államok kormánya az ilyen portyázásokat erővel megakadályozza, amikor csak erre szükség van, és ha nem lehet megakadályozni, akkor a nevezett kormány ezeket a betöréseket meg fogja büntetni és értük elégtételt fog követelni – mindezt ugyanolyan módon, ugyanazzal az igyekezettel és energiával, mintha ezeket a betöréseket saját területén, saját állampolgárai ellen terveznék, vagy követnék el.”³⁷

Öt év elteltével azonban kiderült, hogy ez nem vállalható. A kihelyezett amerikai haderő képtelen volt megakadályozni az indiántámadásokat.³⁸ A mexikói kormány viszont mindig az amerikai kormánynak nyújtotta be a számlát az indiánok okozta károk miatt, pedig a békeszerződés XI. pontja kárpótlásra nem kötelezte az Egyesült Államokat.³⁹

James Gadsden így a következő feladatot kapta a tárgyalások előtt: a Mesilla-völgy miatt módosítani kell a Guadalupe-Hidalgo-i szerződést; a béke XI. pontja alapján az Egyesült Államok nem köteles kárpótolni a mexikói polgárokat az indiántámadások miatt, azok megvédeése a mexikói kormány feladata kell legyen.

James Gadsden és Santa Anna 1853. augusztus végén kezdett el tárgyalni. Gadsden a két nemzet biztonsága érdekében egy szélesebb, természetes határt javasolt, a Sierra Madre hegyeit. A mexikói vezető azonban nem fogadhatta el, hogy tovább csonkítsa országa területét, így tárgyalni is csak az új-mexikói vitás határvonalról és az indiántámadásokról volt hajlandó.⁴⁰

Gadsden tudta, hogy a mexikói diktátor hatalma igen bizonytalan, s mindenképpen szüksége van pénzre ahhoz, hogy a hadsereg segítségével helyzetét megszilárdíthassa. Ezért az amerikai kormány nevében hat területrészt megvételére tett ajánlatot. Az ajánlatcsomag tartalmazta az egyes területekért kínált pénzüsségeket, melyekbe belekalkulálták a jóvátételt is az indiánok által mexikóiaknak okozott károkért. A Guadalupe Hidalgo-i béke XI. pontját Gadsden törölni kívánta az új szerződésből, így mentesíthette az Egyesült Államokat azon kötelesség alól, hogy a jövőben megvédje a mexikói polgárokat az esetleges indiántámadásoktól. A legnagyobb ajánlat 50 millió dollár volt Alsó-Kaliforniáért és a Mexikó északnyugati részén lévő tartományok bizonyos részeiért. A legkisebb ajánlat 15 millió dollár volt, 76 ezer négyzetkilométernyi kopár vidékéért, ami azonban feltétlenül szükségesnek tűnt a déli transzkontinentális vasút megépítéséhez és a Sziklás-hegység kikerüléséhez.⁴¹

³⁷ *Békeszerződés az Amerikai Egyesült Államok és a Mexikói Köztársaság között*, XI. cikkely. i. m. 15.

³⁸ 1853-ban 12 millió dollárt költött az Egyesült Államok az indiánok megfékezésére, s a mexikói-amerikai háború hőse, Winfield Scott tábornok is többször foglalkozott az ügygel. Richard Kluger: *Seizing Destiny...* i. m. 492.

³⁹ A pénziánnyal küszködő mexikóiak 12 millió dollárért megbocsátották volna az amerikaiaknak a Guadalupe-Hidalgo-i béke XI. pontjának megsértését, holott az indiánok által elszenvedett kár megközelítette a 40 milliót. Az amerikai elnök azonban, aki ekkor már a demokrata Fillmore volt, csak 2 millió dollárt lett volna hajlandó fizetni a mexikóiaknak. Uo.

⁴⁰ Uo. 495–497.

⁴¹ Uo. 497–498.; Donald W. Meinig: *The Shaping of America, A Geographical Perspective on Five Hundred Years of History*. Vol. 2, *Continental America, 1800–1867*. Yale University Press, New Haven and London, 1993. 152.

Santa Anna, érthető módon, a lehető legkisebb területi veszteséget fogadta csak el. Az 1853. december 30-án aláírt szerződésben James Gadsden végül Arizona déli részét és Új-Mexikó délnyugati részét vásárolta meg az Amerikai Egyesült Államok részére 10 millió dollárért.⁴² Az így megszerzett terület az a Mesilla-völgy volt, melyet a két bizottság vitatott az 1849–1854-es mexikói–amerikai határfelmérés idején. Lényegében a Gila folyótól délre és a Rio Grandétól nyugatra eső, közel 77 ezer négyzetkilométeres területet jelentette, ami az utolsó jelentős területszerzés volt az Amerikai Egyesült Államok kontinentális határainak kiterjesztésében. Az új egyezmény II. cikkelye hatályon kívül helyezte a Guadalupe Hidalgo-i szerződés XI. pontját, a jövőben a két állam az indiánok kérdését közösen próbálta rendezni.⁴³

A Gadsden-szerződés értelmében az Amerikai Egyesült Államoknak és Mexikónak ismételtelen határkijelölő bizottságot kellett létrehozni. A bizottságok tagjainak a szerződés ratifikált példányainak kicserélését követő három hónapon belül kellett találkozniuk El Pasóban, majd megkezdniük a módosított határ kijelölését.⁴⁴ A feladatra ismételtelen William H. Emory őrnagyot kérték fel, de ez alkalommal ő lett a bizottság vezetője, a földmérő és a vezető csillagász is. Már nem kellett politikai kinevezetteknek megfelelnie, így sokkal hatékonyabban és gyorsabban tudott dolgozni. 1854 novemberében érkezett El Pasóba, s a következő év szeptemberére, a mexikói megbízottal együttműködve, aki ez alkalommal is José Salazar Yllaregui volt, befejezte a munkát.

Az 1848-ban Guadalupe Hidalgóban aláírt béke és az 1853-as Gadsden-szerződés nyomán kijelölt határ végérvényesen megváltoztatta az erőviszonyokat az amerikai kontinensen. Az Amerikai Egyesült Államok délen és nyugaton elérte mai határát. Ez persze egyelőre csak a megrajzolt térképeken volt így, hisz a több mint kétmillió négyzetkilométeres terület gyéren lakott volt.

Ahogy arra fentebb már többször is utaltam, a határbizottságok munkája során az újonnan megszerzett területek feltérképezése, megismerése és természeti adottságainak felmérése legalább annyira fontos volt, mint a határkijelölés. A tudományos megfigyelések és a határ feltérképezése az első lépéseket jelentették abban a folyamatban, melynek során az Egyesült Államok integrált részévé vált a terület.

A határkijelöléshez kapcsolódó expedíciók kívül a 19. század közepén az amerikai kormány több tudományos felfedező utat is támogatott.⁴⁵ Ezek rengeteg információval szolgáltak a kontinens nyugati részéről. A kongresszus ráadásul nem csupán az utak szervezéséhez nyújtott anyagi támogatást – és katonai felügyeletet –, hanem a szemtanúk megfigyelései alapján készített jelentéseket meg is jelentette. A térképekkel és rajzokkal illusztrált jelentésekből hatalmas adatbázis állt össze a nyugati területek tájairól, népeiről, állat- és

⁴² Gadsden Treaty, Mexico City, December 30, 1853. Israel (szerk.): *Major Peace Treaties of Modern History, 1648-1967*. Vol. II. 753–758.

⁴³ Gadsden-szerződés, II. cikkely. In: *Békeszerződés az Amerikai Egyesült Államok és a Mexikói Köztársaság között*. i. m. 28.

⁴⁴ Gadsden-szerződés, I. cikkely. Uo. 27.

⁴⁵ 1840 és 1860 között számos ilyen utat támogatott a szövetségi kormány, volt úgy, hogy a költségvetési kiadások egyharmadát tette ki a Mississippin túli területek felderítésére szánt összeg. Clyde A. Milner II: *National Initiatives*. In: Clyde A. Milner II – Carol A. O'Connor – Martha A. Sandweiss (szerk.): *The Oxford History of the American West*. Oxford University Press, New York, Oxford, 1996. 161.

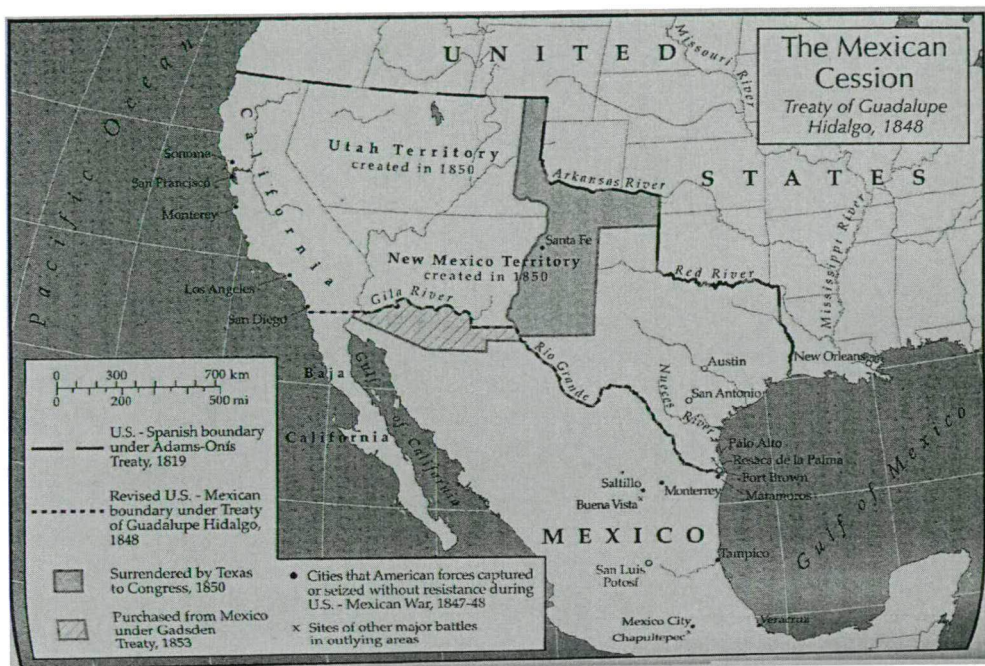
növényvilágáról, éghajlatáról, természeti adottságairól, ásványkincseiről.⁴⁶ Mindezek az ismeretek, illetve az amerikai kormány megbízásából tevékenykedő felfedezők, földmérők, útépítők, indián ügynökök munkája, a katonaság jelenléte, az erődítmények megépítése és felszerelése, az utánpótlás és a postaszolgálat megszervezése, mind-mind olyan tényezők voltak, amelyek a nyugatra költözést fontolgató telepeseket megerősíthették elhatározásukban. Így a 19. század második felében Ohio, Kentucky, Illinois, Missouri és más államok területéről kiindulva fokozatosan benépesült a Mississippin túli vidék is. A telepesek teljesen birtokba vették a nyugati területeket az Amerikai Egyesült Államok számára.

Zárásként talán érdemes megjegyezni, hogy a Mexikótól megszerzett terület jelentős része sokáig viszonylag kevés bevándorlót vonzott. Kivételt Kalifornia jelentett, ahová az 1848-as aranylázat követően ezrével érkeztek a szerencse vadászok, s a terület 1850-ben már államként csatlakozhatott az Unióhoz. Nem véletlen, hogy az első transzkontinentális vasút is a Csendes-óceán partját kötötte össze az Egyesült Államok középnyugati részével 1869-ben, míg délen csupán 1881-ben, északon pedig 1883-ban épült meg a kontinenst átszelő sínpálya.⁴⁷

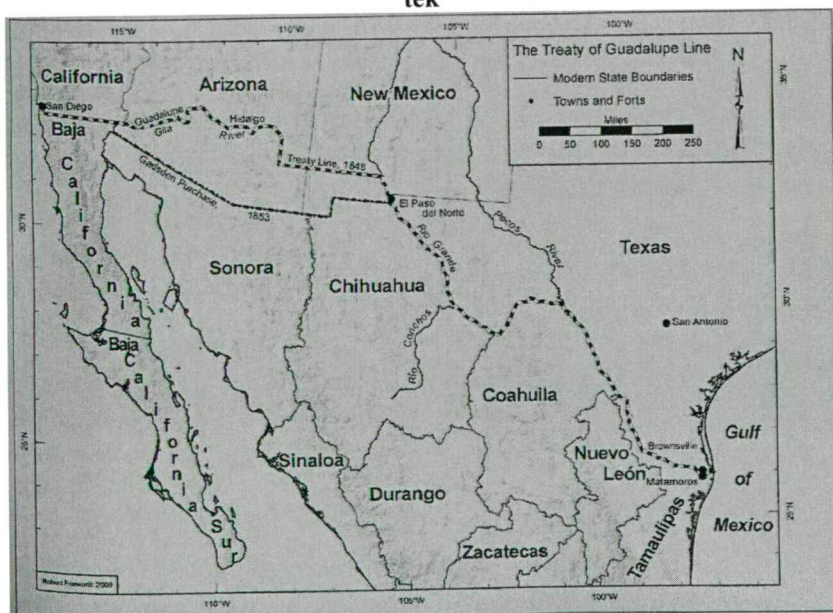
---

⁴⁶ 1840 és 1860 között hatvan jelentés került kiadásra. Ezek közül, még a mexikói–amerikai háborút megelőzően, az egyik legismertebb Charles Wilkes beszámolója. A felfedezők 1838-ban indultak útnak Norfolkból, s az Antarktiszt, majd a Csendes-óceán déli része és a Hawaii-szigetek érintése után eljutottak Amerika északnyugati partvidékére. Bejárták a Columbia folyó területét is. Charles Wilkes: *Narrative of the United States Exploring Expedition, 1838–1842*. Lea and Blanchard, Philadelphia, 1845. Vol. 5. 119–158. John C. Frémont kapitány 1843–1844-es útjáról készült jelentéséből, mely részletes térképet is tartalmazott az Oregonba vezető útról, tízezer példány kiadását rendelte el az amerikai szenátus. Az utak jogalapot teremtettek az Egyesült Államok számára az északnyugati irányba történő terjeszkedésre, a telepesek számára pedig előkészítették Oregon vidék benépesítését. Clyde A. Milner II: *National Initiatives*. i. m. 161., 170. William H. Emory és a mexikói–amerikai határ kijelölését elvégző bizottság jelentéséből tízezer példányt nyomtattak.

⁴⁷ Donald W. Meinig: *The Shaping of America*,... i. m. Vol. 3, *Transcontinental America, 1850–1915*. 17–23., 61–62., 82–83.

A Guadalupe Hidalgo-i békeszerződés nyomán az Egyesült Államokhoz került területek

A mexikói-amerikai határ (1848–1854)

Kémpererek és nyílt erőszak a Délvidéken az impériumválás éveiben (1922–1923)

**Dévavári Zoltán
Szegedi Tudományegyetem**

A bizalmatlanság légköre – a Varga György-féle kémper

Az 1918. december elsején megalakult Szerb–Horvát–Szlovén Királyság belső konszolidációja és magának az államnak a fel- és kiépítése hosszú, számos konfliktussal járó folyamat volt. A közigazgatás átvétele, a szerbiai struktúrák átültetése vontatottan és nehézkesen haladt előre, s már december 5-én Zágrábban halálos áldozatokat követelő véres összetűzés robbant ki a végül szerb hegemoniát biztosító egyesülés ellen tiltakozó horvátok és a várost ellenőrzése alatt tartó szerb hadsereg között. Láadások, fegyveres összetűzések zajlottak Macedóniában, Koszovóban, de vér folyt Montenegróban is, ahol a megbuktatott Nikola király hívei ragadtak fegyvert.

A vizsgált korszakban tehát az egész állam területén jellemzőek voltak az erőszakos cselekmények, így a Magyarországtól elcsatolt, az új állam által birtokba vett délvidéki területeken is, ahol a kémkedési perek és a tettelegesséig fajuló nyílt erőszak mögött, ha nem is minden esetben, de gyaníthatóan sokszor a tudatos állami megfélemlítés politikája állt.

A Délvidék vonatkozásában az erőszak fokozódásához hozzájárult az is, hogy a magyar kormány a Délvidék egyes területei – elsősorban a Bácska és a Bánság vonatkozásában – vélhetőleg már Károlyi regnálása alatt rendelkezett a fegyveres felszabadításra vonatkozó tervekkel.¹ Ezt a feltevést erősíti az a tény, hogy a Teleki Pál miniszterelnök vezetése alatt álló a Társadalmi Egyesületek Szövetsége Központja (TESZK) 1921–1922-es évi költségvetésében 25 millió koronát irányzott elő a határon túli titkos katonai szervezetek támogatására,² továbbá a temesvári leventepör,³ illetve közvetve az is, hogy egy 1921. május 11-én megtartott értekezleten Bethlen miniszterelnök az ország konszolidációja érdekében megtiltotta az elcsatolt területekre vonatkozó fegyveres és nyílt irredenta szervezkedéseket.⁴

---

¹ Danilo Kecić: Forradalmi munkásmozgalom a Vajdaságban 1917–1921 között. Újvidék, 1980. 120.

² A. Sajti Enikő: *Impériumváltások, revízió, kisebbség. Magyarok a Délvidéken 1918–1947*. Budapest, 2004. 40.

³ Borsi-Kálmán Béla: *Őt nemzedék és ami előtte következik. A temesvári levente pör 1919–1920*. Budapest, 2006.; Uő.: *Iff. Niamessny Mihály és a temesvári Levente-per (1919–1920)*. Budapest, 2010.

⁴ A. Sajti Enikő: *Bűntudat és győztes fölény. Magyarország, Jugoszlávia és a délvidéki magyarok*, Szeged, 2010. 39. Uő.: *Impériumváltások, revízió, kisebbség...* i. m. 38–39.

A trianoni békeszerződés megkötése előtti időszak elsősorban a végleges határok kérdésében élte ki a két ország kapcsolatát. Rontotta a viszonyt az is, hogy 1920 elején Maurice Paléologue, a francia külügyminisztérium vezértitkára az orosz bolsevizmus megakadályozása céljából egy lengyel–magyar–román együttműködésen alapuló, de francia befolyás alatt álló Közép-Európa-tervvel állt elő. Ezzel összefüggésben 1920 márciusában francia–magyar tárgyalások kezdődtek meg, amelyek végül nem hoztak konkrét eredményt.⁵

Vélhetőleg a francia–magyar tárgyalásokkal volt összefüggésben az 1920. április 18-án Szabadkán a magyar vasutasok vezetésével kitört újabb általános lázadás. A kezdetben kommunista jelszó alatti lázongások gyorsan elfajultak. A gépfegyverekkel felfegyverkezett magyar vasutasok elfoglalták a III., az V. és a VIII. kerületi rendőrsőket, tíz rendőrt megsebesítettek, hármat pedig megöltek (kettőnek a neve ismert: Stipan Šarčević és Mirko Gal). Ezt követően ellenőrzésük alá vonták a belvárosi kerületeket, majd a város több területén is fegyveres összetűzések robbantak ki. A túlerőben lévő szerb karhatalom végül április 20-án verte le a lázadást. A szerb források szerint a lázadás vezetője egy bizonyos Rutai István volt, aki személyesen Horthytól kapta az utasításait. A fegyveres felkelés célja pedig Szabadka Magyarországhoz történő visszacsatolásának kierőszakolása volt. A szerb hatóságok a lázadás leverése után 88 embert tartóztattak le, hatot közülük 1920. június 20-án halálra ítélték. Az ítéleteket végül nem hajtották végre. Rutainak sikerült elkerülnie a szerbek bosszúját: a bukás előtt Halasra menekült, s belépett a magyar csendőrség kötelékébe. Nem volt ilyen szerencsés Báics Béla helyi földbirtokos, akit a szerb hatóságok fegyverrejtegetéssel tartóztattak le. Báics nem bírta a kihallgatás során elszenvedett ütlegetéseket és a városháza egyik emeleti ablakából kiugorva önként vetett véget életének.⁶

1920 decemberében az SzHSz-hatóságok által elrendelt kényszersorozások miatt Délvidék-szerte fegyveres összetűzések robbantak ki a szerb hadsereg és a helyi lakosság között. Zomborban 4–5 ezer főnyi, kaszákkal, kapákkal felfegyverkezett tömeg ütközött meg a szerb katonasággal, s az összecsapásoknak tíz halottja és negyven sebesültje volt. Hasonló intenzitású összecsapások a Bánátban is voltak.⁷

A feszültség a következő időszakban sem csillapodott. A szabadkai ügyészség által készített statisztika szerint 1922-ben csak Szabadka városában államellenes bűncselekmény, hazaárulás, kémkedés, az alkotmányos berendezkedés megdöntésére tett kísérlet és egyéb politikai bűncselekmények elleni vádpontban összesen 40 letartóztatás történt. Januárban 6, februárban 1, márciusban 2, áprilisban 1, májusban 1, júniusban 4, júliusban 1, augusztusban 5, szeptemberben 3, októberben 14, novemberben 2.⁸ Ugyanebben az évben az ügyészség 65 bűnvádi eljárást folytatott le. Ezek száma havi bontásban a következőképpen alakult:

⁵ Ádám Magda: *A kisantant és Európa*. Budapest, 1989. 39–93.; Hornyák Árpád: *Magyar–Jugoszláv diplomáciai kapcsolatok 1918–1927*. Újvidék, 2004. 81–89.

⁶ Marko Protić: *Zlatni dani Subotice od oslobođenja do potpisa mira (13 nov. 1918 – 4 juna 1920)*. Subotica, 1930. 91–92.; Hornyák Árpád: *Magyar–Jugoszláv diplomáciai kapcsolatok...* i. m. 81–89.; Petkovics Kálmán: *A tizennyolc nyárfa*. Szabadka, 1970.; Csuka János: *A délvidéki magyarság története 1918–1941*. Budapest, 1995. 38–40.; A. Sajti Enikő: *Impériumváltások, revízió, kisebbség...* i. m. 21–23.

⁷ A. Sajti Enikő: *Impériumváltások, revízió, kisebbség...* i. m. 21–23.

⁸ IAS F.47.1099.IX.9/1923

januárban 4, februárban 1, márciusban 9, áprilisban 6, májusban 5, júniusban 4, júliusban 3, augusztusban 5, szeptemberben 14, októberben 12, novemberben 2.⁹

A közvéleményt leginkább foglalkoztató, a legtöbb indulatot kiváltó esemény az ún. Varga György-féle kémperben kulminálódott. Varga Györgyöt és társait a 33 oldalas vádiratban a fentiekben már ismertetett vasutas-lázadással összefüggésben vádolták felségsértéssel és kémkedéssel.¹⁰ A vádlottak padján összesen 18 személy ült. Többségük a MÁV egykori alkalmazottja, de egy háztartásbeli nőt – Sári Szabó Krisztinát – is megvádoltak, illetve államellenes izgatás vádjával volt letartóztatva Völgyi János,¹¹ a *Bácskai Napló* egykori szerkesztője.

A vádirat szerint a vádlottak 1919 végén, 1920 elején titkos politikai szervezetet hoztak létre, kapcsolatot tartottak fenn a magyar kormánnyal és a Délvidéki Ligával.¹² Ilyen minőségükben adatokat küldtek a magyar hírszerzésnek a jugoszláv hadsereg erejéről, elhelyezkedéséről, összetételéről, a vasút kocsipark-állományáról, s számos sejtet hoztak létre a Vajdaság területén azzal a végső céllal, hogy felkelés kirottatásával elérjék az egykor Magyarországhoz tartozó területek visszacsatolását.

Mint a fentiekben arra már utaltunk, a közvetlen bizonyítékok igen csekély volta ellenére a legújabb kutatások alapján az a kép kezd kirajzolódni, hogy a sűrűn váltakozó magyar kormányoknak valóban voltak ilyen elképzeléseik és szándékaik. Ettől függetlenül, a Varga György-féle per alapjaiban a délvidéki magyarság kollektív megfélemlítését szolgálta. A per kezdetének időzítése egybeesett az akkor már gőzerővel formálódó Magyar Párt hivatalos zentai – országos – megalakulásával, s a kiválóan megfelelt annak a célnak, hogy demonstrálja a magyarokkal kapcsolatos kollektív irredentizmus vádját.

A számos szabálytalansággal, óvással, elfogultsági kifogásokkal és kivételezéssel tarkított per 1922. szeptember 14-én kezdődött. Az ügyészséget Ilija Uskoković képviselte, a bíróság elnöke Stevan Pavlović volt.¹³

Maga a fővádlott, Varga elutasította a vádakat, csak azt ismerte el, hogy 1920 közepén valóban találkozott Huszár Károly akkori magyar miniszterelnökkel, s a megbeszélések során szóba került annak a lehetősége is, hogy ezt a területet esetleg a szerb csapatok ki fogják üríteni. Egy ilyen fordultnál a miniszterelnök – Varga állítása szerint – attól tartott, hogy a Délvidéken kommunista mozgalmak alakulhatnak, s ezért a megbeszéléseken számba vették a kivonulás utáni lehetséges forgatókönyveket.

Varga azt már tagadta, hogy a fentiekkel összefüggésben Huszártól bármiféle megbízást kapott volna,¹⁴ ugyanakkor határozottan cáfolta a lázadásra tett előkészületeket és a

⁹ IAS F.47.1099.IX.9/1923

¹⁰ A Varga-pert lásd még: Csuka János: *A délvidéki magyarság története 1918–1941.* i. m. 40–47.; A. Sajti Enikő: *Impériumváltás, revízió, kisebbség...* i. m. 44–45.; Šandor Mesaroš: *Položaj mađara u Vojvodini 1918–1929.* Novi Sad, 1981. 154–155.

¹¹ Dr. Völgyi János 1941 és 1944 között Szabadka város polgármesteri tisztségét töltötte be.

¹² A Délvidéki Liga az Ébredő Magyarok által támogatott revizionista szervezet volt Eötvényi Olivér nyugalmazott lugosi főispán vezetésével, melyet a magyar kormány 1921. július 5-én oszlatott fel. Helyét a Szent Gellért Társaság töltötte be (ez utóbbiról bővebben lásd: A. Sajti Enikő: *Impériumváltások, revízió, kisebbség...* i. m. 39–41.).

¹³ *Bácsmegeyi Napló*, 1922. szeptember 15.

¹⁴ Uo.

magyar hírszerzéssel való kapcsolatát is.¹⁵ Az elhúzódo per során Varga és társai is részletesen beszámoltak a fogságban töltött időszak alatt elszenvedett válogatott kínzásokról,¹⁶ amelyek során például az ütlegetések miatt az állapotos Sára Szabó Krisztina elvetélt.¹⁷

A per szeptember 27-én ért véget.¹⁸ Mivel a tárgyalás során meghallgatott szakértői vélemények is cáfolták a vádakat, így az ítéleteket végül Tillinger György főkapitány-helyettes, a demokrata párti Gavran Karakašević főkapitány, Borivolje Sretiljković őrnagy, Slobodan Milodanović rendőrkapitány, Franjo Vukić rendőrkapitány és Vaso Jovanović rendőrkapitány szóbeli vallomásaira hivatkozva – jogilag tarthatatlan módon – az 1921-es államvédelemről szóló rendelet alapján visszamenőleges hatállyal hozták meg. Varga Györgyöt 15, Ignác Gyulát 12, Hajdú Józsefet 10, Németh Ignácot 8, Demeter Aladárt, Veresbaranyi Mihályt és Völgyi Jánost 5-5 évi fegyházra ítélte a bíróság, tizenkét vádlottat felmentettek.

1923-ban az újvidéki fellebbviteli bíróság bizonyítékok hiányában az elítélteket végül is felmentette.¹⁹ Varga és Ignác az igazságtételt már nem élhette meg: a bántalmazások során elszenvedett sérülések és a kegyetlen börtönviszonyok (a brutálisan összevert, belső vérzéstől szenvedő rabokat fűtetlen cellákban tartották fogva) miatt 1923. február 6-án a törvényszéki fogházban először Ignác Gyula halt meg.²⁰ Nem sokkal később, február 16-án²¹ a per fővádlottja, Varga György is elhunyt.²² Varga halála Szabadkán az első társadalmi és nemzetiségi különbségeken túlmenő csendes mozgalmat indította meg az elhunyt hozzátartozóinak segítségével.²³

A Varga-féle monstre per ítélethirdetése előtti napon, 1922. szeptember 26-án Kosta Marušić főügyész egy másik kémkedési ügyben is vádiratot nyújtott be. A 35 éves Molnár Ivánt, a szabadkai rendőrség egykori detektívjét azzal vádolták, hogy 1922. január 17-én, majd 1922 márciusában, illetve 1922. május 10-én a határon történt letartóztatásakor illegális határátlépést követett el. Molnár a vádirat szerint az SzHSz Királyság alkotmányos be rendezésének megdöntésére tett kísérletet, s a magyar hírszerzésnek adatokat adott át az SzHSz hadsereg és a szabadkai rendőrség állapotáról, belső szervezetéről, valamint Szabadka város ellátottságáról.²⁴

A Varga-féle perrel ellentétben Molnár Iván peranyaga részleteiben megmaradt. Egyértelműen megállapítható, hogy az újvidéki fellebbviteli bíróság 1923. február 8-án jóváhagyta Molnár Iván első fokon kirótt büntetését. A dokumentumok között azonban elveszett az elsőfokú ítélet, így nem lehet pontosan tudni, hogy milyen büntetést kapott Molnár. Arra

¹⁵ Uo.

¹⁶ A vallomások szerint a brutális kínzásokat – melyeket a korabeli sajtó részletesen leír – Borivolj Sretiljković őrnagy, Slobodan Milodanović rendőrkapitány, Franjo Vukić rendőrkapitány és Vaso Jovanović rendőrkapitányok követték el.

¹⁷ Uo. 1922. szeptember 19.

¹⁸ Uo. 1922. szeptember 28.

¹⁹ A. Sajtí Enikő: *Impériumváltások, revízió, kisebbség...* i. m. 45.

²⁰ *Bácsmegyei Napló*, 1923. február 7.

²¹ Uo. 1923. február 17.

²² IAS F: 47.117 Gradsko poglavarstvo Subotica 1922. Indeks A-NJ, dr. Varga Đerđ – bolnički trošak IX.245/923, 3483, 16. febr. 1923. (A szabadkai levéltárban eddig ez az egyetlen utaló adat került elő Varga Györgyre vonatkozóan a névjegyzékben, maguk a dokumentumok megsemmisültek.)

²³ *Bácsmegyei Napló*, 1923. február 17.

²⁴ IAS, F:276.596/1922

csak közvetve lehet következtetni két – 1929-ből, illetve 1930-ból – fellelhető dokumentumból. Egy 1929-es irat szerint a bűnjelet (*corpus delicti*), ami egy német nyelven íródott kérdéssor volt, az állam 1929. június 15-én konfiskálta. Egy 1930. február 20-án kelt okirat azt azzal az indokkal helyezte vissza a levéltárba, hogy az ügyet véglegesen lezárták.²⁵ Bár maga a német nyelven íródott *corpus delicti* az idők folyamán elveszett, a két fenti adatból mégis megkockáztatható az a feltételezés, hogy Molnárt hét év börtönbüntetésre ítélték.

A terror fő letéteményese – Az Orjuna működése a Délvidéken

Míg 1922-ben elsősorban a kémkedési perek álltak a közvélemény figyelmének fókuszában, addig a következő esztendő – választási év lévén – két, egymástól jól elhatárolható tendencia jellemezte: a nyílt utcai erőszak és a megsokasodó – kémkedéssel összefüggő – letartóztatások és perek.

Az események egyik főszereplője az 1922. január 25-én a dalmáciai Splitben eredetileg Jugoszláv Haladó Nacionalista Ifjúság néven megalapított ORJUNA²⁶ (Organizacija Jugoslavenskih Nacionalista – Jugoszláv Nacionalisták Szövetsége) volt. A névváltoztatásra 1922 májusában került sor, amikor a meghozott új statútum értelmében az Orjuna már nem csak az ifjúságot tömörítette. Megalapítói a Demokrata Párt harci szárnyából és közvetlenül Svetozar Pribičević hívei közül kerültek ki. A félkatonai szervezet a kezdeti időszakban az olasz területi igények miatt nagy támogatottsággal bírt Dalmáciában is. Az Orjuna első elnöke Marko Nani volt, de az Orjuna szerepe igazán 1922 februárja után nőtt meg, amikor Mirko Korolija horvát költő (1886–1934) veszi át a vezetését. A dalmáciai olasz fenyegetettségén túl az Orjuna létrehozásához hozzájárult a jugoszláv államvédelemről szóló rendeletnek, az ún. Obznananak 1920-ban történt meghozatala, amely betiltotta a Jugoszláv Kommunista Párt működését. Az Orjunát azzal a céllal hozták létre, hogy védelmezze az államot a kommunizmustól, a szeparatizmustól és az irredentizmustól.

Mint a Demokrata Párt félkatonai szervezete, a jugoszláv unitarizmus feltétlen híve volt. Sok tekintetben a fasiszta szervezetek jellegzetességét hordozta magán, együttműködött a kor csetnik szervezeteivel, illetve a militáns Narodna Odbrana (Népvédelem) szervezettel. Ideológiájának fókuszában az integrált jugoszlávizmus állt. E szerint a három néptörzs (a szerb, a horvát és a szlovén) alkotják az egységes jugoszláv nemzetet, s minden eszközzel ki kell küszöbölni a köztük lévő különbségeket, illetve mindent meg kell tenni, hogy „*kiirtsák a társadalomból mindazon elemeket, amelyek fékezik az állami létezést és a nemzeti egységet*”. Az Orjuna megalakulásától a terror eszközt alkalmazta a másként gondolkodókkal szemben. Tagjait tizedekbe szervezték, akik az ország egész területén fegyveres támadásokat intéztek a rendszer vélt vagy valós ellenfelei ellen. A magyar és a német kisebbség elleni támadásokon túl mindennapos volt a Horvát Nacionalista Ifjúsággal (Hrvatska Nacionalna Omladina – HANAO) való csatározásuk is. Dalmácián túl az

²⁵ IAS F: 045.77.K.1544/1922

²⁶ Az ORJUNA-ról bővebben lásd: Branislav Gligorijević: Organizacija Jugoslovenskih Nacionalista (Orjuna). *Istorija XX. veka: zbornik radova*, 5. Beograd, 1963. 315–393.; Ivan J. Bošković: *ORJUNA – ideologija i književnost*. Zagreb, 2006.; Stevo Djurasković: *Fascism in Central Europe: The Organisation of the Yugoslav Nationalists – Orjuna 1921–1929*. Submitted to Central European University, History Department. http://www.etd.ceu.hu/2007/djuraskovic_stevo.pdf (letöltés: 2012. október 16.)

Orjunának – az olasz veszélyérzet miatt – Szlovéniában is akadtak támogatói. Szerbiában pedig elsősorban a belgrádi egyetemi hallgatók körében volt népszerű. Az 1929. január 6-án bevezetett diktatúrát a szervezet bár üdvözölte, nemsokára a működését mégis betiltották. Az Orjuna betiltása és az integratív jugoszlávizmusnak az állami ideológia hivatalos részévé tétele a gyakorlatban ugyanis a nagyszerb koncepciók megvalósítását célozta meg (az Orjuna betiltásának egyik oka is ez volt).

Az Orjuna vajdasági működését és terrorját Dobroslav Jevđević irányította,²⁷ s leginkább Zentát és Újvidéket sújtotta.²⁸

1923 januárjában Zentán két hét alatt hat inzultusra került sor,²⁹ s a zentai közállapotok később sem javultak sokat. Miloš Knežević, a március 5-én hivatalba lépett új polgármester ugyan székfoglaló beszédében kijelentette, hogy minden erejével azon lesz, hogy a város nyugalma a rendbontásokkal szemben megvédje,³⁰ azonban néhány órával a polgármester-beiktatási ceremónia után ismeretlen tettesek 18 magyar nyelvű cégtáblát törtek össze.³¹ A legsúlyosabb incidens azonban Újvidéken történt január 20-án, amikor a *Délbácska* szerkesztőségét az Orjuna tagjai a földdel tették egyenlővé.³² Ebben a támadásban súlyosan megsebesült a lap főszerkesztője, Slezák Rezső is.

Az újvidéki merénylet miatt Dobroslav Jevđevićet, az Orjuna vajdasági vezetőjét végül letartóztatták.³³ Jevđević letartóztatását követően az Orjuna tagjai csoportokba verődve a szerb himnusz énekelve kísérték el vezérüket a rendőrség épületéig, majd negyedóra megbénították a város közlekedését. Az esti órákban pedig tömegesen vonultak az újvidéki városháza elé, ahol a rendőrséget becsmérelték, s a rendőrségi felszólítás ellenére sem akartak széteszolni. Végül a karhatalom kénytelen volt erőszakkal fellépni ellenük.

Nem sokkal később elszabadult a pokol: hajnalban a város magyar negyedében, különösen az Árpád, Magyar és Alkotmány utcákban „felelőtlen” elemek kivétel nélkül minden ház ablakát beverték. Még 24 óra sem telt el, s az ügyészségre átkísért Jevđević visszanyer- te a szabadságát. Balajić vizsgálóbíró a szabadlábra helyezést azzal indokolta, hogy nem látott olyan körülményeket, amelyek indokolttá tették a letartóztatás fenntartását.³⁴ A magyar negyedben történt garázdálkodással kapcsolatban pedig a rendőrség kijelentette, hogy abban az Orjuna tagjai biztosan nem vettek részt. Az ablakok beverésével végül egy Tomasovszki Sándor nevű napszámost vádoltak meg. A hivatalos közlemény szerint ugyanis Tomasovszki részegen garázdálkodott, s ezt követően a rendőrök a hóban illuminált állapotban találtak rá.³⁵

²⁷ A boszniai születésű Jevđević (1895–1962) már 1908-ban, mint az Ifjú-Bosznia tagja, részt vett a Poiterek elleni sikertelen merényletben. 1914-ben pedig a szarajevói merényletben is, amely után letartóztatták, így az első világháborút börtönben töltötte. A második világháborúban mint csetnik parancsnok (vajda) vett részt. A háború után a szövetségesek fogságába került, majd haláláig római emigrációban élt. (Jevđević ideológiai publikációit Stevo Djuraskovic elemzi.)

²⁸ Gligorijević Újvidéket, Zombort és Szabadkát emeli ki, i.m. 329.

²⁹ *Bácsmegyei Napló*, 1923. január 18.

³⁰ Uo. 1923. március 6.

³¹ Uo.

³² *Délbácska*, 1922. január 21.

³³ *Bácsmegyei Napló*, 1923. január 22.

³⁴ Uo. 1923. január 23.

³⁵ Uo. 1923. január 25.

Pár nappal később viszont kiderült, hogy a *Délbácska* elleni támadásról és Jevđević szabadon bocsátásáról is a legmagasabb belgrádi politikai körök döntöttek. A leleplezést Stojan Protić tette közzé a magyar párt és a radikálisok közötti paktum kapcsán, amikor az újvidéki merénylet vonatkozásáról a következőket írta: „*Most már érthető Jevđević vandál támadása a Délbácska ellen Újvidéken és ennek a vandál támadásnak a nyilvános megvédése! Íme, milyen méltatlan eszközökhöz kell folyamodni és milyen szégyent kell elviselni csak azért, hogy fenn lehessen tartani a vidovdáni alkotmányt és elkerülni annak minden megváltoztatását!*”³⁶

Jevđević szabadulásának napján az Újvidéken megjelenő *Deutsches Volksblatt* (a vajdasági németek napilapja) szerkesztősége kapott fenyegető levelet, amelyben felszólították az újságírókat, hogy ne hívják ki maguk ellen az Omladina (az Ifjúság – ebben az esetben az Orjuna) haragját, mert különben felelősségre vonják a szerkesztőség tagjait, majd név szerint felsorolták a megfenyegetettek nevét.³⁷

A fenyegetés nem volt blöff. Március 10-én este fél 11 körül a *Deutsches Volksblatt* Sándor király utca 7. szám alatt levő nyomdahelyisége hatalmas detonációval a levegőbe röpült. A robbanás az egész városban hallható volt. Az épületben nem tartózkodott senki, így a merénylet nem követelt áldozatot.³⁸

Ennél a pontnál abba is hagyjuk az Orjuna különböző erőszakos cselekményeinek a további felsorolását, s végül a kor szellemét érzékeltető céllal idézünk a *Bácsmegyei Napló* korabeli számából: „*A Vajdaságban ma az állam szervezett bíróságain és rendőrhatalóságain kívül felelőtlen elemek is ítélnék és büntetnek, tehát felelőtlen elemek csinálják a politikát. Ennek a következménye az, hogy megrendült a közbiztonság és megrendült a hit az államhatalom erejében. A kormány pedig tűri ezt az állapotot, hiába állítja az ellenkezőjét. Mert ha nem tűrné, egy pillanatig sem hagyhatná meg a rendőrhatalóságok élén az olyan embereket, akik nem tudják, vagy nem akarják kinyomozni ezeknek a hatalmaskodásoknak a tetteseit és az ügyészségek élén az olyan közvádlókat, akik nem tudják, hogy a bűncselekményre való felhívás termeli a bűntevőket, a gonosztett földicsérése bátorítja és követésre bírja az ingadozókat. Amely országban nyilvánosan »vogelfreinek« nyilváníthatók a politikai ellenfelek, abban az országban nincs jogrend, az az ország nem jogállam.*”³⁹

Hivatalnokok önkényeskedése és újabb kémpererek

Az erőszak másik szélsőséges formáját a helyi hivatalnokok önkényeskedései jelentették. Ennek egyik eklatáns példája a svábok által lakott Küllödön (Kolud) történt. A község jegyzője, Emil Tapavica önhatalmulag kitiltotta a képviselőtestület üléséről a képviselők egy részét. Miután a képviselők egyike ezt megfellebbezte a zombori fősolgabírósnál, s a következő ülésen megjelent, kitört a botrány. Tapavica ugyanis kizavarta az által kitiltott képviselőt, mire a képviselőtestület tagjai tiltakozásul kivonultak, s az ülés verekedésbe torkollt. Tapavica nem sokkal később rendőrök fedezete alatt sétára indult a faluban, s hangosan becsmérelte az ott élő németeket. Emiatt az esti órákban mintegy négyszáz falubeli gazda tiltakozott a községháza előtt. Az önkényeskedő jegyző ebben a kiélezett helyzetben

³⁶ *Radikal*, 1923. január 26.

³⁷ *Bácsmegyei Napló*, 1923. január 25

³⁸ Uo. 1923. március 11.

³⁹ Uo. 1923. március 28.

a megerősített rendőr- és csendőralakulatoknak parancsot adott az oszlatásra. A csendőrök puskatussal, szuronnal és sortűzzel kezdték szétverni a tömeget. A lövöldözésben Christian Schilling gazda comblovást szenvedett, majd szuronysebet is kapott.⁴⁰

Hasonló esetek más településeken is lejátszódtak. Veprődön (Veprovac) például a több tekintélyes polgárból álló küldöttség követelte a helyi a bírótól az erőszak megfékezését. Válaszul a helyi szerb hatóságok nagyobb számú csendőri egység kiküldését azzal az indoklással kérték, hogy a községben lázadás tört ki.⁴¹

Észak-Bácskában Topolyán volt a helyzet a legfeszültebb. Bár visszaélései miatt elmozdították, 1923 januárjában a megfélemlítés és a nyomásgyakorlás céljából visszaállították hivatalába Nikola Marković főszolgabíró.⁴² Marković Topolyára való visszahelyezése a szerbség körében is megütközést keltett. Stojan Protić lapja, a *Radikal* „Hát ez is lehetséges?” cím alatt a következőképp kommentálta az ex-pópa visszatérésének híreit: „Az ő piszkos ügyeiről »Egy gonosztevő élményei« címen cikkek jelentek meg és az ex-pópa nem keresett a bíróságnál elégtételt. Nem hittük, hogy Vujičić miniszter úr hajlandó lesz aláírni olyan aktát, amely egy ilyen alakot a hatóság képviselőjévé tesz meg egy olyan járásban, amely túlnyomóan magyar, ahol egy kulturált és mintaszerű jellemű embernek kellene igazgatnia. A mandátumért folyó harcban még ilyen embert is megtesznek a hivatalos radikálisok főbírónak, nem gondolva arra, hogy ezzel mennyit ártanak maguknak – és államuk tekintélyének.”⁴³

Továbbra is az erőszakhoz és a megfélemlítéshez tartoztak a kémkedési ügyek. 1923. január 24-án kezdődött meg Kovács Mária és társai kémkedési pere. A szabadkai levéltárban csak az akta borítója maradt fenn, így annak részleteit nem tudjuk rekonstruálni.⁴⁴

1923 februárjában az újvidéki rendőrség a belügyminisztertől kért engedélyt újabb kitasítások foganatosítására.⁴⁵ Pár nappal később Zentáról érkeztek arról hírek, hogy a rendőrség kémszervezet után nyomoz.⁴⁶ A szabadkai levéltárban fennmaradt a zentai kémkedési ügy ügyészégi vádirata. 1923. március 23-án Kosta Marušić szabadkai főügyész a január 28. óta letartóztatásban lévő Mészáros Lajos kereskedő és Veres János ellen indított büntetőeljárást. Mészárost azzal vádolták, hogy 1923 januárjában Veres Lajost, Szőrei Imrét, Burza Dénest és Ferencet rávette arra, hogy az SzHSz hadseregbe történt behívó kézhezvétele után Magyarországra szökjenek, s ott a magyar hadseregbe lépjenek be.

Az ügyészégi vádirat szerint a vádlottak a kihallgatás során azzal védekeztek, hogy a megélhetés miatt fontolgatták a magyar hadseregbe történő belépésüket.⁴⁷ Hogy a per végül milyen eredménnyel zárult, arra nézve egyelőre nem kerültek elő releváns, felhasználható adatok.

⁴⁰ Uo.

⁴¹ Uo. 1923. április 5.

⁴² Uo. 1923. január 26.

⁴³ *Radikal*, 1923. január 31.

⁴⁴ IAS, F:045.79.K:164/1923

⁴⁵ *Bácsmegyei Napló*, 1923. február 2.

⁴⁶ Uo. 1923. február 9.

⁴⁷ IAS, F:276.1814/1923.D.T.175/1923

Kardos Mihály kémperének dokumentumai sem maradtak meg. Az akta egyetlen dokumentuma szerint a teljes anyagot 1923. február 21-én átadták a szabadkai katonai ügyészségnek.⁴⁸

Fennmaradt viszont Hoós Ernő martonosi nyugalmazott erdész büntetőperének anyaga. Hoós 1922. augusztus 19-én nyugdíj jogosultsága ügyében írt levelet a Magyar Királyi Földművelésügyi Minisztériumnak. Az eseteleírását tartalmazó kérelmet postán adta fel, így az az SzHSz hatóságok kezébe került. Mivel kérelmében a szerbek által ideiglenesen megszállt területként említi a Bácskát, a főügyész államellenes bűncselekménnyel vádolta meg. A hosszasan elnyúló perben végül 1924 májusában mentették fel Hoóst a vádak alól.⁴⁹

A közeli Horgoson Szunyogh József borügynököt is államellenes bűncselekménnyel vádolták meg, mivel a vád szerint Radics Mátyás előtt államellenes nyilatkozatot tett. Bizonyíték hiányában végül felmentették.⁵⁰

Február 17-én a zágrábi törvényszék két kémügyet is tárgyalt. Az első esetben Hloska Józsefét, akit kémkedéssel vádoltak. A második per Horváth Ambrus muraszerdahelyi földműves ellen folyt, akinek az volt a bűne, hogy az orosz fogságból hazatért.⁵¹ Torzsa községben február 23-án a csendőrség Hüttenberg Károly, ifj. Machner Fülöp földbirtokost és Gutwein István gyógyszerészt tartóztatta le kémkedés vádjával. A letartóztatás Schwarp Antal 21 éves, lopás miatt többször büntetett munkanélküli feljelentésére történt, aki azzal vádolta Hüttenberget, hogy többször is megbízást adott neki levelek Magyarországra csempészésére.⁵²

Az előzményekhez tartozik, hogy még a letartóztatást megelőzően az újvidéki *Vidovdan* február 20-i számában Svetozar Pribičević egyik távoli rokona, egy bizonyos Branko S. Ostojić kémkedéssel vádolta meg Machnert, aki egyébként a torzsai radikálisoknak volt a vezetője.⁵³ Gyorsan kiderült, hogy koholt vádakról van szó, így a hatóságok bizonyítékok híján először Machner Fülöpöt bocsátották szabadon.⁵⁴ A zombori vádtanács végül Hüttenberget és Machnert is felmentette.⁵⁵

Nem voltak ilyen szerencsések azok a szabadkaiak, akiknek ügyét a szabadkai törvényszék büntető tanácsa február 27-én az államvédelmi rendelet alapján kezdte el tárgyalni. Az eddigi perektől eltérően ebben az esetben vegyesen voltak magyar és szerb vádlottak. Kosara Stojković 30 éves ügyvédi írnokot, Molnár Vica 39 éves napszámost, Patócs Mariska 25 éves magánhivatalnokot, Jelena Stojković 21 éves ügyvédi írnokot és a szökésben lévő 25 éves Székely Béla magánhivatalnokot Magyarország javára történő kémkedéssel vádolták.

A tárgyalás során aztán kiderült, hogy csak egy szerelmi történetről van szó, némi zavaros elemmel fűszerezve, s mivel a bíróság végül nem talált bizonyítékokat a kémkedés vádjára, így a vádlottak közül kettőt felmentett, kettőt pedig – Kosarat és Molnár Vicát – tiltott határátlépésért 14 napra ítélte.⁵⁶

⁴⁸ IAS, F:045.80K:501/1923

⁴⁹ IAS, F:045.82.621/1923

⁵⁰ *Bácsmegyei Napló*, 1923. február 9.

⁵¹ Uo. 1923. február 18.

⁵² Uo. 1923. február 25.

⁵³ *Vidovdan*, 1923. február 20.

⁵⁴ *Bácsmegyei Napló*, 1923. február 27.

⁵⁵ Uo. 1923. március 8.

⁵⁶ Uo. 1923. február 28.

Gavran Karakašević szabadkai rendőrfőkapitánynak 1923. január 21-én a városi szenátushoz írt jelentése szerint 1923 januárjában 5 letartóztatást foganatosítottak hazaárulás vádjával.⁵⁷ Az egy hónappal későbbi jelentés februárra vonatkozólag ugyancsak 5 hazaárulással kapcsolatos letartóztatásról számol be.⁵⁸ A jelentés azt is hozzáteszi, hogy a helyi lakosság teljes passzivitást, „már-már ellenséges hozzáállást tanúsít a hatóságok iránt, s mindez komolyan hátráltatja a hatóságok eredményes munkáját.”⁵⁹

A letartóztatások március folyamán is folytak. Olyan hírek is felmerültek, hogy egy Fábián nevű magyar állambiztonsági tisztet kivégeztek Belgrádban. Bár a kivégzést a hatóságok tagadták, azt megerősítették, hogy egy ilyen nevezetű illetőt valóban letartóztattak.⁶⁰ Nem sokkal később Újvidéken magyar állampolgárokat vettek őrizetbe. Lakossági feljelentésre tartóztatták le a budapesti Keresztes Ernő mérnököt és Szerényi Lajos ügyvédet,⁶¹ egy héttel később pedig Balázs Jenő mérnököt.⁶²

A szabadkai börtön kimutatása szerint 1922 novemberében és decemberében 4 főt felségssértés, 1 főt hazaárulás, 14 főt kémkedés vádjával tartottak fogva. 1923 januárjában 1 személy hazaárulás, 14 személy kémkedés, 2 személy felségssértés vádjával raboskodott a börtönben. Februárra nem maradtak fenn adatok. Március és április vonatkozásában a szabadkai ügyészség az államvédelmi törvény alapján egy fő ellen kezdeményezett bűnvádi eljárást, míg hármat a hatalom elleni lázítással vádolt. A szabadkai börtönben márciusban 2 személy hazaárulás, 7 személy kémkedés vádjával volt előzetes letartóztatásban, míg áprilisban 5 főt hazaárulás, 6-ot pedig kémkedés vádjával tartottak fogva. A májusi adatok szerint a szabadkai börtönben 1 személyt hazaárulás, 6 személyt kémkedés vádjával tartottak fogva.⁶³

A szabadkai ügyészség 1923. április és májusra vonatkozó statisztikája szerint Szabadka területén az államvédelmi rendelet alapján két esetben indítottak bűnvádi eljárást, míg négy esetben okirat-hamisítás miatt.⁶⁴ A rendőrfőkapitánynak a városi szenátushoz 1923. május 23-án küldött kimutatása szerint áprilisban 9 személyt tartóztattak le hazaárulás és 5 személyt kémkedés vádjával.⁶⁵

De nem csak letartóztatások történtek. A magyar nyelvnek a közigazgatásban való beültetéséről szóló első rendelet vélhetőleg 1923. február 13-án született meg Becskereken. A bizalmas rendeletet a becskerekai pénzügyigazgatóság akkori főnöke, Vladimir Kušić a következő tartalommal adta ki: „Az igazgatóságnak tudomására jutott, hogy az igazgatóságnál bizonyos tisztviselők a hivatalos ügyek intézése alkalmával a felekkel magyarul és németül beszélnek. Ezt az eljárást nem lehet és nem szabad megengedni, miért is elrendelem: A főnökkel és a többi személyzettel közlendő, hogy az irodákban kizárólag a hivatalos

⁵⁷ IAS, F.47.1210. I.1/1923

⁵⁸ Uo.

⁵⁹ IAS, F.47.1210. I.1/1923

⁶⁰ *Bácsmegeyi Napló*, 1923. március 22.

⁶¹ Uo. 1923. március 30.

⁶² Uo. 1923. április 6.

⁶³ IAS, F.47.1099.IX.9/1923

⁶⁴ IAS, F.47.1099.IX.9/1923

⁶⁵ IAS F.47.1210. I.1/1923

*nyelvet kell beszélni. A feleknek tudniuk kell a hivatalos nyelvet, ha pedig valaki nem tudná, tolmácsot köteles magával hozni.*⁶⁶

Ez az eset vélhetőleg ekkor még a helyi hatóságok önkényeskedéséről tanúskodik, s nem a központi hatalom kezdeményezése volt. A Belügyminisztérium BBB. ügyosztályának 1923. augusztus 14-én írt távirata viszont már a belügyminiszter közvetlen utasítását tartalmazta: *„Egy konkrét eset kapcsán, amikor is az egyik község úgy döntött, hogy a községi jegyzőkönyveket az államnyelven kívül egy másik, idegen nyelven is vezeti, felmerült az a gond, hogy a helyi jegyző, aki egyben az önkormányzat ügyintézője is, nem bírja azt a másik nyelvet olyan szinten, hogy azt hivatalos formában is használja, a Belügyminiszter ezért elrendelte, hogy a községi jegyzőknek nem kötelességük az államnyelven kívül más nyelvet ismerniük.*”⁶⁷

A rendszer belső nehézségei

Néhány mondat erejéig időzzünk el a helyi hatalom belső problémáinak feltérképezésénél is. Bár az új közigazgatás felállítása 1918–1920 során aránylag gyorsan végbement, annak kiépítése mindent összevetve mégis hosszadalmasan elnyúló, nehézkes folyamat volt. A dokumentumok alapján arra lehet következtetni, hogy még négy évvel az impériumváltást követően – 1922-ben – is az új állam még korántsem érte el azt a határfokot, amit a közigazgatás szakmai szintje elméletileg alapvetően megkövetelt.

1922. március 9-én az SzHSz-titkosszolgálat köriratban szólította fel a városi hatóságokat, hogy a Vajdaság területén írják össze a különböző egyesületeket, klubokat és mezőgazdasági szövetkezeteket. A titkosszolgálat azt is kérte, hogy az ezekről készített listákat és statisztikákat mihamarabb adják át a hatóságok. Szabadka polgármestere március 21-i szűkszavú válaszában arra hivatkozva tagadta ezt meg, hogy nincs tudomása semmilyen titkos szervezetről, s *„azoknak a felderítése különben is a titkosszolgálatnak a feladata”*.⁶⁸

A központi, illetve a helyi végrehajtó hatalom közötti konfliktusok és kommunikációs nehézségek más formában is jelen voltak. Egy 1922. október 12-én keltezett belügyminiszteri körlevél arról ír, hogy a Szerbiából érkezett, frissen kinevezett állami tisztviselők – akiknek a pénzügyi rendszer átláthatóvá tétele volt a feladata – igen nehéz helyzetbe kerültek a helyi hatóságok, de elsősorban a helyi rendőrség és a helyi bíróságok hozzáállása miatt, mivel azok ignorálták a szerbiai tisztviselők lakás- és házrekvirálási igényeit. A belügyminisztérium megítélése szerint ennek okai elsősorban a korrupcióban rejlettek. A helyi hatóságoknak ugyanis nem felelt meg, hogy az adókvetések és -beszedések körüli visszásságok felszínre kerüljenek. A körlevél e vonatkozásban igen kemény hangot ütött meg, s egyenesen úgy fogalmazott, hogy *„megengedhetetlen a helyi hatóságok ilyen hozzáállása, de különösen az a tény, hogy nem hajlandók eleget tenni a szerbiai hivatalnokok kérésének, s nem rekvirálják számukra a gazdag magyarok és zsidók házait”*. A belügy szerint ennek a következménye az lett, hogy a frissen kinevezett tisztviselők jó része, mivel egy idő után nem tudta fizetni a drága szállodákat, kénytelen volt dolgavégezetlenül visszaköltözni oda,

⁶⁶ *Bácsmegyei Napló*, 1923. február 27.

⁶⁷ F.47.1210.I.132/1923.

⁶⁸ IAS, F.47. 1136.450/1922.

ahonnt jött. A rekvirálások elszabotálásaért felelősök kézre kerítése érdekében a legszigorúbb intézkedéseket helyezték kilátásba.⁶⁹

A rendszer gyengeségéről más adatok is tanúskodnak. A Szabadkán állomásozó katonai parancsnok által írt egyik jelentés arról szól, hogy a hadsereg a káderállomány képzetlensége miatt nem tudta időben összeállítani a hadkötelezettek névsorát. Mivel az összeírás mintegy harmincezer embert érintett, 1922. április 15-én a polgármester a feladat elvégzésére a városi közigazgatásból helyezett át embereket.⁷⁰

Jóval nagyobb problémákkal szembesült a szabadkai rendőrség. A fennmaradt iratokból egyértelműen kirajzolódik az a tendencia, amely az állomány állandó mobilitását és fluktuálását tükrözi. 1922-ben szinte nincs olyan hét, amikor a dokumentumok között ne szerepelne a legénység egy-egy tagjának felmentése vagy önkéntes távozása. Ez utóbbi esetben többnyire a fizetések alacsony szintje volt a döntő tényező. A felmentések leggyakoribb oka az erőszakos visszaélések sorozata és az alkoholizmus volt. Eklatáns példája ennek Radeš Vukojičić és Mirko Novakov esete. Karakašević rendőrfőkapitány jelentése szerint a két rendőr 1922. szeptember 2-án a szabadkai börtönben olyan mértékben részegedett le, hogy minimális szinten sem tudták ellátni a feladatukat. Ezt öt rab is kihasználta, s megszökött.⁷¹ A dokumentumok alapján nagy bizonyossággal kijelenthető az is, hogy ha nem is ilyen mértékben és rendszerességgel, de az alkoholizmus és a munkamorál tekintetében komoly gondok voltak a köztisztviselői karban is: fegyverrel való bűnelkövetésekről, elbocsátásokról, felmondásokról tanúskodik a megmaradt iratok sokasága.

A belgrádi központi hatalom tisztában volt a helyi szinten tapasztalható erőszakkal, a közbiztonság rohamos romlásával és azzal is, hogy mindez destabilizációs tényezőt jelent az állam számára. A belügyminisztérium 1922. szeptember 16-án kelt 11426/1922 keltezésű körlevelében arról lehet olvasni, hogy a Vajdaságban jelentős mértékben romlott a közbiztonság. Ennek egyik oka az volt, hogy olyan emberek sokasága hordott különböző egyenruhát, akiknek semmi közük sem volt a fegyveres testületekhez. Mindez komoly visszaélésekhez vezetett. Tetézte a gondokat az is, hogy a Vajdaságban növekvő tendenciát mutatott az igazolványok nélkül közlekedők száma. A körlevél egyben utasítást is tartalmazott: elrendelte a helyi hatóságok számára, hogy fokozzák az igazolványok kiállítását, s növeljék meg a rendőrség állományának a létszámát.⁷²

A következő nap a belügyminisztérium újabb körlevélben foglalkozott az illegális egyenruha-használattal. Megállapította, hogy ez a jelenség a közbiztonság romlásán túl jelentős mértékben hozzájárult a közbizalom csökkenéséhez is. Név szerint felsorolta a legkirívóbb eseteket: Aleksa Filipović és Slavko Katančić egykori zentai detektíveket és megemlíti Nikola Prodanovićot, a topolyai járásbíró helyettesét is.⁷³

A rendszer és az új állam az impériumváltás negyedik évében tehát még korántsem jutott el a stabilitásnak arra a szintjére, amely az állam működését eredményesen tudta volna koordinálni. Az erővonalak eltolódása a helyi hatalom képviselőinek önkényeskedésében, a partikuláris érdekérvényesítésben és a korrupcióban kulminálódott. Mindez, illetve a tisztviselői kar képzetlensége és emberállományának a feltöltetlensége destabilizációs té-

⁶⁹ IAS, F:47.1140.1411/1922.

⁷⁰ IAS, F:47.1136.453/1922.

⁷¹ IAS, F:47.1140.1335/1922

⁷² IAS, F:47.1140.1344/1922

⁷³ IAS, F:47.1140.1321/1922

nyezőként hatott. A karhatalmi állomány feltöltését úgy, ahogy sikerült megoldani, a tisztviselői kar vonatkozásában viszont mindez már igen nagy nehézségeket okozott.

Az erőszakos cselekmények, melyek mögött sok esetben az egyéni érdekek, s nem a felsőbb utasítások voltak a kizárólagos motivációs tényezők (ezzel próbálták palástolni a rendszer szakmai képzetlenségét és korrumpáltságát), a közbiztonság romlásán túl az amúgy sem stabil közbizalom további erodálódását eredményezték.

Összegzés

Az impériumváltást követően a délszláv állam által birtokba vett új területeken a megfélemlítés egyik sajátos példáját jelentették az ún. kémperek. Bár az utóbbi időben egyre több olyan közvetett bizonyíték kerül elő azzal kapcsolatban, hogy a magyar kormányok a vizsgált korban a Délvidék vonatkozásában vélhetőleg rendelkeztek a fegyveres felszabadítással összefüggő tervekkel, ugyanakkor megállapítható az is, hogy az SzHSz hatalom a különböző pereket – amelyek esetében a koncepciók elemek is fellelhetők – a magyar közösség elleni pszichés hadviselés egyik formájaként használta fel.

Míg Romániában a temesvári levéte-per, addig az SzHSz Királyságban a Varga György és társai elleni büntetőeljárás volt alapvetően hivatott demonstrálni a magyarsággal kapcsolatos irredenta vádakat.

A kémperek és a letartóztatások mellett a megfélemlítés másik eszközét a nyílt fizikai erőszak jelentette, amelynek megtestesítője az Orjuna félkatonai szervezet volt, amelyik az egységes, unitárius államot hirdette. Az Orjuna terrorakciói a délvidéki magyarságot elsősorban Szabadkán, Újvidéken és Zentán sújtották.

Vizsgált korszakunkban hatványozottan érezte hatását a helyi tisztviselők nyílt önkényeskedése is, amely 1923-ban a választási kampányban kulminálódott. Mivel a Magyar Párt a választásokon végül nem vett részt, így ezek a megtorló intézkedések elsősorban az őshonos német közösség ellen irányultak.

Az erőszakos cselekmények mögött sok esetben azonban az egyéni érdekek domináltak, s nem a felsőbb utasítások voltak a kizárólagos motivációs tényezők. Mindez arra mutat, hogy az új állam még 1923-ban sem jutott el arra a stabilitásra, amely az államműködés eredményes koordinálásához szükséges lett volna. A helyzetet súlyosbította a partikuláris érdekérvényesítés előtérbe kerülése, illetve az egész társadalmat átítató és egyre jobban elburjánzó korrupció megléte. Ebben a helyzetben a kisebbségekkel szembeni ellenséges érzületek felkorbácsolása sok esetben a figyelem valós problémákról való elterelésére is felhasználható volt.

A politikai és kémkedési perek, a tettegességgig fajuló nyílt erőszak végső soron még is a pszichológiai hadviselés, a csendes etnikai tisztogatás eszközének bizonyult, amely kombinálva a kiutasításokkal, letartóztatásokkal, a földreform igazságtalanságaival és a betelepítésekkel, a birtokba vett új területek nemzetiségi arányának megváltoztatását is célozta.

Forrás- és irodalomjegyzék

1. Levéltári források:

IAS – Szabadkai Levéltár:

1.) F:047. Gradsko poglavarstvo – Subotica (1918-1941); (1901) 1918–1942

2.) F:045. Okružni Sud Subotica (1919-1941); (1907) 1919–1941

2. Napilapok, hetilapok:

Bácsmegyei Napló (Szabadka)

Délbácska (Újvidék)

Radikal (Belgrád)

Vidovdan (Újvidék)

3. Feldolgozások:

Ádám Magda: *A kisantant és Európa (1920–1929)*. Budapest, 1989.

A. Sajti Enikő: *Impériumváltások, revízió, kisebbség. Magyarok a Délvidéken 1918–1947*. Budapest, 2004.

A. Sajti Enikő: *Bűntudat és győztes fölény. Magyarország, Jugoszlávia és a délvidéki magyarok*. Szeged, 2010.

Borsi-Kálmán Béla: *Őt nemzedék és ami előtte következik. A temesvári Levente-pör 1919–1920*. Budapest, 2006.

Borsi-Kálmán Béla: *Iff. Niamessny Mihály és a temesvári levente-per (1919–1920)*. Budapest, 2010.

Bošković, Ivan J.: *ORJUNA – ideologija i književnost*. Zagreb, 2006.

Csuka János: *A délvidéki magyarság története 1918–1941*. Budapest, 1995.

Djurasković, Stevo: *Fascism in Central Europe: The Organisation of the Yugoslav Nationalists – Orjuna 1921–1929*. Submitted to Central European University, History Department. http://www.etd.ceu.hu/2007/djuraskovic_stevo.pdf (letöltés: 2012. október 16.)

Gligorijević, Branislav: *Organizacija Jugoslovenskih Nacionalista (Orjuna). Istorija XX. veka: zbornik radova*, 5, Beograd, 1963.

Hornýák Árpád: *Magyar–Jugoszláv diplomáciai kapcsolatok 1918–1927*. Újvidék, 2004.

Kecić, Danilo: *Forradalmi munkásmozgalom a Vajdaságban 1917–1921 között*. Újvidék, 1980

Petkovics Kálmán: *A tizennyolc nyárfa*. Szabadka, 1970.

Protić, Marko: *Zlatni dani Subotice od oslobodjenja do potpisa mira (13 nov. 1918 – 4 juna 1920)*. Subotica, 1930.

Kisajátítások, államosítások Jugoszláviában 1945 után és a magyar vagyonok

A. Sajti Enikő
Szegedi Tudományegyetem

Tanulmányomban, a magyar és nemzetközi szakirodalomban először, a jugoszláviai kisajátítások, államosítások bonyolult, szerteágazó történetéből kizárólag a magyar állam, a magyarországi pénzügyi intézetek, nagyvállalatok ipari és pénzügyi érdekeltségeit, valamint a magyar állampolgárok ingó és ingatlan vagyonának sorsát, veszteségeik számszerűsítését, valamint az erre vonatkozó magyar–jugoszláv tárgyalásokat kísérel meg bemutatni, magyarországi források, elsősorban a külügyminisztérium és a pénzügyminisztérium vonatkozó iratai alapján. A magyar nemzetiségű jugoszláv állampolgárok vagyonának kisajátítására, elkobzására és államosítására nem térek ki, a „magyar vagyon” kifejezést tehát ebben a szűkítő értelemben használom.

1944 őszén, a jugoszláv hadsereg bevonulása után azonnal megkezdődött az új, Jugoszlávia Kommunista Pártja hatalmi monopóliumán, a magántulajdon kisajátításán, államosításán és a tervgazdálkodás bevezetésén, az állam „össztőkés” szerepén alapuló szovjet típusú rendszer, a korabeli jugoszláv kifejezéssel élve, a „néphatalom” kiépítése. Ez országosan a tulajdonviszonyok radikális átrendezésével, a korábbi tulajdonosi rétegek, valamint a kifejezetten politikai szempontból nevesített csoportok (például a „megszállók és kiszolgálók”, a „fasiszta németek”) kollektív vagyonvesztésével járt együtt, ami véleményünk szerint nem nélkülözte a nemzetiségi alapú diszkriminációt, a tőke, a vagyon „délslávositásának”, nacionalizálásának szándékát sem. Ez egyértelműen a hatalomkoncentráció, az egypártrendszer kiépítését szolgálta. Mint ismeretes, hasonló politikai célok érdekében végrehajtott kisajátítási, államosítási folyamatok zajlottak le Magyarországon is.

Jugoszlávia partizánok által elfoglalt területein már a háború alatt országszerte megkezdődött a megszállók és a megszálló erőkkel együttműködők „ellenséges vagyonának” kisajátítása, azaz kártérítés nélküli elkobása.¹ A vagyonelkobzás már az új, „forradalmi”

---

¹ A magyar vagyonok kisajátítása, államosítása kapcsán Magyarországnak nemcsak Jugoszláviával voltak súlyos pénzügyi vitái, hanem Csehszlovákiával és Romániával is. A csehszlovákiai magyar vagyonok kisajátításának, államosításának történetéről a felvidéki Gaucsik István írt elsőként összefoglaló munkát *A csehszlovákiai magyarság gazdasági státuszvesztése* címmel (Doktori értekezés, Budapest, 2011). A romániai magyar vagyon kisajátítását pedig Vincze Gábor dolgozta fel, illetve adott közre ezzel kapcsolatban releváns iratokat *Magyar vagyon román kézen (Dokumentumok a romániai magyar vállalatok, pénzügyi intézetek második világháború utáni helyzetéről és a magyar-román vagyonjogi vitáról* címmel (Teleki László Intézet, Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda, 2000). A munka megtalálható az interneten is: <http://www.adatbank.transindex.ro/cedula.php?kod=34>

jogrend nevében történt,² tehát ettől kezdve a vagyonelkobzást nem kötötték konkrét büncselekményhez, mint korábban, hanem olyan személyekre, csoportokra is kiterjesztették a vagyonelkobzást, akik politikailag szemben álltak az új hatalommal, vagy szembenállónak nyilvánították őket. Ilyenek voltak például a háborús bűnösnek és a nép (az állam) ellenségének nyilvánított személyek. Vagyonelkobzási határozatokat egyrészt a katonai bíróságok hozhattak, de a Legfelső Parancsnokság 1942. februári, ún. focsai határozata értelmében a különböző szintű népfelszabadító bizottságok, azaz a helyi, a községi, a járási, a körzeti népfelszabadító bizottságok és a köztársasági népfelszabadító főbizottságok is. A népfelszabadító bizottságok „*a népfelszabadító harc harci bizottsága*” voltak, olyan sajátos, ideiglenes hatalmi szervek, amelyek egyszerre gyakorolták az államhatalom minden funkcióját. Sajátos törvényhozói funkciót töltöttek be, rendeleteket, előírásokat, határozatokat hoztak, de a végrehajtó és a bírói hatalmat is e szervek gyakorolták képzett jogászok nélkül, gyakorta a helyi lakosság tömeges részvétele mellett, annak nyomására hozták meg ítéleteiket, határozataikat. Jugoszlávia Népfelszabadító Antifasiszta Tanácsa (AVNOJ), mint „*Jugoszlávia népei népfelszabadító harcának legfőbb politikai testülete*” a bizottságoknak ezt a jogát 1944. november 21-én újabb rendelettel erősítette meg.³

Az AVNOJ 1944. november 21-i határozatával elkobozták és állami tulajdonná nyilvánították az ellenséges vagyonekat, a német állam és állampolgárainak Jugoszláviában lévő minden vagyonát, a kollektív bűnösség elve alapján a német kisebbség, a háborús bűnösök és segítők (kollaboránsok) ingó- és ingatlanvagyonát, tekintet nélkül állampolgárságukra. A „*megszálló hatóságok által erőszakkal eltulajdonított*” vagyonekat kisajátították, állami igazgatás, illetve zár alá helyezték, s ugyanez volt érvényes „*a jelen nem lévő személyek*”, vagyis az országot elhagyó vagy emigrációból, deportálásból, hadifogságból stb. haza nem térő személyek vagyonára is. Ez a határozat a Délvidéken például érintette az 1941–1944 között ide telepített magyar telepeket (bukovinai székelyeket, csángókat, boszniai magyarokat, vitézeket stb.) is, mivel ezeket a telepítéseket a két világháború közötti jugoszláv, ún. dobrovoljac telepek ingó- és ingatlanvagyonának magyar állam által történt kisajátítására alapozták.⁴

A háborús nyereség elvételéről szóló 1945. május 29-i törvény tovább bővítette az elkobzások, államosítások körét,⁵ az agrárreformról és telepítésekről szóló törvények pedig az ipari vállalatok, üzemek, pénzintézetek, lakóingatlanok, kereskedelmi vállalatok stb. kisajátítása, államosítása mellett ezt a folyamatot kiterjesztette a földtulajdonokra is. Érde-

² A „*forradalmi jogrend*” kialakulására lásd: Ljubomirka Krkljuš: *Pravna istorija srpskog naroda*. Prometej, Novi Sad, 2002. 563–582.

³ A focsai határozatok (*Fočanski propisi*) első kiadása megtalálható: http://www.focani.org/org/index.php?option=com_content&view=article&id=558&Itemid=123 (letöltés: 2011. október 1.). A királyi Jugoszláviában érvényes, illetve a feldarabolt ország egyes területein a háború alatt hozott jogszabályokat az AVNOJ 1945. február 3-i határozata érvénytelenítette.

⁴ A. Sajti Enikő: *Impériumváltások, revízió, kisebbség. Magyarok a Délvidéken 1918–1947*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2004. 347., 199–234.; Vincze Gábor: A bukovinai székelyek és kisebb moldvai csángó-magyar csoportok áttelepítése Magyarországra (1940–1944). *Pro minoritate*, 2001. ősz. 141–154.

⁵ A háború óta keletkezett, 40 000 dinárnál nagyobb vagyonszaporulat háborús nyereségnek számított, de mivel a régi dinárt minden valorizáció nélkül váltották át új dinárrá, azaz 1 régi dinár 1 új dinárnak felelt meg, tényleges vagyonszaporulat nélkül is elkobozhatóvá vált a vagyonok jó része. Magyar Országos Levéltár (MOL) Pénzügyminisztérium (PM) XIX-L-1-o – 76 659/1946. 31. doboz.

mes utalni arra, hogy a 2011. október 6-án életbelépett szerbiai vagyon-visszaszolgáltatási és kárpótlási törvény 41 (!) olyan rendeletet, törvényt sorol fel, amelyek alapján lehetővé teszik az 1944 ősze után elkobzott, államosított vagyonok restitúcióját, visszaadását.⁶

A kisajátítások és államosítások 1944–1945-ben elsősorban az ipari vállalatokat, a pénzintézeteket és a nagykereskedelmet érintették. Egy 1945-ös ipari összeírás szerint ekkor az ipari vállalatok 82%-a került állami kézbe, s e vállalatok 55%-át kobozták el, 27%-át pedig zár alá vették. Az 1946. december 5-i államosítási törvény lényegében az addig lezajlott kisajátításokat, elkobzásokat szentesítette. Ennek értelmében – már az új alkotmányra hivatkozva – állami tulajdonba mentek át „az általános állami és köztársasági jelentőségű összes magánvállalatok” a törvényben felsorolt 42 ipari ágazatban, a bányaüzemekről, a villamos művektől kezdve a cukorgyárakon át a szeszfordékig és a keményítőt és élesztőt előállító üzemekig. A törvény ugyan bemutatóra szóló államkötvény formájában kilátásba helyezte a kártalanítást, de ennek törvényben megfogalmazott feltételei eleve lehetővé tették a végrehajtás megkerülését. Ha ugyanis a tulajdonosok ellen olyan eljárás folyt, amely a vagyon elkobzását vonhatta maga után, a kártalanítást felfüggesztették, vagy ha a tulajdonosok „megnehezítették” az államosítást, azt a tiltott kereskedésről, spekulációról, illetve a népvagyon és állami kezelés alatt álló vagyonok védelméről szóló törvény szerint felelősségre vonták, ami szintén a kártalanítás megtagadását vonta maga után.⁷ Az 1948. április 28-án életbe lépett törvény tovább bővítette az államosítások körét, és annak érvényét kiterjesztette azokra a magánvállalatokra is, „amelyek jellegüknél fogva, vagy kapacitásuknál fogva általános jellegűek”, a kórházakra, a szanatóriumokra, a nyilvános és gyógyfürdőkre, a nyomdákra és mozikra is.⁸

A kisajátításokról, államosításokról szóló törvények sorában külön helyet foglal el az a kormányrendelet, amely 1948. augusztus elsején keletkezett, Josip Broz Tito miniszterelnök és Frane Frol igazságügyi miniszter aláírásával, a Hivatalos Lap (*Službeni list FNRJ*) október 23-i, 91. számában jelent meg. E rendeletet a JSZNK alkotmányának 78. szakasza 2. bekezdésére és a 80. szakasza 2. bekezdésére, valamint a Magyarországgal kötött békeszerződés 29. szakaszára hivatkozva külön is rendelkezett a Jugoszláv Szövetségi Népköztársaság területén lévő magyar vagyonok jugoszláv állami tulajdonba vételéről. Ez volt az egyetlen olyan törvény, amely **kifejezetten a magyar állampolgárok** vagyonának kisajátítását rendelte el.

A hagyományos diplomáciai és kapcsolati formák összeomlása miatt a háború végén a délvidéki vagyonelkobzásokról a magyar Ideiglenes Kormány először a fegyverszüneti egyezmény alapján kiutasítottaktól és a menekültektől értesült, de Grósz József kalocsai és bácsi érsek, valamint több határ menti katonai és rendőrkapitányság is felhívta a kormány figyelmét a kiutasítások embertelen módjára. Grósz érsek 1945. április 30-án kelt, Gyöngyösi János külügyminiszterhez intézett levelében így ír erről: „A Bácska legkülönbözőbb vidékeiről kiutasítottak szóbeli közléséből megállapíthatom, hogy a kiutasítási eljárás szinte mindenhol azonos volt, tehát központi rendelkezés alapján történt: a kiutasítandókat községenként szinte egy időben, meglepetésszerűen összegyűjtötték, éppen csak a rajtuk lévő legszükségesebb ruházat és átlagban 500 P. készpénz elhozatalát engedvén meg. A kiutasí-

⁶ Restitucija–vraćanje oduzeta imovine i obeštećenje bivših vlasnika.
<http://www.pravniportal.rs/index.php?cat=254&id=2882>

⁷ MOL PM XIX-L-1-k – 120 762/IV.b. – 1948. 33. doboz.

⁸ MOL PM XIX-L-1-k-sz.n./1946. 230. doboz.

*tottak lakásait az azokban található összes felszereléssel együtt lezárták és lepecsételték a jugoszláv hatóságok, de sok helyen azonnal elkezdődött a felszerelések széthordása is. Sok ezer teljesen nincstelen magyar érkezett így az ország területére.*⁹

De nemcsak a magyar állampolgárokat érték sérelmek, a magyar érdekeltségű pénztézetek helyzete is komoly aggodalomra adott okot. Egyre több hír érkezett Budapestre ezek kisajátításáról, vagyonuk elkobzásáról, a korábbi működésüket lehetetlenné tevő intézkedésekről, illetve a pénztézet, vállalati és egyéb gazdasági vezetők ellen különböző vádakkal (háborús bűnösség, kollaboráció, háborús nyereség eltitkolása stb.) indított perek-ről.

A trianoni szerződéssel a Szerb–Horvát–Szlovén Királysághoz csatolt területeken fejlett magyar pénztézet hálózat volt.¹⁰ 1920-ban 77, részvénytársasági alapon működő pénztézet, három budapesti bank négy fióktézet és három szövetkezeti pénztézet működött (Horvátország nélkül számolva). Az önálló vagy affiliációs, ill. fiókpénztézetek 73%-a ment tönkre a jugoszláv királyság időszakában. Az 1941-es visszacsatoláskor a Bácskában 75, a Mura-vidéken és a Muraközben 8, azaz összesen 83 hitelintézet létezett. A részvényesek, az igazgatóságok és a tisztviselők nemzetiiségi hovatartozása szerint a korabeli kormányzati statisztika ebből 25-öt minősített magyarnak, 15-öt szerbnek, 10-et németnek és 1-et szlováknak.¹¹

Az AVNOJ 1944. december 30-i, I/420. sz. határozata intézkedett először az állami pénzügyi igazgatás, azaz a magánbankok és hitelszövetkezet feletti ellenőrzés megszervezéséről. Ezt a határozatot még számos rendelet és törvény követte, amelyek célja a pénzügyi szféra feletti teljes állami ellenőrzés megszerzése volt. Egy 1945. november 17-én kelt törvény például minden külföldi pénztézetet magánpénztézetnek minősített, amelyeknek működési engedélyért kellett folyamodnia. Ezt a kérvényt minden magyar hitelintézet beadta, bár a kényszerigazgatás alá helyezett intézmények eleve nem is folyamodhattak engedélyért. Így tett a Magyar Általános Hitelbank szabadkai és fiumei fióktézete is, bár eleve nem folyamodhatott volna működési engedélyért, mivel a Vajdasági Népfelszabadító Főbizottság kényszerigazgatót nevezett ki az élére. Fellebbezésüket azzal utasították el, hogy akik a működési engedélyre vonatkozó kérvényt beadták, már nincsenek hivatalban, fellebbezési jogukat tehát elvesztették. Működésüket az is lehetetlenné tette, hogy megtiltottak mindenféle kapcsolatot a fióktézetek és az anyaintézetek között.¹² A szabadkai fióktézet elkobzását a jugoszláv fél azzal indokolta, hogy azt egyrészt a háború alatt létesítették, s a hitelbank átvette a kollaboráció címén már elkobzott zágrábi Horvát Általános Hitelbank szabadkai fiókját. A Horvát Általános Hitelbank elkobzását pedig azzal magyarázták, hogy „a részvényesek a vagyonukkal felelnek azon személyek munkájáért és bűncselekményeiért, akiket megbíztak vállalataik vezetésével, és miután ezen vállalatok a háború alatt a megszállóknak dolgoztak a nép ellen, és ezzel hasznot hajtottak a részvényeseknek és a tulajdonosoknak, úgy helyes, hogy most az anyagi károkat is viseljék ezen vállalatok ilyen működéséért és ügyviteléért.”¹³ Az elkobzást a Magyar Általános Hitelbank 1945. augusztus 10-én arra hivatkozva fellebbezte meg, hogy a szabadkai fiókot 1905-ben

⁹ MOL KÜM XIX-J-1-n – Gyöngyösi János – 1945. sz. n. 23. doboz.

¹⁰ MOL PM XIX-L-1-k-sz.n. 33. doboz.

¹¹ Uo.

¹² Uo. 02 344/194, 40 633/1948. 39. doboz.; MOL PM XIX-L-1-o – 76 659/1946. 31. doboz.

¹³ Uo. 40 633/1948. 39. doboz.

hozták létre, bár vagyonát 1925-ben egy jugoszláv érdekeltségű banknak volt kénytelenek átadni. Fellebbezését a jugoszláv hatóságok „*tárgyaltalannak*” minősítették. A magyar kormány ezt törvénytelennek minősítette, s a szabadkai fiók kártalanítási ügyét is igyekezett az 1948 januárjában–februárjában Budapesten tartott pénzügyi tárgyalásokon tisztázni. Azt javasolták, hogy „*egyoldalúan vonják le*” a jugoszlávok által követelt vagyoni kártérítés összegéből. De nem járt jobban a Nagybecskereki Takarékpénztár, a Magyar Bank és Kereskedelmi Rt. és a Kalocsai Egyházmegyei Takarékpénztár szabadkai fiókjának, a Szabadkai Takarékpénztár Rt. sem.¹⁴

1946. szeptember 9-én a külügyminisztérium értekezletet hívott össze, amelyen a Pénzügyintézeti Központ, a Magyar Nemzeti Bank, a Jótéteményi Hivatal és a Gyárosok Országos Szövetsége (GYOSZ) vett részt. A megbeszélést a GYOSZ kezdeményezte, mivel újabb hírek érkeztek a Jugoszláviában lévő magyar érdekeltségű vállalatok elkobzásáról és vezetőik perbe fogásáról, többek között a kapacitását és technikai felszereltségét tekintve a világ élvonalába tartozó nagybecskereki cukorgyár elkobzásáról is. A Magyar Leszámlázó és Pénzváltó Bank érdekeltségébe tartozó cukorgyár vezetőit 1946. július 22-én a németekkel történő kollaborálás címén 1–8 évig tartó szabadságvesztésre ítélték, mivel, úgymond, a gyár termelésének több mint 25%-át szállították a német hadsereg számára. Hasonló sorsra jutott az ugyancsak e bank érdekeltségébe tartozó zágrábi Etelka Kábelgyár is. Az értekezletről készített feljegyzés szerint a résztvevők mind a nagybecskereki cukorgyár, mind a zágrábi Etelka Kábelgyár elkobzását és vezetőinek perbe fogását „*igazságtalannak*” tartották, mivel a gyár vezetői mindent megtettek, hogy „*megakadályozzák a vállalatok német kézre juttatását és megőrizték állagát*”.¹⁵ Szondy Viktor miniszteri osztályfőnök a külügyminisztérium részéről azt javasolta, hogy „*tegyék függőbe*” a vagyoni kérdéseket, mivel még folynak a béketárgyalások. A vállalati vezetők ügyében pedig, mondta, a helyzet „*még rosszabb*”, mivel a fegyverszüneti egyezmény értelmében a háborús bűncselekménnyel vádolt személyek ügyét a kormánynak elő kell segítenie. Rittinger Imre, a Pénzügyintézeti Központ igazgatója „*általános tiltakozás*” lehetőségét vetette fel, de felmerült az is, hogy egy hamarosan Jugoszláviába utazó delegáció „*folytasson tájékozódó jellegű nem hivatalos tárgyalásokat*” a magyar érdekeltségű vállalatok ügyében. Végül úgy határoztak, hogy „*általános jellegű tiltakozással*” fordulnak az ügyben a jugoszláv kormányhoz, amelyet a később meginduló gazdasági tárgyalások során „*célszerűen*” tudnak majd felhasználni. Szondy ígéretet tett arra, hogy a külügy megfontolás tárgyává teszi, hogy egyes személyek vagyoni ügyeivel is foglalkozzon, illetve utasítani fogja a hamarosan Belgrádba utazó kereskedelmi delegáció tagjait, hogy „*azok tájékozódó tárgyalásokat folytassanak mind a magyar érdekeltségek, mind pedig az elítéltek egyéni ügyiben*”. Végül a résztvevők megállapodtak abban, hogy a GYOSZ az elkobzott ipari vállalatokra vonatkozó adatokat, a pénzügyminisztérium pedig a pénzügyintézetek adatait gyűjti össze.¹⁶

Az 1946. szeptemberi értekezlet után a jugoszláviai magyar vagyonok külön összeírása is megkezdődött, köztük a magyar érdekeltségű ipari és kereskedelmi vállalatok, és a Jugoszláviában lévő magyar pénzügyintézetek vállalati érdekeltségeiről is próbáltak áttekintést szerezni. Egy 1946 őszén készült statisztikai összesítés például 71 különböző nagyságú

¹⁴ Uo., valamint 42 397/1948, 42 523/1948. 39. doboz.

¹⁵ MOL PM XIX-L-1-o – 76 659/1946. és 74 499/1946. 31. doboz.

¹⁶ MOL PM XIX-L-1-o – 76 659/1946. 31. doboz.

vállalatot sorolt fel, amely listán a tulajdonos nevét hol feltüntették, hol nem. Elkobozták például Szabadkán Nagy István 20 munkást foglalkoztató tézsaüzemét, egy temerini gyógyszerterát, Kovács Sándor öbecsei textilkereskedését, a csáktornyai szikvízüzemet és a Granev fivérek harisnyagyárát, téglagyárát és gyarmatárú-nagykereskedését, a martonosi paprikamalmot, Horgoson Juhász Sándor vendéglőjét, Topolyán Pesti Lajos fodrászüzletét. Ugyanezen a listán szerepel még, a teljesség igénye nélkül, az újvidéki Agricola Gépkereskedelmi Rt., az apatini kendergyár, az újverbászi Bácskai Cukorgyár Rt., a nagybecskereki cukorgyár, a vajszkai Bogyáni Kenderipari Rt., a hódási Honi Fonó- és Kötélgyár Rt., egy zombori tejüzem, egy belgrádi asztalos üzem, a szabadkai Závor Lajos textilüzlete stb.¹⁷ A kisajátítások nem kímélték a magyar alapítványi vagyonekat sem, így például a nagybecskereki Messinger Karolin magyar Iskolaház Alapítványt sem, amelynek a Délvidéki Magyar Közművelődési Szövetség volt a kezelője. Az összeírás ekkor még csak részleges, „*reprezentatív adatgyűjtés*” alapuló, nem teljes összeírás maradt. Mint a pénzügyminisztérium külföldön károsultak ügyosztályának 1948. április 30-án kelt feljegyzésében olvashatjuk, az ügyosztályhoz április végéig 587 bejelentés érkezett, a jelentések „*nagy része az ott szolgálatot teljesítő és kiutasított tisztviselők hátrahagyott berendezési tárgyaitól szól. Ezenkívül természetesen nagy értéket képviselő mezőgazdasági ingatlan, ház és egyéb vagyon szerepel a bejelentésekben.*”¹⁸ A kisajátítások nem kímélték a magyar alapítványi vagyonekat sem, így például a nagybecskereki Messinger Karolin magyar Iskolaház Alapítványt sem, amelynek a Délvidéki Magyar Közművelődési Szövetség volt a kezelője.¹⁹

A külföldi vagyonok megcsapolását szolgálta a jugoszláv kormány 1946. június 21-i rendelete is, amely előírta, hogy a Jugoszláv Szövetségi Népköztársaság területén a jövőben csak névre szóló részvényeket szabad kibocsátani, a korábban kibocsátott, bemutatóra szóló jugoszláv részvényeket pedig névre szóló részvényekké kell átalakítani. A külföldön lévő, bemutatóra szóló jugoszláv részvényeket a rendelet értelmében hat hónapon belül a JSZNK külképviseleteinél, illetőleg a külképviseletek által kijelölt letéti helyeknél kellett letétbe helyezni. A beszolgáltatott részvényeket a jugoszláv külképviseletek a határidő lejártától számított egy hónapon belül voltak kötelesek a jugoszláv állami jelzálogbanknak megküldeni, az átalakításra pedig a rendelet további 5 hónapi határidőt szabott. A be nem szolgáltatott részvények automatikusan a jugoszláv államra szálltak.

E rendelet magyarországi végrehajtása kapcsán a Takarékpénztárak és Bankok Egyesülete úgy döntött, hogy a letétbe helyezést a magyarországi pénzügyintézetek „*a káros jogkövetkezmények elkerülése érdekében*” foganatosítani fogják, de a letétbe helyezési kötelezettség

¹⁷ MOL PM XIX-L-1-k-41 824/4-1946. 31. doboz.

¹⁸ MOL KÜM XIX-J-1-j-Jugoszlávia – 23/g-269/1948. 27.doboz. A szomszédos államokból átköltözött személyek, valamint vagyonuk és károsodásuk nyilvántartásba vételét a magyar kormány először 1945 őszén rendelte el (8150/1945. sz. ME. rendelet). A jelentkezési kötelezettség érintette az 1938. január 1-je után a trianoni Magyarország területére bármely okból átköltözött személyeket, illetve vagyonuk és az őket ért károk összeírását, amelynek elmulasztásához jogkövetkezményeket fűzött. Az érintettek részletező adatlapot töltöttek ki, amelyeket a Központi Statisztika Hivatal számára kellett megküldeniük. G. Vass István (szerk.): *Minisztertanácsi jegyzőkönyvek napirendi jegyzékei. 1944. december 23. – 1947. május 31.* Magyar Országos Levéltár, Budapest, 2003. 444. A rendelet a *Magyar Közlöny* 1945. szeptember 20-i, 131. számában jelent meg.

¹⁹ MOL KÜM XIX-J-1-k-17/d – 122 627/1948., 126 716/1948., 129 605/1948. 17. doboz.

teljesítését, vagy nem teljesítését az érdekeltek szabad elhatározására bízták. A Magyar Nemzeti Bank a részvények kiküldéséhez szükséges devizajogi engedélyt megadta, de azt ahhoz a feltételhez kötötte, hogy a beszolgáltatók a kivitt részvények helyébe kiállítandó, névre szóló részvények behozatalát öt hónapon belül igazolni kötelesek. A jugoszláv fél jóval a határidő lejárta után sem küldte meg a tulajdonosoknak az átalakított, névre szóló részvényeket. A külügyminisztérium a pénzügyminiszter javaslatára 1948. szeptember 16-án jegyzékben kérte a jugoszláv kormányt, adjon tájékoztatást a késedelem okáról, illetve késedelem nélkül szolgáltatassa vissza a névre szóló részvényeket birtokosaiknak. Belgrád azzal próbálta a helyzetet magyarázni, hogy „*még nem fejeződött be a deponált részvények regisztrálása*”. Két évvel a jugoszláv rendelet végrehajtási határidejének lejárta után a pénzügyminisztérium gazdaságpolitikai osztályának vezetője keserűen állapította meg: „*Nem tételezem fel, hogy újabb diplomáciai jegyzék előbbre vinné az ügyet. A kérdést a Jugoszláviával szemben fennálló egyéb rendezetlen pénzügyi problémákkal együtt nyilván-tartom.*”²⁰

Budapest, annak ellenére, hogy a vagyoni kérdések tisztázása eddig egy tapodtat sem haladt előre, abban reménykedett, hogy a békeszerződés aláírása (1947. február 10.), illetve ratifikálása (1947. június 24.) után a jugoszláv fél valóban hajlandó lesz foglalkozni a kérdéssel. Számítottak arra is, hogy a diplomáciai kapcsolatok 1947 februárjában történő felvétele és a magyar–jugoszláv kapcsolatok kedvező alakulása lendít majd az ügyön.²¹ 1947. október 15-én a pénzügyminisztérium javaslatot terjesztett a minisztertanács elé, hogy a jugoszláviai magyar vagyonok felmérése és a kérdés kétoldalú tárgyalásra történő előkészítése céljából Császár Károly pénzügyi könyvszakértő személyében küldjenek szakértőt Belgrádba. Időközben, 1947 novemberében dr. Hernádi István, a pénzügyminisztérium külföldi károsultak ügyosztályának vezetője személyesen is tájékozódott Belgrádban, s hazatérte után azt javasolta, helyezkedjenek egyelőre várakozó álláspontra, mivel komolyabb tárgyalásokhoz most sem lehet a jugoszláv féltől megbízható adatokat beszerezni. Így a minisztertanács 1948. február 12-én úgy döntött, hogy egyelőre nem szükséges Császár Károly különmegbízott kiküldése.²²

²⁰ MOL KÜM XIX-J-1-k-Jugoszlávia-23/g – 43 993/4-1948. 39. doboz.

²¹ Szántó Zoltán követ 1947. február 4-én, pár nappal a párizsi békeszerződés aláírása előtt adta át megbízólevelét Belgrádban Ivan Ribarnak, a Jugoszláv Föderatív Népköztársaság elnökének. A két ország kapcsolataira lásd: Ripp Zoltán: Példaképből ellenség. A magyar kommunisták viszonya Jugoszláviához. In: Ständeisky Éva – Kozák Gyula – Pataki Gábor – Rainer M. János (szerk.): *A fordulat évei 1947–1949*. 1956-os Intézet, Budapest, 1998. 45–62.; A. Sajti Enikő: Büntudat és győztes főlény: a magyar–jugoszláv kapcsolatok 1944–1947. In: Papp Richárd – Szarka László (szerk.): *Bennünk élő múltjaink. Történelmi tudat – kulturális emlékezet*. Vajdasági Magyar Művelődési Intézet, Zenta, 2008. 203–210.

²² *Minisztertanácsi jegyzőkönyvek napirendi jegyzékai. 1947. június 1. – 1950. február 25.* www.mol.gov.hu/letoltes.php?id=84 (letöltés: 2012. szeptember 19.); MOL KÜM XIX-J-1-j-Jugoszlávia-23/g – 269/1948. 27. doboz. Az 1948. január 27-i minisztertanács csak a delegáció vezetőjét, dr. Szigeti Gyula miniszteri osztályfőnököt, valamint dr. Valló Józsefet, a pénzügyminisztérium IV.b. osztályának tanácsosát nevezte ki. Ezután a Gazdasági Főtanács még öt taggal, egy-egy pénzügyminisztériumi, külügyminisztériumi, iparügyi minisztériumi és a Nemzeti Bankot képviselő szakértővel egészítette ki a magyar delegációt. MOL KÜM XIX-J-1-k-Jugoszlávia-23/g – 42 397/4-1948. 39. doboz.

A tárgyalások ennek ellenére februárban megindultak, de az előzmények még 1946 decemberére nyúltak vissza. Ekkor Magyarország és Jugoszlávia megállapodott abban, hogy hat hónapon belül megkezdik azokat a tárgyalásokat, amelyek „*a háború alatt keletkezett kölcsönös pénzügyi természetű kötelezettségek rendezésére irányulnak*”, vagyis valamennyi követelés kölcsönös rendezését irányozták elő. 1947 nyarán a jugoszláv kormány megerősítette, hogy a közjogi követelések mellett nem zárkozik el magánjogi természetű pénzügyi kérdések és árukövetelések, az értékpapírok visszaadása és a pénzügyi intézetek által behajtott követelések tárgyalása elől sem. A minisztertanács 1948. január 27-én a Gazdasági Főtanács előterjesztésében kinevezte a magyar delegáció vezetőjét, dr. Szigeti Gyulát, s felhatalmazta, hogy a később kijelölendő bizottság tagjaival „*informatív jellegű*” tárgyalásokat folytasson az időközben Magyarországra érkezett, Milan Ribar jugoszláv pénzügyminisztériumi osztályfőnök által vezetett jugoszláv delegációval. A Gazdasági Főtanács már a tárgyalások során pontosította a magyar delegáció felhatalmazását. Mint az ezzel kapcsolatos 1948. február 17-i határozatban olvashatjuk: „*A Gazdasági Főtanács felhatalmazza a magyar pénzügyi delegációt, hogy a Magyarország és Jugoszlávia között fennálló, 1945. január 20-a előtt keletkezett, illetőleg az 1945. január 20-a előtt Jugoszláviában volt magyar javak tulajdonából folyó magánjogi követelések bejelentésére ésösszecszerülésének megállapítására* [kiemelés tőlem – SE] *vonatkozóan a tárgyalásokat a jugoszláv delegációval folytassa.*”²³

Már a tárgyalások kezdetén kiderült, hogy a jugoszláv delegáció álláspontja több ponton is elfogadhatatlan a magyar fél számára. Ilyen volt például a tárgyalandó kérdések köre. Annak ellenére, hogy korábban, az 1946 decemberében Belgrádban folytatott tárgyalásokon a két kormány abban állapodott meg, hogy a háború alatt keletkezett összes kölcsönös pénzügyi természetű kötelezettség rendezéséről fognak tárgyalni, ráadásul hat hónapon belül, most kizárólag egyes, általuk konkrétan felsorolt magánjogi követelésekről voltak csak hajlandók tárgyalásokba bocsátkozni.²⁴ Amikor a magyar delegáció kérte, hogy a jugoszláv küldöttség továbbítsa kormánya felé azt a magyar kívánságot, hogy oldják fel az információ tilalmát, Ribar ezt határozottan visszautasította, mondván, ezt „*a magyar kívánságot nem áll módjában kormányához továbbítani*”.²⁵

A jugoszláv delegáció sürgetése ellenére a magyar kormány tartotta magát ahhoz az álláspontjához, hogy csak az összes magánjogi kötelezettségek egyidejű teljesítése jöhet szóba, és a pengőkövetelések valorizációjára a magyar delegáció nem vállalhat kötelezettséget. S bár a tárgyalások során konkrét számok egyik oldal részéről sem hangoztak el, a pénzügyminisztérium a Magyar Nemzeti Bankkal, belső használatra, elkészítette az 1945. január 20-a előtti követelések és tartozások egyenlegét. Eszerint a Magyarországgal szemben fennálló jugoszláv követelés teljes összege meghaladta a 71 millió devizapengőt, amelyből mintegy 12 millió devizapengőt tett ki az idegen valutában fennálló követelés. A magyar követeléseket a Nemzeti Bank ekkor nem számszerűsítette, mivel erre vonatkozóan Jugoszláviától nem tudtak hitelt érdemlő adatokat beszerezni, de úgy vélte, ha 1945. január 20-a előtt Jugoszláviában meglévő magyar vagyon elkobzásából eredő magyar követelés értékét is beszámítanak és bevonnak a tárgyalások körébe, úgy „*Magyarország javára je-*

²³ Uo.

²⁴ Uo.

²⁵ MOL KÜM XIX-J-1-k-Jugoszlávia-23/g – 42 397/4-1948. 39. doboz.

lentékeny aktívaegyenleg mutatkoznék”.²⁶ Ha viszont – olvashatjuk Valló tárgyalásokról készített feljegyzésében – „a jugoszláviai magyar javak liquidálásából eredő követelések kizáratnak a rendelkezésből, de az összes egyéb magánjogi követelések megkülönböztetés nélkül figyelembe vétetnek, Magyarország terhére – a Magyar Nemzeti Banktól nyert megközelítő pontosságú adatok szerint – mintegy 35 millió devizapengőt kitevő passzív egyenleg állna elő, amelyek 20%-a valutatartozás.”²⁷ Mivel a tárgyalások nem vezettek eredményre, a delegációk február 28-án abban állapodtak meg, hogy a tárgyalásokat későbbi időpontra halasztják.²⁸

A tárgyalások folytatásának egyik fontos előfeltétele az volt, hogy a magyar kormány megbízható adatokat szerezzen egyfelől a magyar állam, másfelől a magyar állampolgárok és jogi személyek jugoszláviai vagyontárgyairól, követeléseiről és érdekeiről, továbbá a jugoszláv állam és állampolgárok Magyarországgal szembeni hasonló vonatkozású adatairól. Mivel Belgrád továbbra sem volt hajlandó semmiféle adatszolgáltatásra, 1948 júliusában a magyar kormány úgy döntött, ezeket az adatokat az érdekelt magyar állampolgárok kötelező adatszolgáltatása, illetve az így nyert adatok statisztikai feldolgozása révén biztosítja. Ekkor már javában folyt, sőt a vége felé közeledett a csehszlovákiai magyar vagyonok és kötelezettségek összeírása, s úgy vélték, ugyanez a pénzügyi szakértői gárda majd el tudja végezni Jugoszlávia vonatkozásában is ezt a feladatot.²⁹

1948 őszén újabb fordulatot vett a magyar vagyonok államosítása Jugoszláviában. Mint a tanulmány elején már jeleztem, 1948. augusztus 1-ei dátummal és hatállyal, J. B. Tito miniszterelnök, honvédelmi miniszter, Jugoszlávia marsallja és Frane Frol igazságügyi miniszter aláírásával a hivatalos lap október 23-i (!) számában³⁰ megjelent a Jugoszláv Szövetségi Népköztársaság területén lévő magyar vagyonok állami tulajdonba vételéről szóló kormányrendeletet. Mint már utaltam rá, ez az államosítási intézkedés volt az egyetlen, amely kifejezetten a magyar vagyonok államosítására vonatkozott. A rendelet immár az új alkotmány (1946. január 31.) alapján, a Magyarországgal kötött békeszerződés 29. cikkelyére hivatkozva állami tulajdonba vette a magyar állam, a magyar állampolgárok és jogi személyek (egyesületek, társaságok és más jogi személyek) minden vagyonát, jogát és érdekeit. A jugoszláv rendelet egyúttal érvénytelennek minősített minden olyan jogi eljárást, amely ezt az állami tulajdonba vételt megakadályozná, és elrendelte e vagyonok, jogok, érdekeltségek összeírását.³¹ E vagyonok adatait, a telekkönyvi „átkebelezés” céljából a járási és városi népbizottságok végrehajtó bizottságai voltak kötelesek összegyűjteni, a magyar állampolgároknak pedig bűnvádi eljárás terhe mellett bejelentési kötelezettsége volt. A helyi népbizottságok az adatokat a köztársasági munkaügyi minisztériumok felé továbbították, a vagyon kezelői azonban a helyi népbizottságok maradtak.³²

A magyar vagyonok államosítására a két ország közötti viszony feszültté válásának időszakában, a jugoszláv követségi alkalmazottak Budapestről történő kiutasításának idő-

²⁶ MOL PM XIX-L-1-k-sz.n. /1955. 228. doboz.

²⁷ MOL KÜM XIX-J-1-k-Jugoszlávia-23/g – 42 397/4 -1948. 39. doboz.

²⁸ Uo. 43 028/1948. 39. doboz.

²⁹ Uo.

³⁰ *Službeni list FNRJ*, br.91. 1948. október 23.

³¹ A rendelet magyar nyelvű szövegét lásd: MOL KÜM XIX-J-4-a-107/pol. – 1948. 3. doboz. A jugoszláv összeírás adatait nem ismerjük.

³² MOL PM XIX-L-1-k-64 222-ju/3 – 1958. 158. doboz.

szakában, a jóvátételi szállítások csökkentésére vonatkozó magyar kérés jugoszláv elutasítása, majd a szállítások magyar részről történő felfüggesztése után, annak retorziójaként került sor. Mint ismeretes, az 1948 elejétől kibontakozó, majd a Tájékoztató Iroda június 28-í, Jugoszláviát elítélő határozata után nyilvánossá váló, gyorsan eszkalálódó szovjet–jugoszláv konfliktus miatt Magyarország és Jugoszlávia eddig jónak mondott, barátsági szerződéssel is megpecsételt kapcsolatai egyik napról a másikra megromlottak.³³ S bár a diplomáciai kapcsolatok megszakítására soha nem került sor, Magyarország sorra mondta fel a megkötött gazdasági egyezményeket. Az 1947. május 11-én megkötött alumíniumipari egyezményt például 1949. június 15-én, az 1947. július 24-én aláírt ötéves gazdasági egyezményt három nappal később, de ugyannerre a sorsa jutottak az egyéves árucseretorgalmi és a nem árucseres természetű fizetésekre vonatkozó egyezmények is. Nem haladt a békeszerződésben meghatározott kulturális és egyéb restitúciós ügyek végrehajtása sem.³⁴ 1948. augusztus 25-én Magyarország beszüntette a nemzetközi egyezmények által Jugoszlávia felé megszabott jóvátételi kötelezettségek teljesítését is.³⁵ 1949-től a Rajk-per, súlyos fegyveres határkonfliktusok, éles propagandaháború, a határ menti délszláv lakosság kitelepítése és más ügyek valósággal kriminalizálták a két ország viszonyát. A magyar kormány, arra hivatkozva, hogy a Rajk-per bebizonyította, Jugoszlávia „már 1947-ben, a magyar–jugoszláv barátsági és kölcsönös segélynyújtási egyezmény megkötésének időpontjában előkészítette a magyar népi demokrácia megdöntésére irányuló tervét (...), és segítséget nyújtott a Magyar Népköztársaság belső és külső ellenségeinek, sárba taposta a magyar–jugoszláv barátsági, együttműködési és kölcsönös segélynyújtási egyezményt”, közölte

³³ A kérdésre újabban lásd: Vukman Péter: *Moszkvától Londonig. Nagy-Britannia és Jugoszlávia a szovjet–jugoszláv konfliktus idején, 1948–1953*. SZTE, Szeged, 2011.; Ripp Zoltán: *Magyarország és Jugoszlávia politikai viszáljának évtizede 1948–1958*. In: A. Sajti Enikő (szerk.): *Magyarország és a Balkán a XX. században*. JATEPress, Szeged, 2011. 121–136.; A. Sajti Enikő: *Büntudat és győztes fölény: a magyar–jugoszláv kapcsolatok 1944–1947*. In: Uő.: *Büntudat és győztes fölény. Magyarország, Jugoszlávia és a délvidéki magyarok*. SZTE Történelemtudományi Doktori Iskola, Szeged, 2010. 133–144.

³⁴ MOL KÜM XIX-J-1-k-Jugoszlávia-25/c-szn. – 1949. 43. doboz.; MOL XIX-J-1-k-Jugoszlávia-23/d-367/biz. – 1948., 120 341/1948. 35. doboz.; MOL VKM XIX-J-1-e-177 – 3. tétel, 256 509/1948. 139. doboz. Magyarország a fegyverszüneti egyezmény, majd a békeszerződés értelmében 1945 óta folyamatosan szolgáltatva vissza azokat a vagyontárgyakat, amelyeket a visszacsatolt, korabeli terminológiával a megszállt déli területekről civilek vagy katonai alakulatok Magyarországra hurcoltak jogtalanul. Ez a restitúciós munka 1948 után megszakadt. A jugoszláv kulturális restitúciós lista mintegy 5 ezer tárgyat és emellett jelentős levéltári és irattári anyagot sorolt fel. A tárgyalások 1956 szeptemberében folytatódtak, majd az októberi forradalom miatt ismét félbeszakadtak. A tárgyalásokat 1957. október 12-én újították fel, az egyezményt 1958. június 3-án írták alá. Az abban megállapított levéltári és egyéb iratok, mikrofilmek átadására azonban csak két évvel később került sor. MOL KÜM XIX-J-1-j-Jugoszlávia-23/g-szn. – 1958. 39. doboz, és 002 017/6/1960. 27. doboz. A Jugoszlávia területéről a németek és a nyilasok által elhurcolt magyar javak volumene ennél jóval kisebb volt (a pécsi tűzoltó laktanya felszerelése, 45 tonna villanymotor, 50 tonna nyersolaj, 130 tonna gabona, mentőautók stb.), visszaszolgáltatásuk felolvadt az egyéb restitúciós ügyekben. MOL KÜM XIX-J-1-k-Jugoszlávia-23/g-35/KHJ-1947. 39. doboz.

³⁵ A kérdésre bővebben: Balogh Sándor – Földesi Margit (szerk.): *A magyar jóvátétel és ami mögötte van... 1945–1949. Válogatott dokumentumok*. Napvilág Kiadó, Budapest, 1998.; Honvári János: *Magyar jóvátétel a II. világháború után*.

http://www.rubikon.hu/magyar/nyomtathato_verzio/magyar_jovatetel_a_2vilaghaboru_utan/

a jugoszláv kormánnyal, hogy 1949. szeptember 30-tól „*felfelve érzi magát*” a szerződés kötelezettségei alól.³⁶ 1949-től már csak 15 technikai jellegű megállapodás maradt érvényben a két ország között. Olyanok például, mint a két állam vasúti vonalait összekötő vas-szerkezetű hidak karbantartására vonatkozó 1926-os egyezmény, az 1928-ban kötött gyám-sági és gondoksági ügyeket szabályozó egyezmény, de említhetjük az 1947-es légiforgalmi és az 1948. márciusi vízügyi egyezményt is.³⁷

A Jugoszláviával szembeni magyar lépések nyilván nem önálló magyar kezdeményezések voltak, szerves részét képezték Moszkva Belgráddal kapcsolatos politikai játszmájának, így joggal feltételezzük, hogy a magyar jóvátételi szállítások felfüggesztésére is szovjet sugallatra került sor.

A magyar kormány álláspontja kezdettől fogva az volt, hogy a békeszerződés 29. cikkelyére (VI. rész, Gazdasági rendelkezések) alapozott jugoszláv államosítás az adott cikk félreértelmezésén alapul, és a békeszerződés megszegése. A békeszerződés említett pontja kimondta: „*A Szövetséges és Társult hatalmak mindegyikének jogában áll lefoglalni, visszatartani, felszámolni vagy bármi más intézkedés alá vonni mindazokat a javakat, jogokat és érdekeket, amelyek a jelen Szerződés életbelépésének idején saját területén vannak és Magyarország vagy magyar állampolgárok tulajdonai és az ilyen javakat vagy azoknak jövedelmét tetszés szerint felhasználni azoknak az igényeknek határain belül, amelyek a maga és állampolgárai részéről Magyarországgal vagy magyar állampolgárokkal szemben fennállnak, ideértve a pénzköveteléseket, kivéve mégis azokat az igényeket, amelyek a jelen szerződés más cikkei értelmében kielégítést nyertek. Mindazokat a magyar javakat vagy az ilyenekből származó jövedelmet, amelyek ezeknek az igényeknek összegét meghaladják, vissza kell adni.*”³⁸ Ennek kapcsán Budapest már korábban is arra az elvi álláspontra helyezkedett, hogy a 29. cikkben szabályozott eljárás alá csak azok a javak vonhatók, amelyeket bárhol, így Jugoszláviában is mint ellenséges vagyont zár alá vettek. Megjegyezzük, ez az értelmezés lehetővé tette volna a kiutasított magyar köztisztviselők ingóvagyonának áthozatalát vagy az ezzel kapcsolatos kártérítést is. Amint a külügyminisztérium 1948. november 10-én kelt, a belgrádi követséghez intézett táviratában fogalmazott: „*A békeszerződés 29. szakasza csak a hadiállapot miatt kényszerintézkedés alá esett javakra vonatkozik, állami tulajdonba vételt nem tesz lehetővé.*”³⁹ Szántó követ szerint a rendelet kibocsátásával a jugoszláv kormány „*teljesen új helyzetet teremtetett a jóvátételi kérdésben*”, mivel állami tulajdonba vette a jóvátételi összegnél (70 millió dollár) lényegesen nagyobb értéket képviselő magyar javakat. Ezért véleménye szerint a jugoszláv kormánynak „*további jóvátételi fizetésekre Magyarországgal szemben nem lehet igénye*”.⁴⁰ A vita során a jugoszlávok mindvégig azt hangsúlyozták, hogy ez az államosítási törvény „*független a jóvátételtől*”, de

³⁶ MOL KÜM XIX-J-1-n-1945-89-Rajk László-001 926-1963. X. 1. 60. doboz.

³⁷ MOL KÜM XIX-J-1-j-Jugoszlávia-9/a-885/pol.res – 1949. 23. doboz.

³⁸ 1947. évi XVIII. törvény a Párizsban 1947. évi február hó 10. napján kelt békeszerződés becikkelyezése tárgyában. <http://www.1000ev.hu/index.php?a=3&param=8265> (letöltés: 2012. szeptember 27.)

³⁹ MOL KÜM XIX-J-4/a-Belgrád TÜK-473/biz. 1948. 2. doboz.

⁴⁰ MOL KÜM XIX-J-4/a-113/pol.-1948. 3. doboz; MOL KÜM XIX-J-1-j-Jugoszlávia-23/g-269 – 1948. 27. doboz.

hogy akkor miért bocsátották ki ezt a speciálisan a magyar javak államosítására vonatkozó rendeletet, azt soha nem magyarázták meg.⁴¹

A magyar kormány, mint láttuk, már az 1948. februári tárgyalásokon szembesült azzal a problémával, hogy nincsenek megbízható, számszerű adatai a Jugoszláviában maradt magyar vagyonokról. Mivel a jugoszláv hatóságok mereven elzárkóztak az államosításokkal kapcsolatos adatok közlésétől, 1948. július 14-én a pénzügyminisztérium Vársárhelyi István államtitkár vezetésével előkészítette a jugoszláviai magyar vagyonok kötelező bejelentéséről szóló minisztertanácsi rendelettervezetet. A rendelet célja az volt, hogy a csehszlovákiai és romániai magyar vagyonok bejelentésére vonatkozó rendeletekhez hasonlóan pontos képet adjanak a jugoszláviai magyar javak, érdekeltségek értékéről, mennyiségéről és szerkezetéről. A tervezetet a minisztertanács augusztus 26-án elfogadta. A *Magyar Közlöny* szeptember 2-i számában megjelent 9080/1948. Korm. számú rendelet büntetőjogi felelősség terhe mellett (kihágás) kötelezővé tette a JSZNK területén lévő, 1945. január 20-a előtt meglévő magyar vagyonok, jogok, érdekeltségek bejelentését, függetlenül attól, hogy azok elkobzás, államosítás vagy egyéb kényszerintézkedés alá kerültek. A „magyar vagyonok” fogalma alatt a rendelet a magyar állampolgárságú személyek, a Magyarországon székhellyel bíró jogi személyek, beleértve a magyar állam és az önkormányzatok valamennyi szervét, intézményét, vállalatát és üzemét, továbbá az egyházak, egyházi testületek tulajdonában, birtokában, kezelésében, avagy bármely más címen birtokában volt vagyontárgyat értette. A rendelet hatálya kiterjedt azokra a személyekre és örököseikre is, akinek vagyontárgyat még a jugoszláv közigazgatás helyreállítása előtt faji vagy politikai üldöztetés miatt vették el. A bejelentést szeptember 2-től számított 30 napon belül hivatalos felvételi íven a pénzügyminisztérium számvevőszéki hitelügyi csoportjához kellett benyújtani. Az űrlapok kitöltését részletes kitöltési útmutató segítette.⁴²

Az adatok feldolgozását megfeszített tempóban végezték, mivel a külügyminisztérium kérésére 1949. január 1-ig be kellett volna fejezni, ami kissé később, február elejére sikerült is. A különböző okok miatt hiányos, sok esetben használhatatlan, illetve késedelmesen beérkezett adatok miatt a beérkezett 8500 bejelentésből a jugoszláviai magyar javak értékéről készített összegzés csak 8303 bejelentés adatait tartalmazta.⁴³ Ezekben a számításokban még nem szerepeltek az első világháborút követően, 1923 és 1930 között, a trianoni békeszerződés alapján a Vegyes Döntőbírásnál indított perekben Jugoszláviával szemben megítélt és elmaradt kártérítések, bár ezek az adatok a pénzügyminisztérium rendelkezésére álltak.

A trianoni békeszerződés 250. cikke alapján a magyar állampolgárok perek ezreit indították a királyi Jugoszlávia ellen – elsősorban a földbirtokok agrárreform céljára történő kisajátítása és egyéb jogelvonások, például ingó vagyon rekvirálása, visszatartása, nyugdíj és egyéb jogosultságok stb. elvonása miatt. Ez utóbbiakból fakadó ügyekben jogerős ítéletek születtek, azonban Jugoszlávia ezeket soha nem fizette ki. A földbirtok-kisajátításokkal kapcsolatban, tekintettel arra, hogy a Jugoszlávia által fizetendő kártérítés olyan hatalmas összeget tett ki, amely megingatta volna a délszláv állam pénzügyi alapjait, Jugoszlávia a Népszövetséghez fordult. Az 1930-as hágai és párizsi egyezmény a várható kártalanítási

⁴¹ MOL KÜM XIX-J-1-2. Rejtjeltáviratok. Belgrád, Bejövő, 1948. november 28.

⁴² MOL KÜM XIX-J-1-k-Jugoszlávia-23/g-43 028/1948. 39. doboz.

⁴³ MOL KÜM XIX-J-1-j-Jugoszlávia-23/d.-001 433/1/1954. 27. doboz.

összeget eleve 70%-kal csökkentette, de Jugoszlávia ezeket az összegeket nem közvetlenül a károsultaknak, hanem egy, az egyezményvel külön létesített alapon keresztül, számára kedvező konstrukcióban fizethette. Magyarország, tekintettel a korabeli európai erőviszonyokra, e drasztikusan leszállított összeg elfogadására kényszerült. Jugoszlávia az ezzel kapcsolatos kötelezettségeit 1940-ig pontosan teljesítette, de azóta semmit nem fizetett.⁴⁴ A magánvasutak⁴⁵ kisajátításával kapcsolatos kártérítési perekben 1931-ben született megállapodás, amely szerint Jugoszlávia e számára szintén kedvezően megállapított tartozásait kincstári jegyekkel fizethette (volna) ki.⁴⁶ A pénzügyminisztérium 1949 szeptemberében készített számításai a vegyes döntőbíróági ítéletek alapján a fenti címen benyújtható magyar követelések összegét 1140 millió forintban (265 154 940 aranykorona) állapították meg.⁴⁷

Az 1948-as összeírás szerint Jugoszláviában összesen 39 000 hektár, magyar állampolgárok birtokában lévő földet sajátítottak ki, ennek döntő többsége, 23 668 ha őslakosok tulajdonában volt, megállapított értéke 60 676 440 P (17 681 000 dollár) volt.⁴⁸ (A pengő minden esetben 1938-as pengőt jelent.) Mint már utaltam rá, az őslakosok vagyonát azért próbálták meg külön is számszerűsíteni, mivel úgy vélték, hogy a leendő tárgyalásokon a magyar igények „különböző súllyal képviselhetők”, és „legerősebb igénye” a jugoszláv törvények szerint is azoknak a magyar állampolgároknak lehet, akik már 1941 áprilisa előtt is Jugoszlávia területén éltek. Az elkobzott 1–5 szobás lakóházak száma 2461 db volt 22 995 238 P (6 667 000 dollár) értékben, őslakóké volt ebből 1180 lakás. (A dollárban megadott összegekhez a feljegyzések semmiféle megjegyzést nem fűztek, tehát feltételezem, hogy az aktuális árfolyammal számoltak. A dollárértéket ugyanakkor nem minden esetben számították ki.) Az 5 szobásnál nagyobb lakóingatlanok bejelentett értékét 26 000 000 pengőben (7 536 000 dollárban) állapították meg. Legnagyobb tételt az elkobzott, államosított ingóságok tették ki 112 millió pengő értékben. A természetes személyek folyószámla- és bankbetét-követeléseit 2 millió pengőben (580 000 dollárban) határozták meg. A jogi személyek ingatlanjainak, ingóságainak és egyéb követeléseinek tétele 64 millió pengőt tett ki. A 10 millió pengős magyar részvényvagyon csak azt a jugoszláv kibocsátású részvényvagyonot tartalmazta, amelyet a Magyar Nemzeti Bank adott át nevesítés céljából a budapesti jugoszláv követségnek – de nem tartalmazta például az impériumváltáskor Jugoszlávia területén maradt, magyar tulajdonban volt jugoszláv részvényeket, vagy a külföldi cégek neve alatt kamuflált (álcázott), magyar tulajdonban lévő jugoszláv részvényeket. Jugoszláviának a magyar állampolgárságú természetes és jogi személyek vagyonának elkönfiskálása és államosítása révén keletkezett tartozásának végösszegét 300 millió pengőben (80 millió dollárban) határozták meg, amihez végül hozzáadták a Vegyes Döntő-

⁴⁴ A jugoszláviai magyar földbirtokok kártalanítása kapcsán indított perek esetében 52, a károsultak javára született ítéletről tudunk. Ezek között legnagyobb kártérítést a Kalocsai Érsekségnek ítélték meg, 13 815 956 aranykoronát, de pert nyert a jugoszláv állammal szemben a Lebach család, a Fernbach család, Tallián József, Odeschalchi Ilona is, összesen 167 989 565 aranykorona összegben. MOL PM XIX-L-1-k-293 626/IV.b. – 1948. 33. doboz.

⁴⁵ A kisajátított magánvasutakhoz tartozott például a Baja–Bezdán–Zombor–Apatin vonal és a Zombor–Óbecse HÉV Rt. is.

⁴⁶ MOL KÜM XIX-J-1-k-Jugoszlávia-23/g-szn./1948. 39. doboz.

⁴⁷ Uo. és MOL PM XIX-L-1-k-szn./1949. 228. doboz.

⁴⁸ Az 1938-a pengőt 3,45 dollárral vették számításba.

bíróság ítéletei alapján vállalt, de nem teljesített jugoszláv tartozások 9 642 000 dollárnyi összegét, tehát **Jugoszlávia Magyarországgal szembeni összes tartozása megközelítőleg 90 millió dollár (pontosan 89 642 000 dollár) volt.**⁴⁹ A Jugoszláviával szemben fennálló, államosításokból fakadó magyar tartozások összege **14 millió pengőt** tett ki, de ez csak a jogi személyek tartozásait tartalmazta, a természetes személyek tartozásairól az összesítést végző szakemberek szerint a bejelentések nem adtak megbízható képet.⁵⁰

Mire a magyar hatóságok elkészültek a jugoszláv tartozások összeírásával és megállapították annak reális összegét, a tervezett magyar–jugoszláv tárgyalásokat elsodorták a szovjet–jugoszláv konfliktus magasba csapó hullámai. Jó pár évvel később, csak Sztálin halála után indult meg a Szovjetunió és Jugoszlávia közötti közeledés, ami utat nyitott a magyar–jugoszláv kapcsolatok rendezése előtt is. S bár még számos nehézséget kellett leküzdeni a két ország kapcsolatainak normalizálása terén, 1955 nyarán a jugoszláv kormány javaslatot tett a függőben maradt pénzügyi kérdések tárgyalására, s ennek sikerétől tette függővé a többi vitás kérdés, köztük az államosított magyar vagyonok kérdésének tisztázását.

A Magyarországgal szembeni jugoszláv követelések legfontosabb tételeit a jóvátételi tartozások, a felmondott 15 éves alumínium-egyezményből, az 5 éves gazdasági szerződésből és a kereskedelmi egyezményekből fakadó elmaradások képezték, míg ezzel szemben Magyarország a magyar vagyonok elkobzásából, államosításából fakadó, valamint a Vegyes Döntőbíróság által 1923 és 1930 között megítélt, de ki nem fizetett jugoszláv tartozásokat állította. A román és csehszlovák pénzügyi tárgyalásokhoz képest Magyarország Jugoszláviával szembeni tárgyalási pozícióit nehezítette, hogy ő volt a kezdeményezője a jóvátételi szállítások leállításának, a gazdasági és kereskedelmi megállapodások felmondásának, míg Romániával, illetve Csehszlovákiával szemben ilyen jellegű problémák nem voltak. Ennek ellenére, más okok miatt, mindkét esetben Magyarország számára előnytelen egyezmények születtek az államosított, elkobzott magyar vagyonok kártalanítása kapcsán, annak ellenére, hogy mindkét esetben a magyar fél követelései nagyságrendekkel voltak magasabbak.⁵¹

Az 1955. szeptember 5-én Belgrádban megkezdődött tárgyalásokon a jugoszlávok kemény tárgyalófélnak bizonyultak, és kezdetben kizárólag a magyar tartozások nagyságáról és annak fizetési módjáról voltak hajlandók tárgyalni, beleértve a gazdasági kapcsolatok megszakításából adódó károkért fizetendő kártérítést is (kamatok, kötbérek, kártérítések stb.), amiért a magyarok egy fillért sem akartak fizetni. A tárgyalások induló összege a jugoszlávok részéről minden képzeletet felülmúlóan irreális, 523 millió dollár volt, míg az elkobzott, államosított magyar vagyonokért, a kifizetetlen tranzitszállításokért és az elmaradt vegyes döntőbírósági kártérítésekért Magyarország ennél jóval kevesebbet, mindössze 300 millió dollárnyi követelést tudott szembeállítani. S bár Mijalko Todorovics, a jugoszláv delegáció vezetője az induló összeget több mint a felére, 230 millió dollárra csökkentette, Háy László külkereskedelmi miniszternek, a magyar delegáció vezetőjének mindössze 45 millió dollár tíz év alatt történő kifizetésére volt felhatalmazása. Az álláspontok igen hamar megmerevedtek, s a jugoszlávok szeptemberben felálltak a tárgyalásztaltól. A megbeszé-

⁴⁹ MOL KÜM XIX-J-1-k-Jugoszlávia-23/g-szn. – 1948. 39. doboz; MOL PM XIX-L-1-k-szn./1949. 228. doboz., 40 262/1949. 33. doboz. Ez az összeg valamivel több, mint 316 millió pengőt tett ki.

⁵⁰ MOL KÜM XIX-J-1-j-Jugoszlávia-23/d-001 433/1/1954. 27. doboz.

⁵¹ A részletekre lásd Vincze Gábor és Gaucsik István már idézett munkáit.

lések pár hónappal később, 1956 januárjában Budapesten folytatódtak tovább, de ezek is csakhamar félbeszakadtak.⁵² Pedig a magyar álláspont januárra a nullszaldós elképzeléshez képest jelentősen enyhült. Már 72 millió dolláros tartozás megfizetéséről is hajlandók voltak tárgyalni, amennyiben azt tíz, esetleg 7 év alatt, kedvező áruszerkezetben fizethetik ki. A jugoszlávok is lementek 150 millióig, sőt bizonyos feltételek mellett a 110 milliótól sem zárkóztak volna el. A magyar delegáció azonban még ezt is soknak tartotta. A magyar kormány álláspontjának megértéséhez tudnunk kell, hogy az 1950-es évek erőltetett iparosítási, fegyverkezési politikája súlyos válságba sodorta az országot, s nemcsak Jugoszlávia, de a nyugati országok felé is el volt adósodva. A nyugat országokkal szembeni adósságállománya 1956-ban 2 milliárd 347 millió devizaforint volt, ráadásul mind magas kamatozása, rövid lejáratú, három hónapon belül esedékessé váló hitelekkel állt.⁵³

Az alkudozásba kezdettől fogva aktívan bekapcsolódott Dalibor Szoldatics budapesti jugoszláv követ is, aki Sík Endrénél, a külügyminiszter első helyettesénél tett gyakori látogatásai alkalmával igyekezett a magyar kormányt jobb belátásra bírni és rövid úton közvetítette kormánya éppen aktuális álláspontját. A kettőjük közötti egyeztetések különösen intenzívvé váltak a januári tárgyalások félbeszakadása után. Szoldatics február elejétől világossá tette Sík előtt, ha a magyarok „*valamivel*” feljebb mennek a 72 milliónál, akkor meglesz a „*normális alapja*” annak, hogy ők „*tovább menjenek lefelé*” és Sík közvetítésével felkereste Rákosit is.⁵⁴ Március végén Sík már azt közölte Szoldaticcsal, hogy a Rákosival történt beszélgetése eredményeként „*új elgondolás alakult ki a függőben lévő magyar-jugoszláv pénzügyi kérdések rendezése tárgyában*”.⁵⁵ Az álláspontok közeledése mögött azonban, úgy vélem, nem elsősorban Rákosi jóindulatát, esetleg Szoldatics ékesszólását kell keresnünk. 1956. február 14–25. között zajlott le a Szovjetunió Kommunista Pártjának XX. kongresszusa, s az odautazó küldöttség szovjet segítséget kért egyrészt a nyugati tartozások, hitelek rendezése miatt, másrészt felhatalmazták őket arra is, hogy tájékoztassák a szovjet pártvezetőket a félbeszakadt jugoszláv pénzügyi tárgyalásokról és kérjék „*közvetítő, segítő közreműködésüket*” a helyzet rendezésében.⁵⁶ A küldöttség közbenjárására vonatkozó források ugyan mindmáig nem kerültek elő, de a XX. kongresszus által kiváltott „*olvadás*” minden bizonnyal hozzájárult a két fél megállapodási szándékának felerősödéséhez. Március 10-én Szoldatics közölte Sík Endrével, „*elfogadja a tárgyalás alapjául a 85 milliós globális összeget, amely öt év alatt törlesztendő*”, és hajlandók a magyarok számára leginkább kedvező áruлистáról is tárgyalni.⁵⁷ A magyar delegáció április 19-én utazott Belgrádba, s még aznap megkezdték a tárgyalásokat. A magyar delegáció vezetője Olt Károly pénzügyminiszter volt, míg a jugoszláv delegációt ezúttal is az egyik legtekintélyesebb gazdasági szakértőnek számító Mijalko Todorovics vezette, aki ekkor a Szövetségi Végrehajtó Tanács tagja volt.

⁵² Honvári János: *Magyar jóvátétel a II. világháború után...* i. m. 4–7.

⁵³ Honvári János: 20. századi gazdaságtörténet. In: Andor László (szerk.): *Világgazdaság*. Pannonica Kiadó, Budapest, 2008. 126. Magyarország 1956 júniusában rendezte vagyoni jogi adósságait Nagy-Britanniával is 4,5 millió font értékben.

⁵⁴ MOL KÜM XIX-J-1-n-Sík Endre-123/S-1956. 65. doboz.

⁵⁵ Uo.

⁵⁶ Honvári János: *Magyar jóvátétel a II. világháború után...* i. m. 9.

⁵⁷ MOL KÜM XIX-J-1-n-Sík Endre-159/S-1956.

A tárgyalások több mint egy hónapig tartottak és 1956. május 29-én több okmány aláírásával zárultak. Két egyezményt írtak alá, a függőben lévő pénzügyi és gazdasági kérdések rendezéséről és a két ország közötti tudományos és műszaki együttműködéséről szóló egyezményt, egy bizalmas jegyzőkönyvet, amelyhez egy, a delegációk elnökei közötti levélváltást is csatoltak.

Az egyezmény 1. cikkelye kimondta, hogy a szerződő felek „kiegyenlítettnek tekintik” a két állam, azok állampolgárai és jogi személyei másik állammal szemben 1955. január 1-e előtt „bármilyen jogcímen” keletkezett pénzfizetésre, áruszállításra és egyéb szolgáltatásra vonatkozó jogait, követeléseit és igényeit, kivéve a polgári jogviszonyból keletkezetteket és az irodalmi, művészeti szerzői jogokon alapuló igényeket – amennyiben Magyarország 85 millió dollár értékű, jelenlegi áron számított árut szállít Jugoszláviának öt éven belül. A szállítások módjának tisztázására Vegyes Bizottság kiküldését irányozták elő.⁵⁸ Jugoszlávia tehát radikálisan leszállította az egyébként irreálisan magas, 523 millió dolláros követelését, Magyarország pedig túlmént azon a 72 millió dolláros felső határon, amihez hosszú ideig ragaszkodott. Sikerült viszont kedvezően megváltoztatni a szállítandó áruk árfolyamára vonatkozó jugoszláv álláspontot (1938-as világpiaci árak), és az egyezmény napján érvényes közepes világpiaci árakkal számoltak.

Az államosított és elkobzott magyar vagyonok vonatkozásában a bizalmas jegyzőkönyv a következőképpen értelmezi az egyezmény általános rendelkezését: „*Kiegyenlítettnek kell tekinteni mindazokat a követeléseket és igényeket is, amelyeket a Magyar Népköztársaság Kormánya, illetve magyar állampolgárok vagy jogi személyek a magyar javaknak, jogoknak és érdekeltségeknek az 1948. augusztus hó 1. napján kelt rendelet alapján a Jugoszláv Szövetségi Népköztársaságra történt átruházása miatt támaszthatnának.*” E rendelkezés hatálya alá vonták az értékpapírokat is, de kivonták alóla a békeszerződés 24. cikkében előírt művészeti, történelmi, régészeti javakra vonatkozó jugoszláv restitúciós igényeket. A jugoszláv tárgyaló bizottság elnöke a magyar delegáció elnökéhez intézett levelében az egyezményre hivatkozva „*igazolta*”, hogy megállapodtak abban is, a békeszerződés 29. cikkelyére hivatkozva 1948. augusztus 1-jén életbeléptetett jugoszláv államosítási törvénnyel Jugoszlávia „*megszerezte az érintett javak tulajdonjogát, tekintet nélkül arra, hogy hoztak-e ennek megállapítása tárgyában külön határozatot. Ennek megfelelően a Jugoszláv Kormány nem fog további intézkedést hozni a békeszerződés 29. cikkében biztosított jogainak érvényesítése iránt.*” Majd a levél így folytatódik: a jugoszláv fél „*a fentiek ellenére*” hajlandó megvizsgálni egy olyan tartalmú rendelet kiadásának lehetőségét, amely kivonná az államosítási és elkobzási rendelkezések hatálya alól azokat a „*ténylegesen közületi kezelésbe nem vett kisebb ház- és földbirtokokat, amelyeket magyar tulajdonosaik közvetlenül vagy rokonaik útján tartanak birtokban*”. A magyar kormány is vállalta ezt a felülvizsgálatot a Magyarországon államosított, de ténylegesen állami kezelésbe nem vett kisebb jugoszláv ház- és földbirtokok vonatkozásában.⁵⁹ A kettősbirtokosok is ennek a megállapodásnak a hatálya alá estek, vagyis a magyar kettősbirtokosok mintegy 300 hektárnyi, Jugoszlá-

⁵⁸ A 85 millió dolláros kötelezettséget 1961-ig kellett volna teljesíteni, de sikerült megállapodni a határidő meghosszabbításában, így Magyarország 1964-ben szállította le az ezzel kapcsolatos utolsó árutételeket. MOL PM XIX-L-1-k-64 930/1966. 185. doboz.

⁵⁹ MOL KÜM XIX-J-1-k-Jugoszlávia-23/-sz. – 1956. 39. doboz.

viában lévő birtokai, illetve a jugoszláv kettősbirtokosok mintegy 368 hektárnyi magyar területen lévő birtokai.⁶⁰

Mint láttuk, a számszerű adatok szerint a magyar állampolgárok vagyoni kárpótlásra vonatkozó követelései messze meghaladták a jugoszláv követeléseket, így Budapest tárgyalási pozíciói kezdetben jóval kedvezőbbek voltak. A magyar vagyonok kárpótlásának ügyét azonban 1948-ban a történelmi események kimozdították a két ország közötti, szűkebb vagyoni kártalanítási kérdések köréből, s az 1956-os tárgyalásokon már összekapcsolódtak az elmaradt jóvátételi szállításokból és egyéb nem teljesített gazdasági szerződésekből fakadó pénzügyi tartozásokkal. Így a jugoszlávok által kisajátított, államosított magyar vagyonok rendezése alárendelődött a jóvátétel és egyéb gazdasági természetű problémák rendezésének. E messze nem azonos értékű vagyoni tartozásokat, mint láttuk, kiegyenlítettnek nyilvánították, és kölcsönösen elismerték az államosítások jogosságát. A magyar kormány tehát, bár más okok miatt, mint Csehszlovákia és Románia esetében, lemondott a kisemberek Jugoszlávia által történő kártalanításáról. De a levélváltásban megígért kisebb ház- és földbirtokok visszaadására sem került sor. Amikor a magyar kormány tíz év múlva, 1966 őszén érdeklődött Belgrádban, tettek-e lépéseket a bizalmas levélváltásban említett ház- és földbirtokok volt tulajdonosok számára történő visszaadása érdekében, azt a választ kapta, hogy a megfelelő rendelkezés kiadására „*technikai nehézségek miatt*” még nem került sor.⁶¹

⁶⁰ MOL PM XIX-L-1-k-44 171/1 968-Ju-3. 185. doboz.

⁶¹ MOL PM XIX-L-1-k-64 930 ~ 1966. 185. doboz.

Brit diplomáciai iratok a jugoszláv–görög kapcsolatok két évtizedéről (1949–1967)*

Vukman Péter
Szegedi Tudományegyetem

A tengelyhatalmak 1941. április 6-án megindított támadásukkal gyors vereséget mértek a jugoszláv és görög hadsereg reguláris csapataira. A megszállókkal szemben mindkét országban ellenállás kezdődött. Az eltérő ideológiai nézeteket valló és a jövőt másként képzelő ellenálló mozgalmak azonban gyakran legalább ugyanakkora vehemenciával harcoltak riválisaik, mint a megszállók és kollaboránsaik ellen, polgárháborús helyzetet teremtvé mind Jugoszláviában, mind Görögországban. A királypárti szerb csetnikek és a Jugoszlávia föderatív átszervezését hirdető kommunista partizánok küzdelmeiből Josip Broz Tito vezetésével az utóbbiak kerültek ki győztesen és 1945–1946 fordulójára befejezték az egy párti kommunista diktatúra kiépítését az országban. Ideológiai nézetei és regionális hatalmi ambíciói által vezetve Tito jelentős segítséget nyújtott a második világháború befejezését követően is folytatódó görög polgárháborúban harcoló kommunista partizán alakulatoknak. A fokozódó hidegháborús légkörben azonban Sztálin már nem tolerálta az olykor a szovjet külpolitikai célokkal szemben is saját, jogosnak vélt követeléseit érvényesíteni kívánó Tito ambícióit. 1948 februárjában újabb, mini hidegháborús frontot nyitott: kezdetét vette a szovjet–jugoszláv konfliktus, Jugoszlávia pedig teljesen elszigetelődött a szovjet táboron belül. A Szovjetunió és csatlósai fokozódó rágalomhadjárata, a gazdasági blokád, a növekvő számú határincidensek és a katonai támadás lehetőségének állandó lebegtetése miatt a jugoszláv vezetés a Nyugat felé nyitott és jelentős gazdasági és katonai segélyben részesült. A teljes elszigetelődésből való kitörés azt is megkövetelte, hogy Jugoszlávia rendezze a világháborút követően megromlott kapcsolatait azokkal a szomszédjaival, amelyek nem képezték a szovjet befolyási övezet részét. Mivel Ausztria ekkor még négyhatalmi megszállás alatt állt, a trieszti kérdés miatt pedig a jugoszláv–olasz kapcsolatokat csak az 1950-es évek közepére sikerült normalizálni, NATO-tagsága miatt a jugoszláv vezetők szemében felértékelődött Görögország jelentősége.

Tanulmányomban brit levéltári források, külügyi iratok segítségével vizsgálom a jugoszláv–görög kapcsolatok alakulását 1949-től, a két ország közti viszony normalizálódásától 1967-ig, a görög katonai diktatúra (az ún. *ezredesek diktatúrájának*) bevezetéséig. A források jellegéből adódóan nem célom a kétoldalú kapcsolatok minden egyes elemének kronológikus bemutatása, a hangsúlyt inkább arra helyezem, hogy miként viszonyult a brit diplomácia a két ország együttműködéséhez, mennyiben illeszkedtek a jugoszláv–görög tervek saját külpolitikai stratégiájába, illetve milyen nehézségeket támasztott a brit külpolitikai

---

* A tanulmány megírásához szükséges levéltári kutatásokat a *Magyar Állami Ösztöndíj Bizottság Magyar Állami Eötvös Ösztöndíja* biztosította számomra.

célok, célkitűzések megvalósítása elé. Így különös hangsúllyal szerepel tanulmányomban a jugoszláv–görög kapcsolatok normalizálódásának kezdete, a jugoszláv–görög–török balkáni együttműködés (és annak kudarca) és a ciprusi kérdés. Tanulmányom befejező részében arra keresem a választ, hogy a brit diplomácia miként értékelte a jugoszláv–görög kapcsolatokat közvetlenül az ezredesek hatalomátvétele után.

Nagy-Britannia délkelet-európai érdekeltségei

Mint ismeretes, a második világháborúban győztes szövetséges hatalmak közül a világháborút megelőzően egyedül Nagy-Britannia rendelkezett valós hatalmi érdekekkel a Balkán-félszigeten. Görögország és a Földközi-tenger keleti medencéje a Szezei-csatorna védelme és az Indiába vezető tengeri út biztosítása miatt hagyományosan a brit külpolitika érdeklődési terébe tartozott. Hagyományosan brit cél volt az is, hogy az európai hatalmi egyensúly biztosítása érdekében megakadályozza, hogy Oroszország, majd később a Szovjetunió megszerezze a tengerszorosokat és kijusson a Földközi-tengerre. A keleti fronton bekövetkező fordulópon és a szovjet csapatok nyugati irányban történő gyors előrenyomulása miatt Winston Churchill brit miniszterelnököt (1940–1945) egyre jobban aggasztotta, hogy a térséget a Vörös Hadsereg fogja felszabadítani, ezáltal pedig a Szovjetunió fog döntő befolyáshoz jutni. Ezért szinte göröcsösen ragaszkodott a nyugati seregek balkáni partraszállásához.¹ A Balkán jövőjéről a brit miniszterelnök Sztálinnal személyesen is kész volt alkuba bocsátkozni. 1944. október 9-én Moszkvában találkozott a szovjet vezetővel, ahol elhatárolták egymás érdekszféráit. Görögországban Nagy-Britannia 90 százalékos érdekeltséget szerzett, Jugoszlávián pedig fele-fele arányban osztottak volna.² A földközi-tengeri

¹ Churchill ezt az Appennin-félszigeten előretörő amerikai–brit hadmozdulatokkal összefüggésben képzelte el. Olaszország kapitulálása után úgy vélte, hogy miközben a csapatok egy része Dél-Franciaország felé nyomul előre, egy másik részük kelet felé fordulhatna, és az Isztriai-félszigeten át Ausztria és a Balkán-félsziget felé törhetne előre. Ezt egy esetleges dalmáciai partraszállás egészítette volna ki. Churchill természetesen Sztálin megnyugtatóására végig hangoztatta, hogy ez nem helyettesíti a második front megnyitását, hanem annak kiegészítéseként, elterelő hadműveletként és a német haderő lekötéseként kerülne rá sor. Valószínű azonban, hogy a fenti indokok mellett Churchillt legalább ilyen mértékben befolyásolta az is, hogy minél hátrébb szerette volna meghúzni annak a területnek a határát, amit a szovjet csapatok szabadítanak fel, csökkentve ezáltal befolyásukat. Sztálin feltehetőleg mindezt jól tudta, és ezért is ragaszkodott kitartóan ahhoz, hogy a második frontot Normandiában kell megnyitni. Churchill második fronttal kapcsolatos nézeteire lásd: Winston S. Churchill: *A második világháború*. II. kötet. Európa, Budapest, 1989. 299–314.

² A megbeszélésekről Churchill részletesen beszámol visszaemlékezésében: Uo. 476–477. Churchill és Sztálin megállapodását a következő napokban Eden és Molotov külügyminiszterek tovább pontosították: a Szovjetunió Jugoszlávia felett 60 százalékos befolyásra tett szert. Berend T. Iván: *Terelőúton. Szocialista modernizációs kísérlet Közép- és Kelet-Európában 1944–1990*. Vince Kiadó, Budapest, 1999. 33. A mai napig vitatott, hogy Sztálin mennyiben tartotta be a százalékos alkuiban foglaltakat. Tény, hogy a Szovjetunió közvetlenül nem avatkozott be a görög polgárháborúba és nem segítette a kommunista partizánokat. Ugyanakkor Jugoszlávia és kisebb mértékben a többi csatlós ország egészen 1948-ig támogatta a görög gerillákat és Sztálin a párizsi békeszerződés aláírása előtt támogatta Bulgária Görögországgal szembeni területi követeléseit. (Ez utóbbira lásd: Romsics Ignác: *Nemzet, nemzetiség és állam Kelet-Közép- és Délkelet-Európában a 19. és 20. században*. Napvilág, Budapest, 2004. 277.) Sztálin valójában csak 1948 februárjában utasította ellentmondást nem tűrően a jugoszlávokat a támogatás beszüntetésére, ami összefüggött a térségben fokozódó amerikai szerepvállalással.

útvonalak védelme miatt és a Szovjetunió földközi-tengeri kijutásának megakadályozása érdekében a brit csapatok 1944-ben a királpárti erők oldalán ténylegesen beavatkoztak a görög polgárháborúba.³ Habár már 1947-re nyilvánvalóvá vált, hogy a világháborús küzdelmekben kimerült ország pénzügyileg nem képes a csapatok állomásoztatását tovább finanszírozni, részben az amerikai segítség késlekedése miatt, a brit csapatok egészen 1954-ig Görögországban maradtak, az ország pedig a nyugati védelmi rendszer részévé vált.

A brit diplomácia azonban nem csak Görögország, hanem Jugoszlávia esetében is mindezt megtett az események közvetlen befolyásolására. Jugoszlávia háromhatalmi szerződéshez történő csatlakozását követő puccsot (1941. március 27.) a brit titkosszolgálat is szorgalmazta, maga Anthony Eden külügyminiszter (1940–1945) is támogatta, Dušan T. Simović tábornokkal, a németellenes belgrádi puccs egyik szervezőjével pedig már a puccsot követő negyedik napon tábornoki szinten értekeztek.⁴ A világháborúban a jelentős tengelyerőket lekötő Jugoszlávia geopolitikailag és stratégiaileg is fontossá vált. A szövetséges hatalmak közül leghamarabb a brit vezetés ismerte fel, hogy a jugoszláv ellenálló mozgalmak közül a partizánok jelentik azt az erőt, amely hatásosan köti le a német csapatokat. Churchill azt is felismerte, hogy a világháborút követően Tito és partizánjai képviselik majd a döntő politikai tényezőt Jugoszláviában. Emiatt törekedett arra, hogy az emigráns londoni kormány tagjait is bevonják a döntéshozatalba. 1944. augusztus 12–13-án a Nápoly melletti Casertában, Viktória angol királynő egykori villájában személyesen is tárgyalt Titóval. Mivel Jugoszláviában a tényleges hatalmat Tito és a Jugoszláv Kommunista Párt szerezte meg, Nagy-Britanniának az elkövetkező években csak korlátozott stratégiai céljai lehettek az országban: mindössze a meglévő kapcsolatokat és a brit jelenlétet igyekeztek megőrizni. Mindezt ausztriai, olaszországi és görögországi érdekeik befolyásolták. A Jugoszláviával kapcsolatos nehézségekre pedig az éleződő szovjet–nyugati konfrontáció visszatükröződéseként tekintettek.⁵ 1945 végére így is szinte nullára redukálódtak a kétoldalú kapcsolatok. Kulturális kapcsolatok gyakorlatilag nem léteztek (illetve az ellenséges propagandatevékenységekre korlátozódtak⁶), a két ország közötti kereskedelem pedig bizo-

---

Geoffrey Warner brit történész ugyanakkor elfogadja azt, hogy a százalékos megállapodás akadályozta meg a görögországi kommunisták hatalomra kerülését. Nézete szerint Sztálin Görögország esetében hálálta meg, hogy a Balkánon döntő szóhoz jutott. Geoffrey Warner: *From ally to enemy: Britain's relations with the Soviet Union, 1941–1948*. In: Michael Dockrill – Brian McKercher: *Diplomacy and world power. Studies in British Foreign Policy 1890–1950*. Cambridge University Press, Cambridge, 1996. 229–230.

³ A görög polgárháborúról magyarul olvasható: Iliasz Nikolakopoulos – Alkisz Rigosz – Grigorin Pszalidasz (szerk.): *A görög polgárháború. A varkizai egyezménytől a Gramosznál lezajlott hadműveletekig. 1945. február – 1949. augusztus*. Új Mandátum, Budapest, 2006., amely a hasonló címmel 1999 októberében megrendezett konferencián elhangzott előadások tanulmányválogatát tartalmazza. Továbbá Athanasiou Christoforos: *Az újkori Görögország története*. Új Mandátum, Budapest, 2006.

⁴ A puccsban játszott brit szerepre részletesen lásd: Sue Onslow: *Britain and the Belgrade Coup of March 1941 Revisited*. *Electronic Journal of International History*, 2005. 1–57.

⁵ Ann J. Lane: *Coming to Terms with Tito: Britain and Yugoslavia, 1945–1949*. In: Richard J. Aldrich – Michael F. Hopkins (szerk.): *Intelligence, Defence and Diplomacy: British Policy in the Post-War World*. Frank Cass, Ilford – Portland, 1994. 13–17.

⁶ A jugoszláv–brit kulturális kapcsolatokban 1945–1948 között érezhetően felerősödő propagandatevékenységet brit levéltári források alapján vizsgálja: Katarina Spohnjak: *Propaganda prije svega: Kulturne veze Jugoslavije i Britanije 1945–1948. Tokovi istorije*, 2005/1–2. 112–133.

nyos nyersércekre és egyes élelmiszerekre korlátozódott. A görög polgárháború és Trieszt hovatarozásának megoldatlansága még tovább rontott a két ország amúgy sem túl pozitív viszonyán. A kapcsolatok normalizálását nehezítette az is, hogy a világháború végső szakaszában mintegy 70 ezer horvát usztasa került brit és amerikai fogolytáborokba. Repatriálásuk kérdése 1946 decemberében vált igazán fontossá, mert a békeszerződések közelgő aláírásával a foglyok olasz fennhatóság alá kerültek volna, Nagy-Britannia számára azonban politikai és humanitárius okokból is elfogadhatatlan volt az olasz kormány tömeges hazatelepítési terve. A kényes helyzet megoldásával Fitzroy Macleant bízták meg, aki, kihasználva a jugoszláv vezetőhöz fűződő jó kapcsolatát (1943-ban Churchill összekötő tisztként őt küldte a jugoszláv partizánokhoz), elősegítette, hogy 1947. szeptember 8-án Bledben megegyezést írjanak alá a kérdésben.⁷

Fitzroy Macleant hívta segítségül a Foreign Office akkor is, amikor a szovjet–jugoszláv konfliktust követően napirendre került a brit–jugoszláv kapcsolatok normalizálásának és a jugoszláv–görög kapcsolatok rendezésének kérdése is.

Nagy-Britannia szerepe a jugoszláv–görög közeledésben

A Tájékoztató Iroda 1948-as elítélő határozata óta eltelt egy év alatt ugyanis a brit külpolitika homlokterébe is fokozatosan, az amerikai álláspont módosulásához képest megkésve, „Tito felszínén tartásának” politikája került,⁸ ami kiegészült a hosszú távú gazdasági segítségnyújtás kérdésével. A Foreign Office felismerte, hogy a jugoszláv gazdaság helyzetét figyelembe véve már kevés a kivárás passzív politikája. Attól is tartottak, hogy a csatlósok blokádja és az ennek következtében fellépő áruhiány könnyen alááshatja Tito rendszerének stabilitását. Charles Peake belgrádi brit nagykövet (1946–1951) ezért 1949. július 8-i levelében már gesztusértékű lépést javasolt: kössenek kulturális egyezményt Jugoszláviával.⁹ Az egyre súlyosbodó jugoszláv gazdasági helyzet és az elmozduló amerikai politika hatása mellett a brit nézetek módosulásába egy másik, hasonlóan fontos tényező, a görög kérdésben addig vallott jugoszláv álláspont megváltozása is belejátszott. Habár az 1948. február 10-i moszkvai találkozón Sztálin a görög partizánoknak nyújtott támogatás beszüntetésére utasította a jugoszlávokat, erre csak 1949 nyarán került sor. A támogatás végleges leállítását több tényező is segítette. Jugoszláviának a csatlósok blokádja miatt egyre inkább nyugati gazdasági segítségre volt szüksége ahhoz, hogy sikerre vigye az irreális öt éves tervben kitűzött célokat és úrrá legyen az egyre súlyosabb ellátási nehézségeken. Ezt felismerve Nagy-Britannia az Egyesült Államokkal közösen diplomáciai offenzívát indított, hogy Tito változtasson nem csak a görög, hanem az eddig folytatott, korántsem nyugatbarát trieszti és osztrák politikáján is. Mindeközben a Szovjetunió végleg felhagyott a karintiai jugoszláv területi igény támogatásával. Erős ösztönző erőt jelentett a jugoszlávok számára

⁷ A világháborút követő brit–jugoszláv kapcsolatokra részletesen lásd: Lane: *Coming to Terms with Tito...* i. m. 17–26.

⁸ A Jugoszlávia megsegítésére irányuló brit külpolitika részleteire lásd: Vukman Péter: *Moszkvától Londonig. Nagy-Britannia és Jugoszlávia a szovjet–jugoszláv konfliktus idején* (1948–1953). SZTE Bölcsészettudományi Kar, Szeged, 2011.

⁹ The National Archives –Public Records Office, London, Kew Gardens. Foreign Office Papers. Political Departments: General Correspondence, 1906–1966. (A továbbiakban: PRO FO 371) PRO FO 371/78681 R6833/1016/92.

az is, hogy a görög partizánvezetők belső harcaiban győztes Nikolaosz Zahariadész 1948. június 30-án a Tájékoztató Iroda határozatával egyetértve bírálta a jugoszláv vezetést.¹⁰ Titóban mindezek alapján már 1948 novemberében–decemberében megérett az elhatározás, hogy megszüntesse a görög kommunistáknak adott támogatását. Ennek megtételét azonban taktikai okokból késleltette, így akarván kipuhatolni, hogy mekkora gazdasági segínyt tudna cserébe szerezni a nyugati hatalmaktól.¹¹

Anélkül, hogy Titót erről megkérdezték volna, Nagy-Britannia 1949 februárjában döntött arról, hogy hosszú távú kereskedelmi egyezmény kötésére tesz javaslatot – ami egyébként arra is utal, hogy a britek számára gazdasági szempontból is fontos volt a kapcsolatok normalizálása. Puhatólózásként márciusban küldöttséget küldtek Belgrádba, szigorúan csak a gazdasági tárgyalások folytatására.¹² A gazdasági megfontolások mellett természetesen a briteket más szempont is vezérelte. Úgy gondolták ugyanis, ezáltal nyomást gyakorolhatnak Titóra, hogy mielőbb rendezze a görög kérdést.¹³ Mivel a márciusi tárgyalások nem vezettek eredményre, a Foreign Office úgy döntött, hogy Fitzroy Maclean újabb látogatását használja fel céljai eléréséhez, kihasználva Tito és Maclean második világháborúig visszanyúló személyes kapcsolatát.¹⁴ Peake belgrádi brit nagykövet már a látogatás megkezdése előtt, 1949. április 27-én titkos és rejtjeles táviratot küldött a külügyminisztériumnak. Ebben kifejtette, hogy Maclean, akit egyébként jó tárgyalófélnak tartott, a jugoszláv vezetőt esetleg rávehetné arra, hogy mérsékelje a görög partizánok támogatását: „Parlament-i képviselőként Maclean közölhetné, hogy amennyiben megszűnik a görög lázadóknak nyújtott jugoszláv segítség, feltűnés nélkül bizonyos gazdasági segítséget adhatunk Jugoszláviának, de amennyiben folytatódik a fenti támogatás, bármilyen, Jugoszláviának adandó különleges gazdasági támogatás jelentős bírálatnak tenné ki Önt [Bevint] az alsóházban,

¹⁰ Nicholas Pappas: *The Soviet–Yugoslav Conflict and the Greek Civil War*. In: Wayne S. Vucinich (szerk.): *At the Brink of War and Peace: The Tito–Stalin Split in a Historic Perspective*. Columbia University Press, New York, 1982. 224.; Jože Pirjevec: *The Tito–Stalin Split and the End of the Civil War in Greece*. In: Lars Baerentzen – John O. Iatrides – Ole L. Smith (szerk.): *Studies in the History of the Greek Civil War*. Museum Tusculaneum Press, Copenhagen, 1987. 312.; Elisabeth Barker: *The Yugoslavs and the Greek Civil War*. In: Uo. 304. Elisabeth Barker ugyanakkor úgy véli, hogy az EAM/ELASZ végső vereségébe nem a jugoszláv segítség leállítása játszott döntő szerepet, sokkal inkább Sztálin megváltozott politikája volt rá hatással. Mindez részét képezte Sztálin hosszú távú görög politikájának. Uo. 305.

¹¹ Uo. 300.

¹² Lane: *Coming to Terms with Tito...* i. m. 31.

¹³ Charles Peake Aleš Bebler jugoszláv külügyminiszter-helyettesnek 1949 januárjában javasolta, hogy Párizsban, az Egyesült Nemzetek ülésén esetleg jugoszláv–görög informális találkozóra kerülhetne sor. Később azonban felhagyott a javaslat szorgalmazásával. Ennek okait a brit feljegyzések nem részletezték. PRO FO 371/78716 R2168/1051/92G. A londoni görög nagykövet szintén javasolta a kapcsolatok újrafelvételét. Ezt az ausztrál nagyköveten és a londoni jugoszláv nagyköveten keresztül tartották elképzelhetőnek. Uo.

¹⁴ Nem ez volt az első alkalom, hogy a brit külügyi vezetés a második világháború után igénybe vette Macleant. Mint már utaltam rá, a brit diplomata hasonló okokból 1947 júniusában a háborús foglyok repatriálása miatt folytatott tárgyalásokat Belgrádban. Az 1947. szeptember 8-án megkötött egyezmény a britek számára kedvezett. Kimondták ugyanis, hogy az usztasa foglyokat automatikusan nem küldik haza, de az átvilágításba a jugoszlávokat is bevonják. Lane: *Coming to Terms with Tito...* i. m. 25.

(...) ami bizonyosan Titónak sem érdeke.” Ezzel összefüggésben Peake fontosnak tartotta annak hangsúlyozását is, hogy Nagy-Britannia nem törekszik Jugoszlávia fennálló társadalmi rendszerének megváltoztatására.¹⁵

A megbeszélésről Peake május 6-án számolt be feletteseinek. Szigorúan titkos rejtjeles táviratában kiemelte, hogy Tito „nem tagadta, hogy a múltban segítették a lázadókat. De egyetértett azzal, hogy megváltoztak a körülmények, és azt mondta, hogy miközben Jugoszlávia a politikai menekültek előtt nem tagadhatja meg a menedékjogot, őket most már Jugoszláviában fogják tartani.” Tito ezenfelül gyakorlatilag garanciát adott arra, „a jövőben nem fogják megengedni, hogy visszatérjenek Görögországba, és ott tovább folytassák a küzdelmet. Hasonlóan semmilyen további segítséget nem fognak adni a lázadóknak.” Minderről teljes titoktartást kért, „mivel ennek nyilvánosságra kerülése nagyon kínos lenne a számára”.¹⁶ Ez volt az első eset, hogy Tito utalást tett arra, hogy nem fogja tovább támogatni a görög gerillákat. Peake azonban május 10-én keltezett újabb rejtjeles táviratában ezt az előzmények ismeretében érthetően kételkedve fogadta, és nem valószínűsítette, hogy rövid időn belül Tito valóban lépéseket fog tenni a kérdés rendezésére. Így pedig „a banditák továbbra is Jugoszláviában keresnek majd menedéket”, miközben az „események alakulása arra utal, hogy Jugoszláviának egyre kevésbé érdeke a görög lázadók további anyagi megsegítése”. Mindezek alapján a görög kérdésben kizárta a gyors változást.¹⁷

Tito végül július 10-én az Isztriai-félszigeten fekvő Pulában a nyilvánosság előtt is bejelentette a görög határ lezárását,¹⁸ amit a brit politika is nagyra értékelt, könnyebbé téve Tito gazdasági megsegítését.¹⁹ Miután Tito valóban lezárta a görög kommunista partizánok előtt a görög–jugoszláv határt, a jugoszláv–görög kapcsolatok fokozatos javulásnak indultak. Ennek részét képezte, hogy 1951 februárjában újjáindították a két ország közti vasúti közlekedést és a postaforgalmat, amit „sikeres kereskedelmi tárgyalássorozat követett”. Ennél sokkal nehezebbnek bizonyult a macedón kérdés rendezése, mivel a macedóniai kormány Belgrád bírálata ellenére „sem állt el attól az igényétől, hogy a görögországi szláv kisebbség védelmezőjeként lépjen fel”.²⁰ A macedón kormány önálló fellépését azonban óvatosan kell értelmezni. Elképzelhetetlennek tartom, hogy egy diktatúrában (annak ellenére, hogy Jugoszlávia leszakadt a szovjet tömbtől, még az maradt) bármelyik regionális vezető függetlenül léphetett volna fel. Így a háttérben inkább Tito diplomáciai manőverezése húzódohatott meg: két vasat kívánt a tűzben tartani, hiszen a macedón kérdés állandó lebegtetésével nyomást gyakorolhatott déli szomszédjára.

¹⁵ PRO FO 371/78768 R4460/1634/92.

¹⁶ PRO FO 371/78716 R4734/1051/92G. A britek ezt be is tartották. Bevin még a következő kabinetülésen sem utalt Tito garanciájára és az amerikaiakat is csak késve tájékoztatták. Elisabeth Barker: Yugoslav Policy towards Greece 1947–1949. In: Baerentzen – Iatrides – Smith (szerk.): *Studies in the History of the Greek Civil War*. i. m. 291.

¹⁷ PRO FO 371/78716 R4875/1021/92G.

¹⁸ A határ lezárását követően fokozatos javulás kezdődött a jugoszláv–görög kétoldalú kapcsolatokban: 1949 októberében az újból felállított ENSZ-határbizottságban a jugoszláv delegáció együttműködése mindenkinek feltűnt. Ioannis Stefanidis: United States, Great Britain and the Greek–Yugoslav Rapprochement, 1949–1950. *Balkan Studies*, 1986/2. 324–325.

¹⁹ A Jugoszláviának nyújtott brit gazdasági és katonai támogatásról részletesen lásd: Vukman: *Moszkvától Londonig...* i. m. 111–127.

²⁰ PRO FO 371/102154 NY1011/1.

Természetesen a britek előtt sem maradt rejtve, hogy „részben az Olaszországgal romló kapcsolatok miatt Jugoszlávia szándékosan Görögországgal, Törökországgal és Ausztriával törekedett jó kapcsolatokra”.²¹ A görög–török–jugoszláv közeledés részeként parlamenti és katonai delegációk látogatására került sor,²² majd megtették az előkészületeket a védelmi tervek összehangolására. A közeledést szolgálta az is, hogy a „jugoszláv kormány elnémította az égei macedónokkal kapcsolatos korábbi sajtókampányát és kész volt követni a Svéd Vöröskereszt ajánlásait a még mindig Jugoszláviában lévő görög gyerekek hazatéréséről”. Elősegítette a közeledést a török kereskedelmi miniszter decemberi látogatása is. Ivo Mallet belgrádi brit nagykövet (1951–1954) mindezek alapján egyenesen úgy fogalmazott, hogy meglátása szerint „egy mérsékelt balkáni együttműködés alapjait rakták le”.²³ A közeledés a mindennapi jugoszláv propagandában is érezhető volt. 1952-től a *Borba* és a *Politika* több cikke is foglalkozott a balkáni együttműködéssel, kiemelve, hogy az a kontinens békéjét szolgálja. Az újságcikkek többször kiemelték, hogy az évszázados nagyhatalmi elnyomás (itt tapintatosan hallgattak az oszmán uralomról), majd a kisállami rivalizálás után ez új korszak kezdetét jelentheti.²⁴

Mindeközben a brit diplomáciát leginkább két területen foglalkoztatta a három balkáni állam közeledése: egyrészt a katonai szövetség létrehozása és egy regionális paktum kérdésében – ami anélkül illeszkedett volna Olaszország, valamint Görög- és Törökország védelméhez, hogy Jugoszlávia a NATO tagja lett volna –, másrészt az Albánia ellen irányuló közös jugoszláv–görög támadás kérdésében, ami részben össze is függött az első területtel.

Az albán kérdés

Az Albánia elleni görög–jugoszláv összehangolt támadás gondolata már korábban is felbukkant a brit diplomaták irataiban. Ez érthető is, hiszen Észak-Epirusz Albániához tartozását Görögország az ottani ortodoxok és görög kisebbség jogaira hivatkozva vitatta. Maga a hadiállapot egészen 1987-ig érvényben volt a két ország között. Albánia és Jugoszlávia között pedig a koszovói albánok sorsa nehezítette a kapcsolatokat. Súlyosabban nyomott azonban a latban, hogy Enver Hodzsa a szovjet–jugoszláv konfliktus kitörésének pillanatától hevesen bírálta Tito rendszerét. A brit diplomaták gondolataiban valószínűleg élénken élt a második világháború emléke is: 1941-ben a Jugoszlávia elleni német támadás megindulásakor létezett egy olyan jugoszláv terv, amely Albánia preventív megszállását irányozta elő,²⁵ ezért hasonlóan preventív céllal a szovjet–csatlós támadáskor is sor kerülhetett volna erre.

Charles Peake belgrádi brit nagykövet ezért már 1949. augusztus 16-i szigorúan titkos táviratában mérlegelte ennek lehetőségét. A nagykövet úgy vélte, hogy „mivel hagyományosan gyűlölik egymást”, a jugoszláv kormányban „megvan az erre vonatkozó szándék”.

²¹ PRO FO 371/107814 WY1011/1.

²² 1952. július 4. és 15. között Görögországba látogatott a jugoszláv küldöttség, a görög delegáció jugoszláviai látogatására augusztus 21. és szeptember 3. között került sor.

²³ PRO FO 371/107814 WY1011/1.

²⁴ Irena Reuter-Hendrichs: *Jugoslawische Außenpolitik 1948–1968. Außenpolitische Grundsätze und internationale Ordnungsvorstellungen. Eine Untersuchung der überregionalen Tagespresse*. Carl Heymann Verlag, Köln–Berlin, 1976. 74–75.

²⁵ Noel Malcolm: *Kosovo. A Short History*. Pan Books, London, 2002. 290.

Ennek ellenére úgy látta, hogy a jugoszlávok tartózkodnának attól, hogy a Szovjetuniót a támadással provokálják, hiszen ez Sztálin számára is ürügyet jelenthetne Jugoszlávia megtámadására.²⁶ Albánia megtámadásának gondolata ezt követően 1951-ben bukkan fel újra a Foreign Office és az athéni brit nagykövetség februári–márciusi levelezésében. Ebből kiderül, hogy a brit diplomaták ekkor már komolyabban számoltak a támadás bekövetkeztével, hiszen az a görögöket az „epiruszi területek megszerzésére csábíthatja”. Ugyanakkor ezt megnehezítette volna szerintük az, hogy a határtól eltávolodva messze kerültek volna a támaszpontoktól. A lépés háttérében pedig az amerikai nyomásgyakorlást feltételezték. Ebbe valószínűleg a CIA korábbi elvetelt tervei is belejátszottak. Az amerikai hírszerzés ugyanis Albániát a szovjet tábor „alsó lágy részének” feltételezte, és az 1940–1950-es évek fordulóján több mint 300 kommunista-ellenes albánt képezett ki és küldött Albániába. Albán területre érve azonban szinte valamennyijüket azonnal letartóztatták. Abban, hogy az albán rendvédelmi szervek ilyen jól működtek, nagyban hozzájárult, hogy Kim Philby brit kettős ügynök rendszerint jelentett szovjet összekötőinek.²⁷ Mi több, a brit diplomácia már egy esetleges Bulgária ellen irányuló közös görög–török fellépést is mérlegelt, de Törökország esetében ezt csak egy általános háború, más szavakkal egy újabb világháború kitörésekor tartották elképzelhetőnek. A briteket mindeközben az is aggasztotta, hogy Alexandrosz Papagosz görög tábornok, későbbi görög miniszterelnök (1952–1955) szorgalmazni kezdte a védelmi kiadások növelését.²⁸

Az „albán kérdés” legitenzívében 1952 tavaszán jelentkezett. Márciusban a prágai amerikai diplomatákkal folytatott eszmecsereén Ellis O. Briggs prágai amerikai nagykövet (1949–1952) meglepő módon kijelentette, hogy „jó nagy ütés lenne Albánia leválasztása [a szovjet táborról], mert az a Szovjetunióra nézve káros lenne” és „bátorítóan hatna a csatlósokra”.²⁹ Nagy-Britannia azonban kategorikusan elvetett minden ilyen és ehhez hasonló meggondolatlan kijelentést, és hosszú távon Albánia függetlenségének megőrzésében volt érdekelt. Ennek biztosításához minden érintett féltől garanciát szeretett volna kapni.³⁰ Levéltári kutatásom során nem találtam arra vonatkozó brit iratokat, hogy sikerült-e ilyen garanciát szerezni, de a vezérkar 1952. augusztus 14-i üléséről készült feljegyzésből kiderül, hogy a britek a görög támadás minimálisra korlátozásában voltak érdekeltek, ezért elvetették az amerikai nézeteket. Alkalmasint azonban a franciákat bevonták volna a kérdéssel kapcsolatos megbeszélésekbe.³¹ Véltetően ezzel kívánták saját álláspontjukat erősíteni az Egyesült Államokéval szemben. A garancia kérdése véglegesen az után kerülhetett le a napirendről, hogy Bernard Alexander Brocass Burrows, a washingtoni brit nagykövetség kancelláriájának vezetője (*head of chancery*) 1952. augusztus 27-én arról írt Nicolas John Alexander Cheethamnek, a Foreign Office egyik vezető diplomatájának, hogy a brit és az amerikai nézetek Albánia kérdésében „meglepő hasonlóságot mutatnak”.³²

²⁶ PRO FO 371/78222 R7961/10392/90.

²⁷ R. J. Crampton: *The Balkans Since the Second World War*. Longman, London–New York, 2002. 158.

²⁸ PRO FO 371/95470 RY1023/5, FO 371/95471 RY1023/28G és FO 371/95473 RY1023/51.

²⁹ PRO FO 371/101585 WA1051/2G.

³⁰ PRO FO 371/101585 WA1051/3G.

³¹ PRO FO 371/101585 WA1051/8G.

³² PRO FO 371/101585 WA1051/10G. Tito 1953. március 17-én Churchill-lel Londonban folytatott megbeszélésén érintette a kérdést. A jugoszláv államfő ekkor úgy nyilatkozott, hogy „Jugoszlávia és

Nagy-Britannia, a Balkán-paktum és a ciprusi kérdés

A balkáni regionális paktum gondolata érthetően még az albán kérdésnél is élénkebben foglalkoztatta a brit külpolitikai gondolkodást, hiszen lehetőséget nyújtott arra, hogy Jugoszláviát Görögországon és Törökországon keresztül kapcsolják a NATO-hoz. A paktum gondolata már Ivo Mallet belgrádi nagykövet 1951. november 1-jei táviratában is megjelent, amelyben Tito sajtótájékoztatójáról számolt be. A jugoszláv marsall a görög közeledésről ugyan úgy fogalmazott, hogy „Jugoszlávia nem gondolkodik Görögországgal és Törökországgal regionális paktum megkötésében, ahogyan semmilyen másfajta paktumban sem”, de „Jugoszlávia fenyegetettsége Görögország fenyegetettsége is, ezért [a konkrét lépést] az adott helyzetben fogják mérlegelni”.³³ Fél évvel később, 1952. augusztus 20-án Tito török újságírók előtt már úgy fogalmazott, hogy „Görögországot is fenyegeti az agresszió. Görögország Jugoszlávia szomszédja. Jugoszláviának ezért együtt kell működnie vele és az erre irányuló lépések már meg is kezdődtek.” Tito természetesen megismételte a szokásos jugoszláv frázisokat a paktumok ellenzéséről, ugyanakkor elismerte a háromoldalú, jugoszláv–görög–török együttműködés fontosságát.³⁴ A lényeget pedig ez jelentette.

A regionális együttműködés és jugoszláv–NATO védelmi tervezés összefüggéseiről J. C. Petrie, a Foreign Office munkatársa 1953. január 15-én részletes és alapos emlékeztetőt készített, amelyben több okból kifolyólag is úgy látta, szükséges Jugoszlávia szorosabb bevonása a nyugati védelmi tervezésbe. Elemzésében öt lehetőséget mérlegelt: (1) Jugoszlávia NATO tagsága; (2) a jugoszláv–görög–török balkáni együttműködés kiegészülve a NATO garanciájával; (3) a jugoszláv–görög–török balkáni együttműködés kiegészülve kétoldalú amerikai–brit vagy háromoldalú (amerikai, brit és francia) garanciával; (4) egy „keleti NATO” létrehozása a balkáni és közel-keleti államok bevonásával; illetve (5) a status quo fenntartása. Az egyes lehetőségekhez kapcsolódó előnyöket és hátrányokat számba véve brit szempontból, tekintettel a katonai és az általános biztonsági szempontokra, legkedvezőbbnek („legegyszerűbb megoldásnak”) Jugoszlávia NATO-tagságát vélte. Katonai szempontból azért, mert Jugoszlávia csatlakozásával 30 hadosztállyal bővült volna a szövetség ereje és javultak volna Olaszország és Trákia védelmi esélyei egy esetleges szovjet támadással szemben. Általános biztonsági szempontból pedig azért, mert a tagság nemcsak, hogy megnövelné a jugoszlávok önbizalmát, de háború esetén garantálná, hogy Jugoszlávia bizonyosan a Nyugat oldalán lépne be a küzdelembe. Mi több, Jugoszlávia tagsága mérsékelné a népi demokráciák „szovjetek ösztönözte kalandor akcióit”, de könnyebbé válhatna a jugoszláv–albán ellenségeskedés kezelése is. Tisztában volt ugyanakkor azzal, hogy Jugoszlávia felvételét a Szovjetunió minden bizonnyal provokációnak tekintené, a balkáni ország megtámadása esetén pedig a szövetség egésze háborúba keveredne.

Görögország közös célja Albánia függetlenségének megőrzése”. Albánia megtámadása ezért csak „egy Jugoszlávia elleni agresszió megelőzésekor jöhet szóba”. A brit miniszterelnököt biztosította továbbá arról, hogy ebben az esetben is előzetesen konzultálni fognak Görögországgal és Törökországgal. PRO FO 371/107289 WA1022/4. Tito szóbeli nyilatkozata tehát egyfajta briteknek adott jugoszláv garanciának is tekinthető.

³³ PRO FO 371/95469 RY1022/19.

³⁴ PRO FO 371/102176 WY10344/4.

Tudatában volt annak is, hogy a felvételt a nyugat-európai közvélemény és több NATO-tagállam is ellenezné.³⁵

A fentiek tükrében Petrie maga is inkább egy korlátozott balkáni együttműködést vélt racionálisan megvalósíthatónak, amelyet a NATO kollektív garanciája, vagy annak – főként olasz ellenkezésre történő – megghiúsulása esetén Nagy-Britannia, az Egyesült Államok és esetleg Franciaország garanciája egészíthetne ki: „A Jugoszláviát is magában foglaló Balkán-tömbnek nyújtott NATO-garancia a gyakorlatban ugyanolyan elrettentő erővel bír, mint a NATO-n belüli garancia. A közös tervezés felől közelítve a kérdést ugyanazokkal az előnyökkel jár, mint a NATO-tagság. Ugyanakkor kikerülné a legnehezebb politikai ellenkezést – különösen az olasz kérdést és a nyugat-európai közvéleményt (amelynek már így is szembe kell néznie Németország EVK-tagságával.) Így a fenti megoldás járna a legtöbb előnnyel és a legkevesebb hátránnyal.” A diplomata továbbá úgy vélte, hogy a szövetség garanciája a jugoszlávokat önmagában szorosabb katonai együttműködésre, egy védelmi paktum mihamarabbi aláírására ösztönözhetné. Ezért javasolta, hogy a brit diplomácia ezen két lehetőség valamelyikének megvalósítására koncentráljon. Még úgy is, ha csak háromhatalmi, brit–amerikai–francia garanciát adnának: „Mivel ezek az országok viselik a Jugoszlávia megvédéséről szóló döntés terheinek legnagyobb részét, a gyakorlatban nem jelentene nagy eltérést. Katonai szempontból, a jugoszlávok, a görögök és a törökök szempontjából is egyaránt elfogadható lenne”, bár nélkülözné a NATO erkölcsi és pszichológiai hatását.³⁶

Időközben felgyorsult a Jugoszlávia, Görögország és Törökország közti katonai együttműködés tervezése is. 1952 szeptemberében jugoszláv katonai delegáció utazott Athénba, majd Ankarába, ahol különösen kitüntetett fogadtatásban részesítették őket. A jugoszlávokat nem csak a török külügyminiszter és a védelmi miniszter, hanem a miniszterelnök és a köztársasági elnök is fogadta. Sőt, a török főváros közelében még egy katonai bázist is megtekinthettek.³⁷ A jugoszláv látogatást követően novemberben görög, valamint Görögország érintésével török katonai misszió látogatott Belgrádba. A görögök nagy meglepetésére a jugoszlávok már az első ülésen javasolták, hogy kezdjék meg a konkrét közös katonai tervezést, amihez végül a görög delegáció felhatalmazást is kapott, legalábbis a brit értesülések erre utalnak.³⁸ 1953. január 19–25. között Mehmet Fuat Köprülü török külügyminiszter (1950–1955) látogatott Belgrádba, de ekkorra már esedékessé vált Sztephanosz Sztephanopulosz görög külügyminiszter (1952–1955) jugoszláviai látogatása is. 1953. február 28-án pedig Ankarában jugoszláv–görög–török barátsági szerződést írtak alá. A közeledési folyamatot az 1954. augusztus 9-én Bledben megkötött, Balkán-paktum néven

³⁵ PRO FO 371/107843 WY1076/31. Tito több alkalommal maga is egyértelműen nyilvánvalóvá tette, hogy nem kíván csatlakozni a szövetséghez. Svetozar Rajak szerint ebben három ok vezetett: (1) semleges maradhatna, ha a világ valamely más térségében kerül sor közvetlen keleti–nyugati összecsapásra; (2) elejét vehetné a szovjet rágalomhadjáratnak, de a legfontosabbat abban látta, hogy (3) Tito fél attól, hogy a NATO ideológiai jellege végül destabilizálná a jugoszláv rendszer kommunista jellegét. Svetozar Rajak: *Yugoslavia and the Soviet Union in the Early Cold War. Reconciliation, comradeship, confrontation, 1953–1957*. Routledge, London–New York, 2011. 35.

³⁶ PRO FO 371/107843 WY1076/31.

³⁷ PRO FO 371/102191 WY1076/19.

³⁸ PRO FO 371/102191 WY1076/24.

ismerté vált szövetségi, politikai együttműködési és kölcsönös segítségnyújtási szerződés koronázta meg.³⁹

A konkrét katonai tervezés összehangolására irányuló 1952. novemberi javaslat meglátásom szerint összefüggésben áll azzal, hogy közvetlenül a görög delegáció látogatása előtt, a nyugati és a jugoszláv védelmi tervezés összehangolásának előkészítése céljából, Thomas Troy Handy tábornok, az Egyesült Államok európai haderejének főparancsnok-helyettese (*deputy supreme commander-in-chief*) vezetésével 1952. november 15–20. között háromhatalmi, amerikai–brit–francia és jugoszláv megbeszélésekre került sor Belgrádban. A felek eltérő céljai, a jugoszlávok bizalmatlansága és amiatt, hogy az amerikai tábornok nem adhatott arra vonatkozó konkrét garanciát, hogy szovjet támadás esetén a nyugati hatalmak fegyveresen meg fogják segíteni Jugoszláviát – Handy nem kapott erre vonatkozó felhatalmazást –, a tárgyalások kudarcba fulladtak. A kudarc pedig felértékelte Görögország és Törökország stratégiai fontosságát a jugoszláv vezetés szemében. Hasonlóan vélekedik a kérdésben Svetozar Rajak, a London School of Economics szerb származású történésze is, aki jugoszláv levéltári források alapján rámutatott arra, hogy a Handy-misszió kudarca és az amerikai elnökválasztási kampány kommunistaellenes retorikája miatt Jugoszlávia 1952 késő őszén nemzetbiztonsági válságba került. Tito ugyanis tudatában volt annak, hogy a nyugati garancia az, ami eltántorítja Sztálint attól, hogy alkalmas időben támadást intézzon a balkáni ország ellen. Így a Jugoszláv Kommunista Párt Központi Bizottsága Végrehajtó Bizottságának november 27-i ülésén a teljes elszigetelődés veszélyéről szólva hangsúlyozta, hogy „tárgyalnunk kell a görögökkel és a törökökkel.”⁴⁰

A Handy-misszió kudarca és az ankarai barátsági szerződés aláírása közti összefüggéseket a brit diplomácia is felismerte. Alexander Knox Helm ankarai brit nagykövet (1951–1953) 1953. február 27-i levelében már úgy vélte, hogy arra Handy belgrádi látogatása szolgálhatott ösztönzőként. Tito és a jugoszláv vezetés ugyanis felismerte, hogy a „semmiért cserébe [a nagyhatalmaktól] nem kaphatja meg azt, amit akar”, míg a „görögöktől és a törököktől talán hamarabb elérhetőnek véli [ugyanezt]”.⁴¹ A Foreign Office azt azonban minden bizonnyal örömmel nyugtázta, hogy a brit álláspont két ponton is bekerült a szerződés végleges szövegébe. Annak ellenére, hogy a jugoszlávok semmilyen konkrét, NATO-ra vonatkozó utalást nem kívántak tenni, a kész szöveg végül mégis utalást tett Görögország és Törökország szövetségen belüli pozíciójára, továbbá a szerződő felek hangsúlyozták, hogy a szerződés más országok előtt is nyitva állt.⁴²

Magáról az ankarai szerződésről a legszemléletesebb értékelést talán 1954. február 20-án, egy évvel a szerződés aláírása után a belgrádi brit nagykövetség titkárságán készítették. Az eltelt egy év a követség munkatársai számára arra is lehetőséget adott, hogy kellő rálátással, az azóta eltelt események tükrében elemezzék a szerződés jelentőségét. Koča Popović jugoszláv külügyminiszter (1953–1965) egyik, a szerződés aláírását méltató cikkére reagálva a titkárságon úgy látták, hogy a jugoszlávok „szavakba öntik azokat a sikereket, amiket a paktum [valójában] nélkülöz”.⁴³ Titónak és a jugoszláv vezetésnek ugyanis éppen

³⁹ A paktumra vonatkozó jugoszláv levéltári forrásokra lásd: *Balkanski pakt. Zbornik dokumenata*. Vojnoistorijski institut, Beograd, 2005.

⁴⁰ Idézi Rajak: *Yugoslavia and the Soviet Union...* i. m. 34.

⁴¹ PRO FO 371/107844 WY1076/77.

⁴² PRO FO 371/107843 WY1076/64.

⁴³ PRO FO 371/113166 WY1071/6.

legfőbb céljukat, a nyugati hatalmak katonai segítségének biztosítását nem sikerült elérniük, sőt a trieszti kérdés rendezetlensége miatt vissza is vetődtek a kapcsolatok. Elhúzódott a Sztálin halálát követően lassan és óvatosan meginduló szovjet–jugoszláv normalizálódás is, a jugoszláv–ázsiai és a jugoszláv–latin-amerikai kapcsolatok pedig még nem hoztak kézzelfogható eredményt.⁴⁴ Ezért, így a brit diplomaták, a szerződés jelentette „az egyetlen eredményüket a nemzetközi kapcsolatokban”.⁴⁵

Az ankarai szerződés szövetségi és kölcsönös segítségnyújtási szerződéssé történő továbbfejlesztéséről az általam átnézett iratok alapján a Foreign Office legkésőbb 1954. április 16-án, az ankarai brit nagykövetség *en clair* táviratából értesült.⁴⁶ A jugoszláv külügyminiszter aznapi ankarai bejelentése minden bizonnyal váratlanul érte a brit diplomáciát, hiszen James Bowker ankarai brit nagykövet (1954–1958) maga is elismerte, hogy Tito április 12–18. közti hivatalos látogatásáról nem vártak különösen fontos megbeszéléseket. Koča Popović jugoszláv külügyminiszter április 15-i sajtónyilatkozata „meglepetésként hatott és azonnali spekulációknak adott tápot”. A nagykövet feltételezte, hogy Tito kérésére folytattak politikai megbeszéléseket,⁴⁷ ugyanakkor nem tudta megítélni a jugoszláv államfőt motiváló tényezőket. A török sajtó cikkeiből azt a következtetést vonta le, hogy a jugoszlávok az amerikaiakra kívántak volna nyomást gyakorolni, Nuri Birgi török külügyminiszter-helyetttel folytatott megbeszélésén viszont arról értesült, hogy a török vezetés szerint „Tito minden bizonnyal őszintén és teljes körűen együttműködne a Nyugattal a szovjet fenyegetéssel szemben”. A nagykövet saját véleményeként azt is elképzelhetőnek tartotta, hogy a még mindig jelentősnek vélt elszigeteltségből való kitörés motiválhatta a jugoszláv vezetéset.⁴⁸ Ivo Mallet belgrádi brit nagykövet viszont, Birgihez hasonlóan, a lépés hátterében azt vélte meghúzódní, hogy a „jugoszlávok ebben látták a nyugati védelemhez való közeledés legjobb módját”.⁴⁹ Abban azonban egyetértettek, hogy a kezdeményezés a jugoszláv elnöktől származott.

Az ankarai bejelentést követően Tito hamarosan a görög fővárosba utazott (1954. június 2–6. között). A látogatásra mindenképp szükség is volt, hiszen a török fővárosban anélkül jelentették be a szorosabb katonai együttműködés tervét, hogy arról a görög kormánnyal előzetesen konzultáltak volna. A katonai megbeszélések a brit diplomáciát is komolyan foglalkoztatták, hiszen Görögország és Törökország NATO-tagsága miatt Jugoszlávia háborúba sodródása esetén az Észak-atlanti Szerződés kollektív védelemről szóló cikkelye révén abba a szövetség többi tagja is belebonyolódhatott volna, ezáltal pedig egy lokális konfliktus is könnyen általános háborúvá eszkalálódhatott volna.

A brit érdekeltségre utal N. J. A. Cheetham 1954. május 11-i feljegyzése, amelyben a Foreign Office vezető diplomatája úgy vélte, hogy Jugoszlávia, Görögország és Törökország további előrelépésének nemcsak, hogy „komoly korlátai vannak”, de a NATO-t is

⁴⁴ A jugoszláv el nem kötelezettség gyökereire lásd: Svetozar Rajak: In Search of a Life outside the Two Blocks: Yugoslavia's Road to Non Alignment. In: Ljuograd Dimić: *Great Powers and Small Countries in Cold War 1945–1955 – issue of ex-Yugoslavia. Proceedings of the International Scientific Conference, Belgrade, November 3rd–4th, 2003*. Belgrade, 2005. 84–105.

⁴⁵ PRO FO 371/113166 WY1071/6.

⁴⁶ PRO FO 371/113163 WY10344/11.

⁴⁷ PRO FO 371/113163 WY10344/16.

⁴⁸ PRO FO 371/113163 WY10344/20.

⁴⁹ PRO FO 371/113163 WY10344/17.

„zavaró kötelezettségek vállalásának” tenné ki. Úgy vélte, hogy a jugoszláv gazdaság nehézségei, az illiberális belpolitika, a nemzeti függetlenség „szenvedélyes” védelme és leginkább a trieszti kérdés nehezíti Jugoszlávia és a nyugati hatalmak közti védelmi együttműködést. A diplomata meglátása szerint a „NATO támogatása nélkül a Balkán-szövetség nem sokat ér”, a szervezet hozzájárulását viszont épp a trieszti kérdés és ezzel összefüggésben az olaszok ellenkezése miatt valószínűtlennek látta. Főleg, hogy az utóbbi kérdésben az olaszokkal folytatott titkos tárgyalásaik is döntő szakaszukba értek. Habár azt Cheetham is elismerte, hogy az Észak-atlanti Szerződés nem tiltja, hogy tagjai mással is szövetkezzenek (Nagy-Britannia maga is Jordánia szövetségese maradt, az Egyesült Államok pedig Ausztráliával és Új-Zélanddal épített ki szövetségi viszonyt), rámutatott arra, hogy „Görögország és Törökország a NATO felé tájékoztatási kötelezettséggel bír”. Így pedig az ankarai paktumot csak a szövetség hozzájárulásával vélte továbbfejleszthetőnek. Mindez természetesen nem azt jelentette, hogy a vezető brit diplomata ellenezte volna az ankarai szerződés továbbfejlesztését, hiszen azzal „Jugoszláviát anélkül köthetnék a NATO-hoz, hogy annak tagja lenne”. Csupán annak időzítését tartotta kedvezőtlennek: A trieszti kérdés végleges rendezését követően azonban a Balkán-szövetség „hasznosan járulna hozzá a szabad világ megerősítéséhez”, előtte viszont „csak bajt okozna a NATO-nak”.⁵⁰ A brit diplomata véleményét a Foreign Office hivatalos álláspontjaként május 13-án a törökökkel, május 21-én a görögökkel és május 26-án a jugoszlávokkal is közölte.⁵¹

Az Észak-atlanti Szerződés Szervezetének hozzáállásával kapcsolatos brit aggodalmak nem voltak alaptalanok. Miután azonban a görög és török nagykövet kellő hangsúllyal érvelt a szövetség fontossága és NATO-kötelezettségeikkel való összeférhetőség mellett, Olaszország pedig ígéretet kapott Nagy-Britanniától a trieszti rendezés sürgetésére,⁵² az Észak-atlanti Tanács július 29-i informális megbeszélésén egyik tagállam sem fejtett ki komolyabb neheztelést. Alessandrini olasz követ is mindössze annak fontosságát emelte ki, hogy Görögország és Törökország ne vállaljon az Észak-atlanti Szerződés 5. cikkelyénél⁵³ nagyobb garanciát, továbbá hangsúlyozta Olaszország speciális földrajzi helyzetét. Ugyanis a „NATO és a Szövetség szükséges együttműködése nehezen valósulhatna meg, amíg nem rendeződik a kapcsolat Olaszország és Jugoszlávia között”. Biztosította ugyanakkor a ta-

⁵⁰ PRO FO 371/113167 WY1071/27.

⁵¹ PRO FO 371/113166 WY1071/15., FO 371/114167 WY1071/35. és FO 371/113167 WY1071/44.

⁵² Ivone Kirkpatrick külügyi államtitkár június 26-án a londoni olasz nagykövettel folytatott megbeszélésén közölte, „mindent meg fogunk tenni, hogy haladást érjünk el. Ha Jugoszlávia számára minden rendben megy július 29-én, kész vagyok találkozni a jugoszláv nagykövettel és nyomást gyakorolni rá [pressing him], hogy gyors megegyezésre jussunk a trieszti kérdésben.” PRO FO 371/113223 WU1073/66.

⁵³ Az 5. cikkely kimondja: „A Felek megegyeznek abban, hogy egyikük vagy többjük ellen, Európában vagy Észak-Amerikában intézett fegyveres támadást valamennyiük ellen irányuló támadásnak tekintenek; és ennél fogva megegyeznek abban, hogy ha ilyen támadás bekövetkezik, mindegyikük az Egyesült Nemzetek Alapokmányának 51. cikke által elismert jogos egyéni vagy kollektív védelem jogát gyakorolva, támogatni fogja az ekként megtámadott Felet vagy Feleket azzal, hogy egyénileg és a többi Féllel egyetértésben, azonnal megteszi azokat az intézkedéseket – ideértve a fegyveres erő alkalmazását is –, amelyeket a békének és biztonságnak az észak-atlanti térségben való helyreállítása és fenntartása érdekében szükségesnek tart.” Halmosy Dénes: *Nemzetközi szerződések. 1945–1982. A második világháború utáni korszak legfontosabb külpolitikai szerződései*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó – Gondolat, Budapest, 1985. 176.

nács tagjait, hogy ez utóbbiban a jó szándék vezeti őket.⁵⁴ A tanács így végül „általános örömmel fogadta” a Balkán-paktum továbbfejlesztését, de a két szövetség közti kapcsolatok kiépítésének mikéntjéről nem foglalt állást. Ezt a jugoszlávoknak küldött üzenetében is kihangsúlyozta. Az üzenet, amit Hervé Alphand francia nagykövet (1952–1954) fogalmazott meg, kiemelte, hogy a „tanács a politikai lépések összhangját és a katonai tervezés szoros összehangolását az együttműködés szükséges elemének tekinti”. A kapcsolat kiépítésének konkrét formájára nem kíván javaslatot tenni.⁵⁵

A brit diplomácia előtt azonban nem maradt rejtve, hogy a szövetségre lépők eltérő céljai, külpolitikai érdekei, régi sérelmei és részben Görögország és Törökország NATO-kötelezettségeiből kifolyóan egyes kérdésekben képviselt álláspontja miatt a szervezet kezdettől fogva nem volt mentes a belső súrlódásoktól, eltérésektől. Már az ankarai paktum megszövegezése sem ment zökkenő nélkül. A görög és a török fél ugyanis a katonai célokra csak általánosságokban utalt volna, a jugoszlávok viszont konkrétabb megfogalmazást sürgettek, de a szerződés preambulumban az Egyesült Nemzetek Alapokmányának 51. cikkelyére⁵⁶ is utalást kívántak tenni.⁵⁷ A nézeteltérések különösen 1954 júliusában, a szövetségi szerződés formába öntése során váltak nyilvánvalóvá, részben azért is, mert maga a brit diplomácia is nyomást gyakorolt Görögországra és Törökországra, hogy a trieszti kérdés végleges rendezéséig lassítsanak a Jugoszláviával tervezett szövetség nyélbeütésén. Míg a londoni görög nagykövet már 1954. május 21-én egyértelművé tette, hogy a „görög kormány maga nem kívánja Titót fékezni”,⁵⁸ a brit diplomácia Törökország esetében minden bizonnyal sikert ért el, hiszen a török külügyminisztérium már július közepén a tervezett külügyminiszeri találkozó elhalasztására tett javaslatot, amit részben a török államfő (diplomáciai) betegségével magyaráztak. Egyes brit dokumentumok azonban arra utalhatnak, hogy a török késlekedés Olaszországgal, pontosabban Olaszország alapító tagként történő csatlakozásával is összefügghetett.⁵⁹

További súlyos, a szövetség egységét is veszélyeztető ellentétek forrásává vált a ciprusi kérdés. A probléma informálisan már a három balkáni külügyminiszter 1954. augusztusi bledi találkozóján felvetődött,⁶⁰ mivel Görögország az ENSZ Közgyűlésének decemberi, éves ülésének napirendjére kívánta vetetni a kérdést, amit Törökország (és Nagy-Britannia is) hevesen ellenzett. Jugoszlávia így nem kerülhette meg, hogy ne foglaljon állást két szövetségese között, miközben a brit diplomácia is többször nyomást próbált gyakorolni a jugoszláv vezetésre, hogy legalább a szavazáson tartózkodjon.⁶¹ Nagy-Britannia ugyanis

⁵⁴ PRO FO 371/113223 WU1073/70.

⁵⁵ PRO FO 371/13223 WU1073/71.

⁵⁶ Az 51. cikkely értelmében a szervezet bármely tagja gyakorolhatja az egyéni és a kollektív önvédelem természetes jogát, mindaddig, „amíg a Biztonsági Tanács a nemzetközi béke és biztonság fenntartására szükséges rendszabályokat meg nem tette.” Halmosy: *Nemzetközi szerződések. 1945–1982...* i. m. 32.

⁵⁷ PRO FO 371/107843 WY1076/64.

⁵⁸ PRO FO 371/113167 WY1071/35.

⁵⁹ PRO FO 371/113222 WU1073/28G., WU1073/34G., továbbá PRO FO 371/113223 WU1073/73. és WU1073/89.

⁶⁰ PRO FO 371/113223 WU1073/84.

⁶¹ Többek között Ivo Mallet belgrádi brit nagykövet Kardeljjel folytatott megbeszélésén szeptember 9-én, illetve Frank Roberts frissen kinevezett brit nagykövet december 11-én. PRO FO 371/112860 WG1081/502., PRO FO 371/112878. WG1081/1097. és PRO FO 371/112880 WG1081/1146.

maga is érintett volt a ciprusi kérdésben: a sziget irányítását 1878-ban vette át az Oszmán Birodalomtól, majd miután a törökök a központi hatalmak oldalán léptek be az első világháborúba, az annektálásra is sort kerített.⁶² A jugoszláv diplomácia végül köztes, áthidaló megoldást dolgozott ki, ahogyan arról Aleš Bebler december 11-én tájékoztatta Frank Roberts brit nagykövetet. Eszerint a kérdésben eddig vallott, konzisztens politikájukat fogják követni a kérdésben: „Miközben görög részről hiba, hogy a kérdést az Egyesült Nemzetek elé viszik, és ezzel veszélyeztetik Délkelet-Európa biztonságát és [az államok közti] jó kapcsolatokat, Jugoszlávia nem ellenezheti, hogy a kérdést az Egyesült Nemzetek megvitassa, mivel következetesen azon a nézetten vannak, [...] hogy minden vitát az Egyesült Nemzetek elé kell vinni. Másrészt, a kérdés lényegét tekintve semlegesek kívánnak maradni barátaik és szövetségeseik között, mivel ez utóbbiak is semlegesek maradtak a trieszti vitában.” Többet azonban a nagykövet sem tudott kiszedni a jugoszláv diplomatóból,⁶³ de feltételezem, hogy a brit diplomácia minimális célját így is sikeresen elérte.

A Foreign Office azt is megnyugvással vette tudomásul, hogy a kérdésben vallott jugoszláv álláspont 1955-ben sem változott. A jugoszláv külügyminiszter 1955. július 15-én Frank Roberts belgrádi brit nagykövettel (1954–1957) folytatott megbeszélésén „hangot adott nagy reményének [expressed his strong hope], hogy a kérdés idén nem kerül újból az Egyesült Nemzetek elé”.⁶⁴ A következő év őszére azonban jelentősen, brit szempontból kedvezőtlenül módosult a jugoszláv álláspont: Titóék ekkor már erősen szorgalmazták a kérdés napirendre vételét.⁶⁵ Ez mindenképp szorosabbá tette a jugoszláv–görög és azzal egyidejűleg megterhelte a jugoszláv–török kapcsolatokat, így a Balkán-szövetséget is.

Legkésőbb 1956. július végén, augusztus elején Tito korfui látogatásával összefüggésben már a Foreign Office is úgy látta, hogy „Tito nem kívánja a paktum katonai aspektusát újjáéleszteni”.⁶⁶ Habár a jugoszláv vezetés az egyre sűrűbbé váló jugoszláv–görög találkozókra és a brit diplomátákkal folytatott megbeszéléseire is rendre kijelentette, hogy nem kívánja felmondani a szövetséget,⁶⁷ Frank Roberts belgrádi brit nagykövet Konsztantin Karamanlisz görög miniszterelnök 1956. december 4–7. közötti belgrádi látogatásáról küldött beszámolójában már a szorosabb jugoszláv–görög politikai, gazdasági és katonai együttműködésen sem lepődött volna meg.⁶⁸ Habár 1957 elején Iveković jugoszláv külügyminiszter-helyettes és Zemljak külügyminisztériumi osztályvezető is megerősítette a Balkán-szövetség iránti elkötelezettségüket (a lépés háttérében a brit nagykövetségen, megítélésük szerint jogosan, az újból éleződő szovjet–jugoszláv ellentéteket vélték meghúzó-

⁶² Barbara Jelavich: *A Balkán története*. II. kötet. Osrís, Budapest, 1996. 360.

⁶³ PRO FO 371/112880 WG1081/1146.

⁶⁴ PRO FO 371/117644 RG1081/685. Három nappal korábban, Kos, a jugoszláv külügyminisztérium angol–amerikai osztályának vezetője részletesebben is kifejtette a jugoszláv álláspontot. Habár a kérdés napirendre vitelének ellenzése ellentmondott a hagyományos jugoszláv politikának, a kiskaput számukra az jelenthette, hogy az érdekelt felek, az ENSZ előző évi ajánlásának megfelelően, éppen tárgyalásokat folytatnak a kérdésben. PRO FO 371/117645 RG1081/705.

⁶⁵ PRO FO 371/123928 RG1081/2133.

⁶⁶ PRO FO 371/123860 RG10392/4.

⁶⁷ Tito korfui látogatását követően például a jugoszláv államfő magántitkára részletekbe nem bocsátkozva azt közölte Roberts nagykövettel, hogy „Tito nem gyöngítené tovább a Balkán-szövetséget”, viszont „külön katonai tárgyalást sem kíván senkivel sem folytatni”. FO 371/123860 RG10392/7.

⁶⁸ PRO FO 371/124284 RY10319/5.

ni),⁶⁹ az érdeklődés csak átmenetinek bizonyult. Svetozar Vukmanović, a Jugoszláv Kommunista Szövetség Központi Bizottsága Elnöki Tanácsának tagja athéni látogatásán (1957. április 4–7.) a sajtó képviselői előtt már úgy nyilatkozott, hogy habár „mindhárom ország érdeke” a szövetség, jelenleg „pihentetik”.⁷⁰ Tito 1959. március 2–6. közötti rodoszi látogatása kapcsán pedig Roger Allen (athéni brit nagykövet 1957-től) már azt a bizalmas információt szerezte a görög külügyminisztertől, hogy Tito „nem kívánja felújítani a Balkán-szövetséget”.⁷¹

A jugoszláv–görög kapcsolatok a Balkán-szövetség után

A Balkán-szövetség működését azonban nemcsak a ciprusi kérdés terhelte meg. Tito semlegességi, az el nem kötelezett országok mozgalmá felé tett lépései, a jugoszláv–egyiptomi közeledés és a bagdadi paktumhoz fűzött jugoszláv megjegyzések a jugoszláv–török kapcsolatokban okoztak nehézséget,⁷² és továbbéltek a görögök és a törökök közti régi bizalmatlanság, kölcsönös előítéletek is.⁷³ A jugoszláv–török és görög–török acsarkodásnál nagyobb súllyal esett a latban, hogy az 1954-től fokozatosan normalizálódó szovjet–jugoszláv kapcsolatok miatt csökkent a Jugoszlávia elleni katonai támadás lehetősége, így Tito már egyre kevésbé volt érdekelt a katonai szövetségben. Az el nem kötelezett országok formálódó mozgalmá és az abban játszott jugoszláv vezető szerepe pedig új, fontosabb diplomáciai színpadot kínált a jugoszláv államférfi számára. Mindez azonban nem jelentette azt, hogy a jugoszláv–görög kapcsolatok megromlottak volna. Bizonyítja ezt az a számos látogatás, amit a két ország vezetői, politikusai és diplomatái tettek a másik országban. Igaz viszont, hogy a látogatások gyakran kimerültek a kölcsönös udvariaskodásban. Arra azonban mindenképp hasznosnak bizonyultak, hogy a brit diplomácia értesüljön a jugoszlávok, a görögök vagy éppen egy harmadik ország céljairól, egyes kérdésben kifejtett álláspontjáról. Az első eset alátámasztásul utalnék itt Koča Popović jugoszláv külügyminiszter 1959. júniusi athéni látogatására. A látogatást követően az athéni brit nagykövet azt a bizalmas információt kapta, hogy Jugoszlávia „nem örül” annak, hogy rakétabázisokat telepítenek Görögországba, lebeszélni viszont nem kívánják erről a görögöket. Javaslatot tettek viszont

⁶⁹ PRO FO 371/130124 RGC1071/4. és FO 371/130129 RGC1071/159.

⁷⁰ PRO FO 371/130026 RG10392/2.

⁷¹ PRO FO 371/144530 RG10392/2. A görög külügyminisztérium illetékes osztályáról az athéni brit nagykövetség már 1958 júliusában úgy értesült, görög nézet szerint a „törökökkel való együttműködést tekintve a paktum csak egy papírdarab”. PRO FO 371/136232 RG10392/4.

⁷² Adnan Menderes török miniszterelnök (1950–1960) már 1955. májusi belgrádi látogatásán a bandungi konferenciával összefüggésben bírálta a jugoszláv semlegességi politikát és neheztelésének adott hangot amiatt, hogy Tito nyilvánosan bírálta Törökország közel-keleti politikáját. A jugoszláv államfőt figyelmeztette is, hogy ők nyíltan sem a jugoszlávok trieszti politikájához, sem Tito indiai és burmai látogatásához nem fűztek megjegyzéseket. PRO FO 371/118031 RY10344/1. Az ankarai jugoszláv katonai attasé bagdadi paktum elleni megjegyzéseit pedig „unalmasnak és udvariatiannak” tartották. PRO FO 371/118031 RY10344/10.

⁷³ Nuri Birgi török külügyminiszter-helyettes David Scott Foxszal 1954. július 29-én folytatott megbeszélésén minden kertilés nélkül egyértelművé tette, mit is gondol a görögökről: „A görög politikusokra tipikusan jellemző, mondta, hogy szabadjára engedik nyelvüket és túlságosan termékeny képzeleterejüket, ahogy Periklész óta bármikor.” PRO FO 371/113223 WU1073/73.

a Balkán egészének denuklerizálására.⁷⁴ A görög külügyminiszter 1958. júliusi, Jugoszláviában tett látogatását követően, július 17-én pedig a belgrádi görög nagykövet arról tájékoztatta brit kollégáját, hogy a megbeszéléseken „Nasszer [egyiptomi elnök] eltökélte, hogy javítani szeretné a kapcsolatot a Nyugattal és az amerikaiakkal”.⁷⁵

A politikusok találkozási mellett alacsonyabb, bizottsági szinten is számos kétoldalú megbeszélésre került sor az 1950-es évek második felében. A bizottsági ülések többsége a gazdaság egyes szegmenseivel foglalkozott és a két ország közti kereskedelmet kívánta előmozdítani. Legalább jugoszláv vonatkozásban sikerült is látványos eredményeket elérni. Míg ugyanis a jugoszlávok 1955-ben 5,1 millió dollár értékben importáltak görög árut (71 százalékában gyapotot) és 5,5 millió dollár értékben exportáltak Görögországba,⁷⁶ az oda irányuló jugoszláv export 1959-ben már 14,4 millió dollárt tett ki. Igaz, a behozatal megrekedt 6,4 millió dollárnál.⁷⁷ A gazdasági együttműködést segítette volna elő a jugoszláv–görög szabadkereskedelmi övezet gondolata (ezt a *Nova Makedonija* lap 1958. december 7-i számában vetette fel),⁷⁸ ahogyan a görög öt éves tervben 1960-ban tervezett jugoszláv részvétel is.⁷⁹

Volt azonban egy tényező, ami gyakran komoly nehézséget támasztott a kétoldalú kapcsolatok terén. A titói Jugoszlávia államalkotó nemzetként ismerte el a macedónokat (történelmük során először saját köztársaságot is kaptak a föderatív délszláv államon belül), míg Görögország mereven elzárkózott az elől, hogy macedónként ismerje el az északi területeken élő délszlávokat. Amellett, hogy a két ország sajtója változó intenzitással, de szinte állandó sajtópolémiát folytatott a kérdésben, egyéb, néha bagatellnek tűnő ügyek kezelését is megnehezítette a két ország számára. Bonyodalmat okozott például a jugoszláv–görög kishatárforgalom kapcsán is. Az erről szóló egyezmény ugyanis úgy rendelkezett, hogy a határátlépést lehetővé tevő személyi igazolványok a két ország hivatalos nyelvén íródhatnak. Mivel Jugoszláviában a macedón is hivatalos nyelvnek számított, a jugoszláv hatóságok ezen állították ki az igazolványt, amit a görög kormány nem volt hajlandó elfogadni és ragaszkodott ahhoz, hogy szerb-horvát nyelven állítsák ki azokat. A jugoszlávok ehhez viszont csak abban az esetben járultak hozzá, ha a szóban forgó igazolványt Görögországban állítják ki.⁸⁰ Az 1959-ben kötött egyezményt 1962-ben fel is függesztették, igaz ebbe az is belejátszott, hogy a görög kormány aggodalommal figyelte, hogy a polgárháború idején Jugoszláviába menekült, azóta ott gyakran állampolgárságot is szerző egykori görög gerillák kihasználják az egyezmény kínálta lehetőséget és visszatérnek Görögországba.⁸¹

⁷⁴ PRO FO 371/144530 RG10392/8.

⁷⁵ PRO FO 371/136232 RG10392/7.

⁷⁶ PRO FO 371/123974 RG11392/1.

⁷⁷ PRO FO 371/152999 RG11392/2. Görög vonatkozásban sajnos nem rendelkezem olyan hasonló statisztikai adatokkal, amelyek lehetővé tennék a hosszú távú folyamatok megrajzolását. Ismert viszont, hogy 1661-ben 6,5 millió dollárnyi mínuszban voltak a jugoszlávokhoz képest, 1962. január–szeptember között pedig 19,82 millió dollár értékben exportáltak Jugoszláviába, ahonnan 12,61 millió dollár értékben importáltak. PRO FO 371/163468 CE113192/1. és FO 371/163468 CE113192/1A.

⁷⁸ PRO FO 371/144550 RG11392/1.

⁷⁹ PRO FO 371/152976 RG10392/3.

⁸⁰ PRO FO 371/152980 RG1081/1.

⁸¹ PRO FO 371/163453 CE103192/2. és FO 371/185663 CE103192/2.

Joggal vetődik fel a kérdés, mennyiben változtak a jugoszláv–görög kapcsolatok azt követően, hogy a jobboldali görög katonatisztek egy csoportja puccsszerűen magához ragadta a hatalmat 1967-ben. Nikezić jugoszláv külügyminiszter (1965–1968) brit kollégájával, George Brownnal (külügyminiszter 1966–1968 között) Londonban 1967. október 18-án folytatott megbeszélésén beismerte, hogy „meglepték őket a görögországi események”. A jugoszláv külügyminiszter egyébként, helyesen, összefüggést feltételezett a puccs és a ciprusi válság között: „A jugoszlávok számára a közel-keleti válság, a törökök és a görögök ciprusi vitája és a görög puccs [aláhúzás az eredeti iratban – VP] összefüggött egymással [were interwoven].” Pozitívabb irányba mozdult el Törökország megítélésében is: a „törökök a térségben konstruktív szerepet töltenek be” – hangsúlyozta.⁸² 1968–1969 fordulójára azonban az athéni brit nagykövetség szerint mindenképp javulás állt be a kétoldalú jugoszláv–görög kapcsolatokban. Alátámasztja ezt Peter Lawrence O’Keeffe athéni titkár (1968–1972) levele, amit a belgrádi brit nagykövetségre címzett. Levelében az athéni brit diplomata úgy látta, hogy a „görög–jugoszláv kapcsolatok különösen bizakodásra adnak okot”.⁸³ Megerősítette ezt 1969 májusában Javorski, Jugoszlávia athéni nagykövete is, aki a kétoldalú kapcsolatokat jellemezve úgy fogalmazott brit kollégájának, hogy a „kapcsolatok valóban jobbak, mint közvetlenül a puccs utáni hónapokban”. Igaz, azt is hozzátette, hogy „még korántsem jók”.⁸⁴

Az ezredesek puccsát követően ismételten javuló tendenciát mutató jugoszláv–görög–török kapcsolatok láttán a brit diplomatákban az is felöltött, hogy nincs-e, nem lehetne-e szó a Balkán-paktum újraélesztéséről. D. S. L. Dobson brit diplomata 1968. december 6-án Athénból a Foreign Office déli osztályára (Southern Department), Robert Humphrey Gordon Edmondsnak, későbbi ciprusi brit főkonzulnak (*high commissioner*) címzett titkos levelében vizsgálta a kérdést. Anélkül, hogy foglalkozott volna a görög belpolitika szövetségre gyakorolt hatásával, úgy vélte, hogy az ezredesek hozzáállása „legalábbis nem képezi akadályát” a három katonai főparancsnokság közti együttműködés újraindításának. Jelzésértékűnek vélte, hogy az athéni török nagykövet vacsorapartijára a jugoszláv nagykövetet is meghívták, de meglátása szerint a további normalizálódás a ciprusi kérdés függvénye volt: „Amíg nem születik valamilyen elfogadható megoldás a sziget két közössége között, a helyzet továbbra is kellő törést fog okozni Görögország és Törökország között ahhoz, hogy a gyakorlatban lehetetlen legyen a Balkán-szövetség reaktíválása.” Összességében azonban úgy látta, annak ellenére, hogy vannak arra vonatkozó utalások, hogy a görögök Jugoszláviával és Törökországgal is barátságos viszony kialakítására törekednének, ez még „nem jelenti azt, hogy a paktum iránt újból érdeklődnének”.⁸⁵

Összegzés

Tanulmányomban brit szemszögből, brit külügyi iratok segítségével vizsgáltam a jugoszláv–görög kapcsolatok 20 évét. A második világháborút követően megromló jugoszláv–

⁸² Foreign Office, Central Department and Foreign and Commonwealth Office, Southern European Department: Registered Files (C and WS Series). FCO 9/169. Record of a meeting between the Foreign Secretary and the Yugoslav Foreign Minister held at the Foreign Office on 18 October 1967.

⁸³ FCO 9/868. P. L. O’Keeffe to Margareth Page, 29 January 1969.

⁸⁴ FCO 9/868. Greece and Yugoslavia. Michael Stewart to R. H. G. Edmonds, 28 May 1969.

⁸⁵ FCO 9/868 D. S. L. Dobson to R. H. G. Edmonds, 6 December 1968.

görög kapcsolatok a szovjet–jugoszláv konfliktus kitörését követően kezdtek újból javulni, azután, hogy a jugoszláv vezetés lezárta a görög partizánok előtt a jugoszláv–görög határt. A görög partizánoknak nyújtott jugoszláv támogatás beszüntetésébe nagyban belejátszott az is, hogy hatalmuk megőrzése érdekében Titóék a Nyugat felé közeledtek. Nagy-Britannia maga is érdekelt volt a görög polgárháború mihamarabbi lezárásában, ahogy abban is, hogy a Szovjetunióval szemben „felszínen tartsák” Tito rendszerét. Segítségükért cserébe a görög kommunistáknak nyújtott támogatás beszüntetését várták. A görög határ lezárását követően gyors javulásnak induló görög–jugoszláv kapcsolatok a jugoszláv–görög–török Balkán-szövetségben kulminálódtak. A szövetség Jugoszlávia jól felfogott biztonsági érdeke volt, de megoldást jelentett az Egyesült Államok, Nagy-Britannia és Franciaország azon dilemmájára is, hogy miként kössék Jugoszláviát a nyugati védelmi rendszerhez, anélkül, hogy az Észak-atlanti Szerződés Szervezetéhez is kötötték volna. A brit diplomácia azonban el kívánta kerülni azt, hogy a NATO meggondolatlanul belesodródjon egy nem kívánt háborúba, ahogyan egy Albánia ellen indított jugoszláv–görög támadásban sem voltak érdekeltek. Ez utóbbi különösen 1949–1952 között foglalkoztatta a brit diplomátákat. A Sztálin halálával megváltozott hidegháborús körülmények és a szerződő felek közti régi ellentétek a Balkán-szövetséget hamar parkoló pályára tették. A Foreign Office kezdettől fogva észlelte a szövetség tagjai közt feszülő ellentéteket, amelyek közül különösen a ciprusi kérdéssel összefüggésben állók foglalkoztatták őket. A jugoszláv–görög kapcsolatok a szövetség működésképtelenségét követően is megmaradtak, sőt, el is mélyültek, bár a macedón kérdés megoldatlansága a brit diplomáták előtt sem maradt rejtve. Ahogyan az sem, hogy az ezredesek hatalomátvételét (1967) követően először átmenetileg megromlottak, majd hamarosan (függetlenül az eltérő ideológiai nézetektől) javulni kezdtek a két balkáni ország közti kapcsolatok.

Egyiptomi–magyar sportkapcsolatok a két világháború közötti időszakban

**Abdallah Abdel-Aty
Szegedi Tudományegyetem –
Egyptian International
Academy, Kairó**

Az első világháború után a Magyarország és Egyiptom közötti kapcsolatok szorosabbra fonódtak gazdasági, politikai, kereskedelmi, kulturális, diplomáciai téren egyaránt. Ezt jelzi, hogy az egyiptomi király a palotájában többször fogadta hivatalosan a magyar követet, főkonzult, valamint a két ország kereskedelmi megállapodásokat kötött, illetve az Egyiptomi Nemzeti Posta és a Magyar Nemzeti Posta között megindult a postai forgalom.¹ A korszakban az egyiptomi uralkodó és Magyarország kormányzója között hivatalos és magán jellegű levelek váltották egymást, illetve a protokoll szabályai szerint érdemrendekkel ajándékozták meg egymást. Az egyiptomi király budapesti látogatása eredményeképpen magyar szakértő vett részt az 1930-ban megnyíló Egyiptomi Mezőgazdasági Múzeum szervező munkálataiban és megnyitásában. Ifj. Horthy Miklós egyiptomi látogatásának eredményeképpen az egyiptomi Királyi Gárda lovai Magyarországról érkeztek, emellett Egyiptom a Ganz cégtől rendelt motorvonatokat. A kereskedelmi kapcsolatokban Magyarország az egyiptomi gyapot, rizs és mandarin importjában volt érdekelt. A két ország diplomáciai, kereskedelmi és kulturális kapcsolatai az 1920 és 1939 közötti időszakban kiengesúlyozottak voltak.

Az egyiptomi fél meghívására magyar sportolók is látogatást tettek az észak-afrikai országban.² Tanulmányom célja, hogy a korabeli egyiptomi újságokban végzett kutatásaim egyik eredményét, a magyar–egyiptomi sportkapcsolatokat bemutassam a két világháború közötti időszakban. Külön szólok a futballról, a teniszről, a cserkészekről, illetve a magyar sport megjelenéséről az egyiptomi sajtóban.

Kétségtelen, hogy Egyiptomban a mai napig nagyon jól ismerik a világ egyik futball-legendáját, Puskás Ferencet, aki az Al-Masry port-szaídi csapatot is irányította, valamint Hidegkuti Nándort, aki a kairói Al-Ahly, a legnagyobb, és Egyiptomban a legismertebb

---

¹ Sáringer János: *Adattár a magyar külügyi szolgálat történetéhez 1920–1944. A külügyi tárca költségvetése, a magyar külpolitika fő irányai és a külföldi szolgálat.* Szekipress Kiadó, Budapest, 2004. Az *Egyiptom* című fejezet, 60.

² Komár Krisztián: *Hungarian–Egyptian Interwar Relations. Mediterrán Tanulmányok XII.* Szeged.; Szilágyi Ágnes Judit – Sáringer János: *Ifj. Horthy Miklós, a kormányzó kisebbik fia.* Holnap Kiadó, Budapest, 2002.

futbalcsapat edzője volt a nyolcvanas évekig.³ Hidegkuti csapatával többször megnyerte az egyiptomi bajnokságot, ezért az egyiptomi elit és közemberek egy része megszerette, és ma is ismerik nevét, származását országszerte. Az egyiptomi embereknek Magyarországról először Puskás és Hidegkuti jut az eszébe. Emellett azonban más magyar futballisták is nagymértékben hozzájárultak az egyiptomi labdarúgás fellendüléséhez, és az eredmények következtében presztízsének növeléséhez a világban. Elsőként említhetjük Titkos Pál⁴ nevét, aki az MTK neves játékosa volt, majd 1957 és 1959 között az egyiptomi nemzeti válogatott vezetőedzőjeként tevékenykedett. Az Afrikai Nemzetek Kupája 1959-ben, Kairóban került megrendezésre, ahol a Titkos Pál által vezetett egyiptomi válogatott első lett. Ezzel Egyiptom másodszor hódította el az Afrikai Nemzetek Kupáját. Az 1950-es évek a magyar–egyiptomi futballtörténet szempontjából „aranykornak” számítanak, amit azonban a második világháború előtti korszak sportkapcsolatai alapoztak meg.

A magyar futball a két világháború közötti időszakban a világ élvonalába tartozott, hiszen 1938-ban a magyar válogatott a világbajnokságon döntőt játszott. A meccset az olasz válogatott ugyan megnyerte, de az MTK balszélsője, Titkos gólt szerzett. Ugyanebben a korszakban az egyiptomi labdarúgás az afrikai nemzetek élvonalához tartozott. 1920-ban először léphetett nemzetközi porondra az akkor megrendezett olimpián, ahol sikerrel szerepelt. Az 1924-es párizsi nyári olimpiai játékok jelentette az egyiptomi csapat számára ez első igazi nagy megmérettetést: a nyolcadik helyen végzett. A csapat felkészülési mérkőzést játszott május 18-án és 23-án a francia válogatottal. Az első 2:2-re végződött, a másodikat 2:1-es eredménnyel az egyiptomiak nyerték meg.⁵ Az olimpián találkozott először Egyiptom és Magyarország nemzeti tizenegye. Május 29-én, délután öt órakor a kezdőszínp elhangzása után másfél órás küzdelemben az egyiptomi csapat győzedelmeskedett 3:0 arányban. A korabeli jelentés szerint „*az Egyiptomtól elszenvedett vereség indokai között szerepelt a játékosok széthúzása, az edző alkalmatlansága, a fárasztó utazás, a minősíthetetlen szállodai elhelyezés, a sok sérült és a bántó hazai sajtóvélemények*”. Igazából a labdarúgó olimpiai bajnokságon kezdetben jól indult a magyar csapat, a lengyeleket megverte 5:0-ra, „*de azután jött a váratlan és megsemmisítő vereség a lebecsült egyiptomi válogatottól, és ez „egyiptomi csapás”-ként került a sporttörténelembe*”.⁶ Tulajdonképpen ezzel kezdődik az egyiptomi futball nemzetközi sporttörténete. Nem mellékesen Egyiptom tíz évvel később kijutott az 1934-es világbajnokságra is: ő volt az első arab afrikai válogatott, mely részt vett foci vb-n.

³ Puskás 1979–1984 között volt az Al-Masry, Hidegkuti pedig 1974–1980 között volt az Al-Ahly vezetőedzője.

⁴ Titkos Pál (1908–1988) 1929–1940 között az MTK játékosa. 231 bajnoki mérkőzésen 95 gólt szerzett. Kétszeres magyar bajnok, az 1936–1937-i bajnoki idényben az év labdarúgója. A magyar válogatott színeiben 1929 és 1938 között 13 gólt szerzett, 1938-ban a világbajnokságon az ezüstérmes magyar csapat tagja. 1950–1955 között a Magyar Labdarúgó Szövetség főtájkára.

⁵ Események, indokok, eredmények és vélemények az 1924-es egyiptomi olimpiai misszióról. *Al-Mosawerr*, 1928/178. 28.

⁶ http://www.mob.hu/engine.aspx?page=ShowContent2&content=mgr_belso_plakat_kisol36_html (2010. szeptember 11.) A Nemzetközi Labdarúgó Szövetség honlapja szerint a párizsi meccset 4371 néző látta a spanyol Collina bíraskodása mellett. <http://www.fifa.com/tournaments/archive/tournament=512/edition=197020/matches/match=32303/report.html> (2010. szeptember 11.)

A Magyarország és Egyiptom közötti első világbajnoki mérkőzésére az említett tornán került sor. A „fáraóknak” nevezett csapat világbajnoki selejtezőn először 1934. március 16-án lépett pályára Palesztina ellen és győzött 7:1-re. A visszavágó már csupán formalitásnak volt tekinthető a tetemes előny tudatában. Így a 4:1-es újabb siker azt jelentette, hogy Egyiptom lett az első afrikai csapat a labdarúgó világbajnokság döntőjében. A válogatott első világbajnoki mérkőzését éppen Magyarország ellen vívta. S bár az egyiptomi csapat tagja volt a korszak egyiptomi futballjának két kiemelkedő, legendás focistája, Muhtár et-Tetst és Abder-Rahmán Favzi is, Magyarország 4:2 arányában megnyerte a meccset, így Egyiptom búcsúzni kényszerültek.⁷ Favzi volt az első egyiptomi, arab és afrikai játékos, aki a világbajnokságok történetében gólt lőtt és balszélsőként bevásárolták az akkori világválogatottba is. Az egyiptomi válogatott kapusa a világbajnokságon nyújtott teljesítményéért meghívást kapott a skót ligába.⁸ Egyiptom következő világbajnoki szereplésére azonban 56 évet kellett várni.

Klubcsapatok szintjén hivatalos és barátságos futballmérkőzésekre magyar csapatok érkeztek Egyiptomba egyrészt az Egyiptomi Sportszövetség kérésére, másrészt a magyar fél kezdeményezésére. Az *Al-Mosawerr* arab nyelvű heti magazin 1929. január 11-i cikkében arról tudósított, hogy 1928-ban a Ferencváros járt Egyiptomban.

Az 1929-ben az Egyiptomi Sportszövetség és a magyar konzul szerződést írt alá arra vonatkozóan, hogy Egyiptomba látogat az MTK futballcsapata. Fuád Bej Anvar, az Egyiptomi Sportszövetség főtitkára vezette az előkészítő tárgyalásokat, és ő szervezte meg a magyar csapat utazását és mérkőzéseit.⁹ Az *Al-Mosawerr* jelentős terjedelemben írt az Egyiptomba látogató magyar csapatról, játéktudásáról, illetve az egyes játékosok által a pályán betöltött pozícióikról. A lap fényképes elemzést készített az MTK játékosairól. A cikk írója külön kiemelte, hogy volt bátorsága az Egyiptomi Sportszövetségnek meghívnia az MTK csapatát, amelytől sok hasznos tapasztalatra tett szert az egyiptomi labdarúgás.¹⁰

A két világháború közötti időszakban nemcsak a Ferencváros és az MTK látogatta meg Egyiptomot, hanem az Újpest labdarúgó csapata is. Az *Al-Mosawerr* 1939. január 13-i száma szerint az Újpest az alexandriai csapattal játszott mérkőzést. A lap ismertette az Újpest történetét és a korábbi kairói látogatásait. A magazin beszámolt a magyar csapat előző meccseiről és megjegyezte, hogy elég erős, az egyiptomiak tisztelik, hiszen az Újpest korábbi látogatása során számos helyi futballcsapatokat győzött le. Az *Al-Mosawerr* 1939. január 20-i cikke szerint a magyarok most is több kairói, illetve alexandriai csapat felett arattak győzelmet. A lap elismerően szólt az Újpestről és a magyar futballról: „A magyar futball komolyságának és erősségének bizonyítéka az, hogy az olaszok és a franciák általában magyar edzőket választanak.”¹¹ Az *Al-Mosawerr* napról-napra követte a magyar spor-

⁷ A meccs 1934. május 27-én, délután 16:30-kor a Giorgio Ascarelli Stadionban került megrendezésre 9000 néző előtt.

<http://www.fifa.com/worldcup/archive/edition=3/results/matches/match=1119/report.html> (2010. szeptember 10.)

⁸ www.modernegypt.bibalex.org - 2010. szeptember 12.]

⁹ A magyar csapat 1500 egyiptomi fontot kapott a vendégszereplésért.

¹⁰ Sportjátékok – A Magyar Sportklub. *Al-Mosawerr*, 1929/222. 1–2.

¹¹ Érdemes megjegyezni, hogy ekkor ifj. Horthy Miklós a Magyar Úszószövetség és a Magyar Olimpiai Bizottság elnöke is. Valószínű, hogy szerepe volt a magyar sportolók egyiptomi látogatásában. Vö. Szilágyi Ágnes Judit – Sáringer János: i. m.

tolókkal kapcsolatos eseményeket és az 1939. január 27-i cikkeiben elemezte a magyar futballisták játékát. Mint írta, az elmúlt pénteken az Újpest a kairói csapat ellen játszotta negyedik mérkőzését Egyiptomban. „Szórakoztató volt a meccs, az egyiptomi csapat szépen játszott. Hasznos, illetve eredményes volt a magyar csapat látogatása amiatt, hogy igazi tapasztalatokat szereztek az egyiptomiak.” A lap szerint nagyszámú néző jelent meg, ami pénzügyi szempontból is előnyös volt az Egyiptomi Sportszövetségnek, tekintve az üres kasszáját. A magyar csapat látogatása az Egyiptomi Sportszövetséget anyagilag is megerősítette, ettől kezdve a Szövetség alkalmazottai már fizetést is kaptak.¹²

A hivatásos labdarúgók mellett az amatőrök is látogatást tettek Egyiptomban. Az *Egyptian Gazette* angol nyelvű napilap 1938. december 8-án jelezte, hogy a „Hungarian University” csapata a közeljövőben négy meccset játszik az alexandriai Union Recreation Clubbal, a kairói Fuád Egyetemmel, a zamaleki C.I.S.C klubbal és a port-szaídi Canal Zone csapattal.¹³ A „Hungarian University” 1939. január végén tengeren érkezett Alexandriába és első mérkőzését a Zamalekkel játszotta.¹⁴ „Az első meccs: pénteken a Zamalek Klubban, „C.I.S.C” csapattal, a második Alexandriában, „Union Recreation Club”-bal, a harmadik a Zamalek Klubban, „Fuád Egyetem”-mel, a negyedik február 12-én, Port-Szaíd városban, „Canal Zone” csapattal lesz.”¹⁵ Az első meccsen a C.I.S.C győzött, a másodikat azonban a magyar csapat nyerte meg. 1939. február 10-én zajlott a Fúád Egyetem és a „Hungarian University” mérkőzése az Al-Jazeera Klubban.¹⁶ A magyar csapat 2:1-re kikapott. A lap dicsérte az egyiptomi játékosokat az egyiptomi futball látványos fejlődését.¹⁷ A magyar vendégcsapat negyedik meccsét Port-Szaídban szerezték meg a Canal Zone ellen. A mérkőzés 1:1-es döntetlennel végződött, amely egyiptomi szemszögből pozitív eredménynek számított.¹⁸

A korszakban a focistákon kívül magyar teniszezők, úszók és vívók is érkeztek Egyiptomba. A magyar–egyiptomi sporteseményeken jelen volt több egyiptomi miniszter, például Ahmed Hasaba igazságügyi miniszter is.¹⁹

A két ország közötti sportegytműködés területén meg kell említenünk a teniszt. 1937 áprilisában az egyiptomi Tenisz Szövetség meghívást kapott a magyaroktól, hogy a két ország képviselői Budapesten vitassák meg az együttműködési lehetőségeket.²⁰ E mellett a két világháború közötti ifjúsági tömegsportot jelentő cserkészmozgalmak között is voltak kapcsolatok. 1933-ban Egyiptomban megszervezésre került a nemzeti cserkészmozgalom annak érdekében, hogy a Budapesten tartandó nemzetközi találkozón részt vehessen Egyiptom is. „Napról napra fejlődik az egyiptomi cserkészeti mozgalom. Folyamatosan találkozókat szerveznek, és részi vesznek hazai, illetve nemzetközi rendezvényeken. Zaki al-Ibrasi pasa elnöksége alatt sokat erősödtek a cserkészcsapatok”.²¹ Az egyiptomi cserkészmozga-

¹² Sikertült a kalandozás – Sportklubok beszédei. *Al-Mosawerr*, 1939/745. 44–45.

¹³ Hungarian University Visit. *Egyptian Gazette*, 1938/17472. 2.

¹⁴ Hungarian University Footballers. Uo. 1939/17515. 2.

¹⁵ Hungarian University Visit. Uo. 1939/17516. 2.

¹⁶ Hungarian University's Third Match. Uo. 1939/17523. 2.

¹⁷ Hungarians Outplayed. Uo. 1939/17525. 2.

¹⁸ Hungarians Draw in Port Said. Uo. 1939/17526. 2.

¹⁹ Kereskedők vagyunk. Uo. 1939/744. 46.

²⁰ Egyiptomi Tenisz Szövetség. *Al-Mosawerr*, 1937/655. 28.

²¹ Az egyiptomi cserkészek a Budapesti Nemzetközi Konferencián. Uo. 1933/456. 20.

lom megalakítása céljából Faruk herceget – a későbbi királyt – az egyiptomi cserkészek vezetőjévé nevezték ki. A Budapestre érkező, „külsőleg erős és integrált, de belsőleg gyenge egyiptomi csapat alapja hiányos, a szelleme pedig nem összeforrott. A találkozón résztvevő egyiptomi csapatot meglátogató embereket az egyiptomi táborban lévő luxusbútorok és értékes műemlékek érdekelték. Észrevehető, hogy a nemes cserkészlélek nem alakult ki, mint az európaiaknál. (...) Lord Robert Baden-Powell, a világ főcserkésze nyitotta meg a rendezvényt és üdvözölte a megjelenteket. A különböző csapatok magasra emelték a saját zászlóikat és sajátos nemzeti ruháikba öltöztek.” A lap negatív kritikával illette az egyiptomi csapatot: „A résztvevő csapatok vidámak és boldogok voltak, mindenkit megtapsoltak. Az egyiptomi csapat úgy viselkedett a megnyitón, mintha halotti szertartáson lett volna. Nem voltak hozzászokva ilyen nagy eseményhez, nem úgy, mint a többi résztvevő. Nem érezték azt a magasztos szellemet, mely a többi résztvevő csapatnál megvolt.” A záróünnepségről írta Roza al-Juszuf: „Egyszerre több ezer cserkész emelte a zászlókat, körbejárták, és üdvözölték Lord Badent, aminek következtében a cserkészmozgalom alapítója sírva fakadt a vele szembeni végtelen szeretet miatt. Nehezen adható vissza szavakkal, ami ott történt.”²²

Érdeemes megemlíteni, hogy a két világháború közötti időszakban az arab, de különösen az egyiptomi sajtó követte a magyar sporteseményeket. Egyiptomban az angol nyelvű lapok közölték a magyar vonatkozású sporthíreket, eseményeket, ami mutatja a magyar sport korabeli presztízsét, illetve egyiptomi jó hírnevét is. Az *Egyptian Gazette* 1924. július 18-i számának sportrovatában röviden írt az olimpiai bajnokságon résztvevő magyar bokszolókról.²³ Ugyanez a lapszám és az július 21-i beszámoló arról, hogy Bartha magyar úszó a 100 méteres gyorsúszás során harmadik lett.²⁴ 1925. május 11-én az *Egyptian Mail* angol nyelvű lap a Budapestesen megrendezett magyar–francia futballmeccsről írt, amelyen a vendég francia csapat diadalmaskodott. Jelezte a lap, hogy több mint háromezer néző volt jelen a stadionban.²⁵ A két világháború közötti időszakban (is) a magyar sport kiemelkedően sikeres és látványos ága volt a vívás, amelyről az egyiptomi sajtó is tájékoztatta a közvéleményt: „Jövőre [1927] Budapesten szervezik a Nemzetközi Vívóbajnokságot.”²⁶ Az 1929-i Davis Kupa teniszbajnokságról olvashatjuk, hogy Magyarország legyőzte Norvégiát az első fordulóban, és a következő alkalommal Monacóval játszik. Az *Egyptian Gazette* 1929 májusában „A magyar csapat a monacói ellenfelet is legyőzte a második fordulóban. És mostanában a harmadik fordulóra készülnek a magyarok”²⁷ címmel közölt tudósítást: Magyarország–Hollandia, Spanyolország–Olaszország, Anglia–Dél-Afrika teniszmérkőzéseket rendeznek – írta az *Egyptian Gazette*.²⁸ 10 évvel később is beszámolt arról is, hogy a Davis Kupa New Yorkban kerül megrendezésre: „Kezdődik a bajnokság első fordulója, ahol Jugoszlávia–Írország, Románia–Magyarország, Lengyelország–Hollandia és Németország–Svájc játszanak egymás ellen.”²⁹ 1939. január 18-án jelent meg egy igen érdekes összefoglaló azokról a futballistákról, akik magas pozíciókba kerültek. Ezek között találjuk

²² A magyarországi nemzetközi cserkészeti konferencián. Uo. 1933/288. 36.

²³ In the World of Sport. *Egyptian Gazette*, 1924/13063. 3.

²⁴ In the World of Sport – the Olympic Games. Uo. 1924/13065. 03.

²⁵ Hungary – the Davis Cup. *Egyptian Mail*, 1925/3881. 11.

²⁶ World Fencing. Uo. 1926/4237. 2.

²⁷ Italy Lead in the Davis Cup Match with Ireland. Uo. 1929/5109. 8.

²⁸ Davis Cup Second Round Now Completed. Uo. 1929/5112. 8.

²⁹ Davis Cup Draw. *Egyptian Gazette*, 1939/17520. 2.

Friedrich István magyar miniszterelnököt, aki korábban labdarúgó és játékvezetői karriert futott be.³⁰

---

³⁰ Friedrich István (1883–1951) 1904-ben tagja volt a magyar válogatottnak, jobbszélsőként játszott. Játékvezetőként számos magyar és nemzetközi mérkőzést vezetett. 1919. augusztus 7–24. között Magyarország miniszterelnöke volt. A Magyar Labdarúgó Szövetség pénztárnoka, majd 1922–1923-ban elnöke volt. Az elnöki posztról történt lemondása után az MLSZ tiszteletbeli elnökévé választották.

Magyar kultúra a világban. Egyiptomi–magyar kulturális kapcsolatok 1945–1964

Fügedi Nóra
Szegedi Tudományegyetem

Magyarország érdeklődése a 19. század második felében fordult az arab országok, különösen Egyiptom felé. A levéltári források arról tanúskodnak, hogy a második világháború utáni években, főként 1950-től beszélhetünk rendszeres és intenzív kapcsolatokról a két ország között. Ebben az időszakban Egyiptomban élénk kulturális aktivitás volt megfigyelhető, mely kisebb részt helyi kezdeményezésekből fakadt, többségében viszont a külföldi országok kulturális aktivitását jelentette.¹

Az Egyiptomban zajló kulturális életről a Kairóban tartózkodó magyar nagykövet rendszeres jelentéseket küldött a Külügyminisztériumnak. A kulturális jelentések beszámoltak arról, hogy milyen nemzetek képviseltetik magukat az egyiptomi kulturális életben a filmművészet, a zene, az irodalom, a képzőművészet, illetőleg a tudomány területén. Ezen felül pedig a beszámolók kitértek a más országok által létesített kulturális központok Kairóban folytatott tevékenységére. 1961-ben például csehszlovák kulturális központ létesült a városban, mellette pedig szélesvásznú filmszínház épült. A jelentések rendkívüli fontossággal bírtak Magyarország számára, hiszen beszámoltak más nemzetek kulturális programjainak fogadtatásáról és sikeréről is, így lehetővé vált az egyiptomi fogadóközönség igényeinek felmérése. Ehhez az is hozzájárult, hogy a jelentések tartalmazták a más nemzetekkel megkötött egyiptomi kulturális egyezmények felépítését, illetve tájékozási pontot nyújtottak az esetlegesen Egyiptomban elkészült arab koprodukciókról is, például a filmgyártás tekintetében.

Az ebben az időszakban íródott beszámolók rendkívül sokat foglalkoztak az egyiptomi filmkultúrával, melyek alapján részletes képet alkothatunk az ország filmgyártásának fejlődéséről és a filmipar más művészeti ágakhoz fűződő viszonyáról. Az 1960-as kulturális jelentés tanúsága szerint például az egyiptomi színházi élet nem gyakorolt semmilyen hatást a társadalom életének alakítására. „Ez mindenekelőtt azzal magyarázható, hogy a bemutatott színdarabok kulturális színvonala alacsony és tárgyválasztásban sem igazodik a nép reális életéhez és problémáihoz. A másik probléma, hogy a színház, mint nyugatról importált művészet, nem tudott meggyökerezni, és képtelen volt felvenni a versenyt a filmmel. A lakosság többsége egy igen vékony réteg kivételével egyáltalán nem ismeri a színművészetet, így természetesen anyagilag sem támogatja.”²

---

¹ Magyar Országos Levéltár, Külügyminisztériumi Iratok (MOL, Küm), XIX-J-1-k, Egyiptom 1945–1964, 14. doboz 18/b 14/002294/1 1956 (Főbb kulturális események)

² Uo. 15. doboz 18/d 3/004808/1960 (Színházi élet Egyiptomban)

A második világháború után az egyiptomi filmgyártás jelentős fejlődésnek indult és az 1960-as évekre a moziba járás a szélesebb néprétegek számára az egyetlen szórakozási lehetőséggé vált. Bár Egyiptom szinte monopolhelyzetet vívott ki magának az arab országok között, az arab filmek az egyiptomiak körében általában nem arattak sikert.³ Elsősorban Libanon, Jordánia, Jemen, Líbia és Szudán voltak az egyiptomi filmek fő vásárlói. Az egyiptomi filmszínházak jövedelmét elsősorban az határozta meg, hogy milyen mértékben mutatnak be nyugati, főként amerikai filmeket.⁴ 1956 folyamán az arab sajtó egyre gyakrabban nyilatkozott elítélően az arab filmekről, és azzal a kritikával illette őket, hogy nem többek amerikai utánzatoknál.

A kritikákon kívül az egyiptomi kulturális élet haladó szellemű elemei szintén sokat foglalkoztak az irodalmi, művészi élet kérdéseivel és főként az egyiptomi filmekkel. Egy marxista gondolkodású kiadóvállalat (La maison de la pensée) célja például az volt, hogy az egyiptomi nép fejlődését szolgáló arab vagy arabra fordított könyveket elérhető áron kínáljon a közönség számára. A kiadóvállalat kötelességének tartotta továbbá a közönség filmizlésének nevelését is, és ezt egy filmművészetet érintő kérdésekkel foglalkozó sorozat kiadásával kívánta segíteni. A sorozat első könyve a magyar filmgyártásról szóló, Sadoul által írt könyv volt, emellett helyet kaptak benne Balázs Béla filmkérdésekről szóló művei is.⁵

Maga Nasszer elnök is nehezményezte és ellenezte az amerikai filmek nagymértékű térhódítását az Egyesült Arab Köztársaság (EAK) területén és kifejezetten károsnak, az ifjúság számára veszélyesnek tartotta azokat. Az amerikai befolyást jól illusztrálja, hogy 1958-ban a bemutatott filmek 90–95%-a amerikai volt. Az elnök szerint az egyiptomi ifjúság egyes rétegeiben máris aggasztó jelenségek mutatkoztak erkölcsi életük és életszemléletük terén. Ugyanakkor Nasszer kedvezően nyilatkozott a szocialista országok filmművészetéről. Bár elsősorban a Szovjetuniót emelte ki, nagyon elismerő véleménnyel volt Magyarország filmgyártásáról is.⁶

Az egyiptomi közönség igényeit és a filmiparban jelentkező tendenciákat számos, hosszas részletekbe menő beszámoló taglalja. Talán pontosan hazánk és Egyiptom filmgyártási módszereiből adódó különbségek eredményezték, hogy az egyiptomi kulturális életre legnagyobb hatással, a magyar kulturális termékek közül, elsősorban a filmek voltak.

Az amerikai befolyás ellenére a filmvetítésekről szóló dokumentációk bizonyítják, hogy jól megválasztott alkotásokkal jelentős sikereket lehetett elérni az egyiptomi közönség soraiban. A magyar képviselő rendszeres vetítésekkel és meghívók szétküldésével népszerűsítette a magyar filmeket. 1955 után megegyezés született, hogy a MOKÉP évente megrendezi a magyar filmek fesztiválját. A cél az volt, hogy a fesztiválok nemzetközi jellegűvé váljanak, így Egyiptom, a közel-keleti térség és a mediterrán országok szakemberei számára lehetőséget teremtsenek a magyar filmek megtekintésére.⁷ A legfontosabb szempont az volt, hogy a magyar filmipar legkiválóbb, illetőleg aktuális termékei kerüljenek bemutatásra és a magyar filmművészet az egész arab nyelvterületen ismertté váljon. A kezdeti nehézségek után egyre keresettebbek lettek a magyar filmek, így 1955-ben már számos szervezet

³ Uo. 16. doboz 18/f 7/00441 1963 (Az egyiptomi filmgyártás fejlődése)

⁴ Uo. 1/003861 1960 (Az egyiptomi filmpiac)

⁵ Uo. 18/f 2/002291, 1,2 1956 (Filmművészeti törekvések Egyiptomban)

⁶ Uo. 4/005965 1958 (Nasszer elnök az amerikai filmek romboló hatásáról)

⁷ Uo. 11/00387/13 1955

kérte filmjeink vetítését. Bár a magyar filmek eladása és forgalmazása hosszú évekig akadályokba ütközött, nem csak az egyiptomi, hanem a damaszkuszi filmfesztiválon is szerepeltek. Az 1955-ös fesztiválon például bemutatásra került a *Gázolás*, a *Liliomfi*, a *Kati és a vadmacska*, illetve a *Cigánytánc* című film.⁸

Az egyiptomi magyar követség számos alkalommal rendezett speciális körök részére filmvetítést. A programsorozat keretében mutatták be a *Talpalatnyi föld* című filmet orvosok és filmszakemberek részvételével. A meghívottak az 1954-es orvosi évkönyvben szereplő szülészek és nőgyógyászok, valamint a követség tagjai által személyesen ismert orvosok voltak. A meghívókhoz arab és francia nyelven Dr. Alfréd Dermdoffer Semmelweisről szóló cikkét mellékeltek. A vetítést a legújabb gyakorlat szerint a követség tetőteraszán tartották meg, mintegy 130 résztvevő előtt. Mivel a filmnek sem arab, sem francia feliratozása nem volt, a követségi fordító a vetítógéphez kapcsolt mikrofonon keresztül tolmácsolta a fontosnak ítélt részeket. Elő-filmként a *Szemünk fénye a gyermek* című filmet adták. A vetítés sikere elsősorban abban állt, hogy a követség olyan réteggel ismertette meg a magyar filmeket, mely felé addig semmilyen aktivitása nem volt.⁹ A későbbiekben a Tájékoztatási Osztály havi beszámolóiból kiderül, hogy egyre több magyar film került bemutatásra és a filmvetítések egyre nagyobb érdeklődésre tartottak számot. A sikerre való tekintettel növelni kellett a kiadott bulletinek számát is.

A politikai megfontolások azonban a filmvetítés terén sokszor közrejátszottak. A *Dankó Pista* című film forgalmazását még olyan formában sem támogatta a Tájékoztatási Főosztály, hogy a készítők nevét, a gyártási évet tartalmazó bevezető részt levágták volna a filmből. A döntést azzal indokolták, hogy a film a Horthy-fasizmus alatt készült, így értelemszerűen nem a megfelelő értékeket közvetíti.¹⁰

Azonban politikai nézeteltérések enyhítésére sok esetben kiválóan alkalmas volt a kultúra mint közvetítő elem. 1954 novemberében a magyar nagykövetség filmbemutatóra hívta az egyes diplomáciai képviselők vezetőit és az egyiptomi külügyminisztérium néhány dolgozóját, ahol a követségen rendelkezésére álló valamennyi rövid színes film levetítésre került. A vetítésen a baráti követségek minden vezetője részt vett, de az esemény szempontjából fontosabb arab országok részéről nem volt jelen egyik nagykövet sem. A vetítés legfőbb célja ugyanis az volt, hogy a követség vendégül lássa az egyiptomi külügyminisztérium munkatársait és bebizonyítsa, hogy meggyőződéseik a magyar filmeket illetően hamisak. A 14 arab meghívott közül mindössze ketten jelentek meg; Mussawar a protokollosztályról és Shebl a sajtóosztály helyettes vezetője. A vetítés utáni beszélgetések során kiderült, hogy a résztvevők pozitívan csalódtak, mivel kimondott kommunista agitációt vártak a filmekről és e helyett olyan alkotásokat láttak, melyek Egyiptom méltó irigységét kiválthatják, tartalmuknál és kivitelezésükénél fogva. Ebből világosan levonható következtetés volt, hogy új filmek bemutatásával komoly eredményeket tudunk elérni hazánk propagálása terén.¹¹

Egyiptomban elterjedt volt a keskenyfilmes vetítógépek használata például klubokban, egyesületekben és magánhasználatban is. Ennek hatására kifejlődött egy üzleti ág, mely keskenyfilm-kópiák kölcsönzésével foglalkozott. A kölcsönzés mindenki számára lehetővé

⁸ Uo. 1/025/12/9-6 1956 (Magyar filmekre vonatkozó információ)

⁹ Uo. 14. doboz 18/b 4/07186/2 1954 (Filmrendezvények speciális körök részére)

¹⁰ Uo. 16. doboz 18/f 1/05573 1952 (A Dankó Pista című film ügye)

¹¹ Uo. 14. doboz 18/b 4/07186/5 1954 (Filmbemutató diplomáciai testületnek és a Kümnek)

tette, hogy egy-egy napra, vagy akár hosszabb időre is, aránylag csekély bérleti díj ellenében a legkülönbözőbb játékfilmeket megszerezhesse. Az üzletszerűen kölcsönzéssel foglalkozó vállalatok mellett az angol, az amerikai és a francia nagykövetség is foglalkozott filmkölcsönzéssel. Ezeknek a nagykövetségeknek a tájékoztatási osztályai és kulturális központjai az egész világot behálózták, és különleges filmesztélyokat működtettek. A magyar követség kulturális tájékoztatási érdeme volt, hogy a fenti nagykövetségek mellett egyre több egyesület és magánszemély fordult a magyar nagykövetséghez is filmkölcsönzési kérelemmel.¹² A követség jól érzékelte, hogy ezeket a lehetőségeket vétek lenne kihagyni, és a kölcsönzés kiváló alkalmat biztosít a magyar filmek szélesebb körű megismertetésére.

1954-ben bemutatásra került a *Gyöngyharmattól lombhullatásig*, *Az évszázadok mérkőzése*, a *Vadvizország*, az *Ecseri lakodalmas*, valamint a *Mágnás Miska*. A magyar filmek bemutatásával kapcsolatos diskurzusban megállapították, hogy a sikeres filmelőzetesek terén magasan az amerikaiak vezetnek, mivel ezek a film leghatásosabb részeit tartalmazzák és a kockákat montázsszerűen úgy kombinálják össze, hogy felkeltsék a nézők kíváncsiságát. A követség javasolta, hogy a kapitalista országokban a magyarok is alkalmazzák ezt a módszert a nagyobb érdeklődés elérése érdekében. Az is megállapításra került, hogy a filmek külföldi bemutatásakor érdemes az egyes országok szokásait és nyelvi sajátosságait figyelembe venni és ennek megfelelően fordítani a filmek címét. Széphelyi Zoltán azt is kifejtette, hogy a kizárólag teljes estét betöltő magyar műsorokhoz való ragaszkodás és az otthoni politikai szempontok filmekben való érvényre juttatása minimálisra szorítja az olyan magyar filmek gyártását, melyek egy kapitalista filmmel telített országban kellő sikert érhetnének el. Ezt pedig nem a filmek eszmei mondanivalójának vagy a technikai kivitelezés hiányosságai indokolták, hanem a kapitalista filmek által alakított ízlés.¹³

Az 1950-es években hozott egyiptomi cenzúratörvény jelentősen szigorított a filmek bemutatásának feltételein. Azonban az erős kairói cenzúra ambivalens jellegére utal például a *Liliomfi* című film kairói bemutatásának esete. Míg a *Liliomfi*-ből több jelenetet ki akartak vágatni (pl.: csók), az amerikai filmekben sokkal szemérmetlenebb képeket meghagytak.¹⁴

1962 decemberében egyezmény született a Magyar Rádió és Televízió, valamint az Egyesült Arab Televízió között a televíziós műsorok, tapasztalatok és anyagok cseréjéről. A megállapodás kiterjedt híradófilmek cseréjére a két ország társadalmi, gazdasági és kulturális életéről, kiemelkedő eseményeiről készült filmek, valamint zenei, varieté- és folklórműsorok, 16 mm-es fekete-fehér kidolgozásban, továbbá dokumentációs műsorok, ifjúsági és sportanyagok kérések alapján történő cseréjére. A megegyezés az április 4-i és július 23-i nemzeti ünnep alkalmából külön műsorok, és legalább fél évente a legsikeresebb televíziójátékok forgatókönyvének cseréjére is vonatkozott. A műsorokhoz angol vagy francia nyelvű kísérszöveget mellékeltek. A megállapodás szerint a szerződő felek saját költségükön tapasztalatcsere és szolgáltatások céljából munkatársakat, riportereket, műszaki szakembereket küldhettek a másik fél országába és a fogadó fél biztosított arról, hogy minden segítséget megad a televíziós feladataik ellátásához.¹⁵

¹² Uo. 16. doboz 18/f 2/01658/1 1954 (Keskeny filmek készítése – Filmkölcsönzéssel való tájékoztatási munka lehetőségei Egyiptomban)

¹³ Uo. 4/03449/2 1954 (Magyar filmek bemutatása Egyiptomban)

¹⁴ Uo. 11/00387/14 1955 (A *Liliomfi* kairói bemutatása)

¹⁵ Uo. 15. doboz 18/d 10/2/12/59-3/ 1962 (Rádió-televízió anyagok cseréjéről)

A filmbemutatók az évek során rendszeressé váltak. 1963 márciusában bemutatásra került a *Légy jó mindhalálig*, az *Én városom* és a *Szegény gazdagok* című film.¹⁶ A vetítéseken mindig figyelmet fordítottak arra, hogy a filmek politikailag aktualitástartalmakat közvetítsenek. Ugyanebben az évben Budapesten az Uránia moziban rendeztek egyiptomi filmnapokat. A vetített filmek *A titokzatos lakó*, a *Modern Kairó*, a *Dzsamila*, *A régi Kairó*, *A szerelem közbeszól*, *Az asszuáni gát*, *A bűn útján*, *A szuezi csatorna*, az *Asszony a benzinkútnál* valamint a *Port Said* című alkotások voltak. Bár a filmek látogatottsága 70–80%-os volt, a filmek művészi színvonaláról általában nem alakult ki pozitív vélemény. A filmek realisztikus képet villantottak fel az arab világ életéből, de túlságosan vontatottak és hosszúak voltak a Magyarországon megszokott mértékhez képest.¹⁷

Az arab filmélet kiemelkedő eseménye volt Spyros Skourasnak, a 20th Century Fox elnökének 1961. áprilisi látogatása Kairóban, aki filmszínházak építéséről és felszereléséről tárgyalt az egyiptomi illetékesekkel. A látogatás során felmerült egy közös arab–amerikai film forgatásának terve Cary Grant, Abdel-Halim Hafez és Faten Hamama főszereplésével, amerikai rendező irányításával.¹⁸

1962-ben ígéretesen haladtak a magyar–egyiptomi koprodukció munkálatai is, melynek helyszínéül Egyiptom és Magyarország mellett Olaszországot választották. Az egyiptomi forgatás előkészítésére Dr. Ranódy László Kossuth-díjas filmrendező utazott Kairóba, a későbbiekben pedig a 30 tagú filmes csoporttal olyan híres magyar filmszínészek érkeztek, mint Krencsey Marianne, Psota Irén, Kiss Manyi, Mezei Mária, Fónay Márta, Pécsi Sándor, Latabár Kálmán, Nagy István és Tóth László. A filmküldöttség egyiptomi tartózkodása kiváló alkalmat biztosított a kulturális propaganda kiszélesítésére.¹⁹ A film hosszas előkészületek után elkészült és 1963-ban került bemutatásra *Egyiptomi történet* címmel.

1960 októberében az EAK zenei életéről írt kulturális jelentés arról számolt be, hogy az EAK művészeti életében, az egyes művészeti ágakban – a színház, a filmművészet, a festészet, szobrászat stb. területén – sorra jelentkezték azok az eredmények, amelyek az 1952-es fordulat hatásának és az azóta eltelt nyolc év munkájának voltak betudhatók. Egyedül a zenei életet jellemezte stagnálás és fejlődésképtelenség, noha a kormány kultúrpolitikája már 1956-ban megteremtette a komolyzenei élet kialakulásának lehetőségeit. Az egyiptomi néprétegek körében továbbra is a keleti zene uralkodott. Ez a zeneforma továbbra is örizte sok évvel azelőtt kialakult hagyományait a mondanivaló és a hangszerhasználat tekintetében egyaránt. Az arab folklórzene, tudományos értelemben, ebben az időben még feldolgozatlan volt.²⁰

A magyar zeneművészet kiválóságai közül elsősorban Bartók, Kodály és Liszt művei iránt volt nagy érdeklődés egyiptomi körökben. Ennek megfelelően, hasonlóan a filmvetítésekhez, a magyar képviselőt a zenei programoknak is helyszínt biztosított.

1953-ban a követségi tájékoztató osztályon zene-, illetve művészi szoba berendezését indítványozták, melyben az összes, magyar zenére és képzőművészetre vonatkozó anyagot

¹⁶ Uo. 16. doboz 18/f 8/1/12/4-3 1963 (Filmbemutatók a Tájékoztatói Osztályon)

¹⁷ Uo. 9/1/12/13-1 1963 (Feljegyzés az egyiptomi filmnapokról és az egyiptomi filmdelegáció magyarországi tartózkodásáról)

¹⁸ Uo. 14. doboz 18/b 4/002793/1 1961 (Szeptemberi–októberi kulturális események – Kulturális összefoglalók)

¹⁹ Uo. 16. doboz 18/f 6/3/12/19-2/ 1962 (Magyar–egyiptomi film-koprodukció)

²⁰ Uo. 14. doboz 18/c 9/007141 1960 (Az EAK zenei élete)

szándékoztak kiállítani. A dekorációhoz Liszt, Kodály, Bartók és három híres magyar festő, köztük Munkácsy arcképének 45x60-as méretű reprodukcióját kérték.²¹ Ebben az évben június 19-én tartották meg az első hanglemez-hangversenyt Bartók és Kodály egyes műveiből. A koncert nem várt méretű érdeklődésre tartott számot, többen érkeztek, mint ahány meghívó szétküldésre került. Elhangzott Bartóktól a *Párnatánc*, a *Huszárdal*, a *Román népi táncok* és a *Rapszódia* (op.1) valamint Kodálytól az *Esti dal*, a *Kállai kettős*, és a *Galántai táncok*.²²

A zenei rendezvények rendszeressé válásával számos példa volt arra, hogy egyiptomi zenészek keresték fel a Tájékoztatói Osztályt. Nafisza Zagloul zongoraművésznő és Kamal El Oleemi hegedűművész felajánlották közreműködésüket a szokásos zenei rendezvényeink keretén belül, díjtalanul. 1954 márciusában Mme Boussaina Farid El Aguizi zeneiskolai tanárnő azzal a kéréssel kereste fel a képviselőt, hogy szívesen tartana a Tájékoztatói Osztályon egy hanglemezekkel illusztrált előadást Bartókról és Kodályról, mivel régi és nagy tisztelője mindkét zeneszerzőnek. Boussaina Farid rendszeres látogatója volt a zenei rendezvényeknek, férje az Ipari és Kereskedelmi Minisztérium főtitkárja volt. Angliában végezte tanulmányait és közismert volt a neve a zenei világban. Előadása tárgyául Kodálytól a *Háry Jánost*, Bartóktól a *Román Táncot* választotta. A magyar fél a meghívásoknál elsősorban arra törekedett, hogy az előadó révén új látogatóközönséget szerezzen a Tájékoztatói Osztálynak, így főként a Boussaina Faridtól kapott lista alapján állították össze a meghívókat. A rendezvény a vártnál nagyobb sikert aratott. Mintegy 130 résztvevő jelent meg, köztük meglepően sok közéleti személyiség is, mint például Dr. Mahmoud Ahmed Hefni, a Közoktatásiügyi Minisztérium volt zenei inspektora, az Opera igazgatója, Khalil, Egyiptom volt csehszlovák követe, valamint Hikal volt államtitkár.²³

1954 szeptemberében az Egyiptomi Rádió már közvetített magyar vonatkozású műsor-számokat is. A *Hangos újság* (Magazin of the Air) műsor keretében rövid elbeszélést olvastak fel, és időnként sportvicceket adtak elő, melyben sűrűn említésre került, hogyan verte meg a magyar csapat az egyiptomiakat. Egy félórás műsor keretében Liszt Ferenc életrajzát olvasták fel, később pedig több darabját közvetítették. Az állandó ifjúsági műsorban magyar egyetemekkel is foglalkozott a rádió. A közvetítések felhívták a figyelmet arra, hogy az Egyiptomi Rádiónál igény mutatkozik változatos magyar műsoranyagok közvetítésére.²⁴ Az együttműködés folytatásaként 1955-ben a magyar és az egyiptomi rádió között műsorcsere-egyezmény jött létre. Az illetékes magyar szervek hozzájárultak ahhoz, hogy a Magyar Rádió hetenként egyszer negyedórás egyiptomi zenei műsoranyagot iktasson programjába. A Magyar Rádió hozzátette, hogy ezek az anyagok a magyar rádiós gyakorlatnak megfelelően nem hetenkénti, azonos időben jelentkező Egyiptomról szóló műsor formájában kerülnek feldolgozásra, hanem az egész műsor szerkezetétől és tartalmától valamint az Egyiptomtól kapott zenei és prózai anyag jellegétől függően reggel, napközben, este a Kosuth és Petőfi adón felváltva kerülnének sugárzásra.²⁵ A magyar fél sérelmezte ugyanakkor, hogy az Egyiptomi Rádióban leköszölt programokban a magyar zenei műsor „cigányzene” elnevezés alatt szerepelt, és a rádióban beszélők is azonos elnevezéssel jelentették be a

²¹ Uo. 18/b 2/0182/2 1954 (Magyar zeneszerző és festőművészek arcképeinek kérése)

²² Uo. 18/c 1/07818 1953 (Bartók-Kodály hanglemezest)

²³ Uo. 4/04416 1954. március 10-i zenei előadás a Tájékoztatói Osztályon.

²⁴ Uo. 15. doboz 18/d 3/09830 1954 (Egyiptomi rádió magyar vonatkozású műsorszámai)

²⁵ Uo. 008724/1/1955

magyar zenei programot. Annak ellenére, hogy a magyar fél több ízben tiltakozott a megnevezés ellen, a rádióban továbbra is így konferálták fel a magyar zenét.

1955-ben nagyon sikeresnek bizonyult a Tájékoztatási Osztályon szervezett zenei rendezvény, melyen ismét Bartók és Kodály munkássága került bemutatásra és levetítették Liszt II. Rapszodiájáról készült filmet. A vendégeknek elsősorban a *Galántai táncok*, a *Hat bolgár tánc* és a *Tücsök lakodalom* nyerte el tetszését és többen kérték a *Talpalatnyi föld*, illetve más filmek vetítését. Ezen felül sokan jelezték, hogy tájékoztatást kérnének a programokról.²⁶ 1956 májusában Dr. Mahmoud A. El Hefni, a Közoktatásügyi Minisztérium nyugdíjas zenei főfelügyelője, az Egyiptomi Rádió Zenei Bizottságának tagja és közismert zeneelméleti szakember megkapta Dr. Hussein Fawzi államtitkártól Bartók német nyelvű tanulmányát az arab zenéről, abból a célból, hogy tanulmányozza az arab nyelven való kiadás lehetőségét. Ezen felül új, magas színvonalú Zeneakadémia létesítése végett kérték a magyarokat, hogy osszák meg velük ilyen irányú tapasztalataikat.²⁷

A zene terén jelentős eredményeket könyvelhetett el a Bartók Emlékbizottság, mivel 1956 márciusában sikerrel zárult a hivatalos Bartók-ünnepély a Kairói Operában. Ezen felül a Bartók Bizottság égisze alatt megemlékezések zajlottak a Kairói Rádióban és a kairói felsőbb leány- és fiúiskolákban, valamint a Ciné Club Lumière-ben és a kairói Atelier Művészegyesületben. A Bartók Bizottság arra is gondot fordított, hogy az egyiptomi sajtó megfelelő módon foglalkozzon Bartók munkásságával. Ennek érdekében anyagokkal látták el az Orientációsügyi Minisztérium Népművészeti Főosztályának vezetőjét, hogy azokat, illetve egyiptomi szakemberek cikkei elhelyezze az egyiptomi újságok kulturális rovataiban.²⁸ Ugyanebben az időszakban Hernádi Lajos zongoraművész egy hónapot töltött Egyiptomban. Ott tartózkodása alatt három önálló hangversenyt adott; fellépett a Legfelsőbb Zenei Leányiskola Bartók-emlékestjén, és közreműködött a Bartók Emlékbizottság által rendezett Bartók-ünnepségen. A kairói Atelier-ben a Kodály-est keretein belül Kodály-darabokat adott elő és az egyiptomi rádió részére zenekari kísérettel adott egy programot. Hernádi egyiptomi tartózkodása nem várt sikereket eredményezett, még a legfélelmetesebb zenekritikusok is elismerően nyilatkoztak róla, ezen felül pedig látogatása pozitívan hatott az egyiptomi magyar kolóniára. A hangversenyekkel olyan embereket mozgatott meg, akik addig elkerülték a nagykövetséget.²⁹

Hazánk számos alkalommal táncegyütteseket is szerepeltetett az EAK-ban, a fellépések azonban vegyes fogadtatásra találtak. 1956-ban például a Budapest népi együttes keltett ilyen vegyes benyomást Alexandriában és Kairóban. A követség alexandriai és kairói nagyarányú sajtó- és propaganda-előkészítése után az együttes éppen hogy csak biztosítani tudta magának a közönséget a kairói premiért követően. Veres János előadó jelentéséből kiderül, hogy az együttes nem ütötte meg azt a színvonalat, mely képviselhette volna vagy öregbítette volna kulturális színvonalunkat.³⁰

1958-ban a 25 fős ösztöndíjas kereten belül lehetőség nyílt zenei ösztöndíjasok küldésére és fogadására is. A magyar fél megküldte Garay György hegedűművész, Gabis Gábor

²⁶ Uo. 14. doboz 18/b 6/001793/1 1955 (Zenei rendezvény hangszalagról a táj. osztályunkon)

²⁷ Uo. 18/c 0051/1 1956

²⁸ Uo. 18/c 7/008896, 1. 1955 (Bartók-ünnepségek Egyiptomban)

²⁹ Uo. 5/005077 1956 (Hernádi Lajos zongoraművész egyiptomi hangversenykörútja)

³⁰ Uo. 14. doboz 18/c 3/025/12/8-9/ 1956 (A Budapest népi együttes egyiptomi szereplése)

zongoraművész és Frankl Péter zongoraművész prospektusát, és felkérte a követséget hogy tárgyaljon az egyiptomi Zeneszövetséggel esetleges fellépésük ügyéről.³¹

1961-ben került bemutatásra Lehár Ferenc *Víg özvegy* című operettjének arab nyelvű változata. A *Víg özvegy* a kairói opera történetében kiemelt eseménynek számított, mivel ez volt az első klasszikus mű, mely arab nyelven szolt az egyiptomi közönséghez, ráadásul nagy sikerrel.³²

Az 1963/64-es kulturális idény legjelentősebb eseménye az EAK-ban a Kulturális Tájékoztatásügyi Minisztérium által kezdeményezett I. Nemzetközi Népművészeti Fesztivál volt, amelyen 11 ország népi együtteseinek vettek részt. A fesztivál megrendezése kettős célt szolgált. Elsősorban több hetes kulturális programot kívántak biztosítani a kairói Operaházban és az EAK vidéki színházaiban, másfelől pedig nemzetközi tapasztalatokat kívántak gyűjteni az egyiptomi népi és táncművészet fejlesztése céljából. A fesztivál magyar résztvevője az Építők Szakszervezetének Vadrózsák elnevezésű együttese volt. A 34 tagú együttes január 14-én érkezett Kairóba, vendégszereplését pedig Alexandriában a Sayed Darwish Színházban kezdte meg, majd Damanhourban, a kairói Operaházban, Asszuánban a Nagygát Színházban, végül Assioutban lépett fel. Az együttes minden előadáson telt ház előtt szerepelt. A megyei kormányzók mindenütt fogadták az együttes vezetőit, sőt a damanhouri kormányzó ebédet adott együttesünk tiszteletére. Asszuánban az együttes találkozott a jemeni köztársasági elnökkel, akinek külön alkalmi műsort rendezett, majd a jemeni elnök hajókiránduláson vett részt az együttes tagjaival. Kairóban Nasszer elnök felesége is megtekintette az együttes előadását. (A fesztivál programján egyébként sem Nasszer elnök, sem a felesége más alkalommal nem jelent meg). A magyar együttes iránt megnyilvánuló különös érdeklődés tükröződött a sajtóban is. Annak ellenére, hogy a kairói magyar követség megfelelő sajtóanyag hiányában nem tudott elegendő sajtópropagandát kifejteni, a Vadrózsák együtteséről rendszeresen jelentek meg kritikák, fényképes riportok. A kritikák egyértelműen pozitívan méltatták a magyar népi táncművészet színvonalát. A *Televízió* újság címlapján a magyar népi együttes egyik táncosának teljes oldalas színes portréjával jelent meg a fesztivál befejezésének hetében. Összességében a magyar népi együttesek közéleti vendégszereplései közül az addigi legnagyobb sikert a Vadrózsák fellépése hozta.³³

1964 januárjában Kölcsény Tamás és Peters Alice jégművészek Kairóba látogattak az egyiptomi Kulturális és Tájékoztatásügyi Minisztérium meghívására és a kairói jégszínház felállításáról tárgyaltak. A minisztérium célja egy kairói jégrevü-együttes megalakítása és oktatása volt. A jégszínház megnyitását 1964. július 23-ra tervezték, Egyiptom nemzeti ünnepnapjára, melyen maga Nasszer elnök részvételét is tervbe vették. A lefolytatott beszélgetésen felmerült az egyiptomiak részéről az igény, hogy magyar edzők segítségével a jég sport különböző ágazatait meghonosítsák Kairóban.³⁴

1964 decemberében a kulturális egyezménynek megfelelően a Magyar Állami Operaház balett-együttese szerepelt Kairóban. A helyi sajtó cikkeket közölt az együttes műsoráról, a Kairói Rádió pedig külön műsorban méltatta Bartók Béla munkásságát és a magyar balettművészetet.³⁵

³¹ Uo. Tük, 15. doboz 17/d 001619/17 1957 (Egyiptomi ösztöndíjasok meghívása)

³² Uo. 14. doboz 18/b 4/002793/3 1961 (Januári-februári kulturális jelentés)

³³ Uo. 11/002190 1964 (Az I. Nemzetközi Népművészeti Fesztivál Kairóban)

³⁴ Uo. 18/d 12/002648 1964 (Kölcsény Tamás és Peters Alice kairói útja)

³⁵ Uo. 18/c 8/2/12/63-4 1964 (Az Operaház Balett együttesének vendégszereplése Kairóban)

Bár számos más formája is létezett az egyiptomi–magyar kulturális együttműködésnek, a film és a zene területén elért eredmények bizonyultak a leglátványosabbnak. A megvalósult programok és események, valamint a két ország között létrejött részletes és számos művészeti ágra, illetve tudományterületre kiterjedő kulturális egyezmények és munkatervék is azt bizonyítják, hogy ebben az időszakban hazánk és Egyiptom között rendkívül figyelemre méltó kulturális kapcsolatok fejlődtek.

Marokkó a függetlenség útján – hispán nézőpontból

Kovács Dániel
Szegedi Tudományegyetem

Bevezetés

Munkámmal elsődlegesen az a célom, hogy a spanyol sajtó segítségével bemutassam a Marokkó függetlenné válásához vezető utat, illetve Spanyolország viszonyát ehhez a kérdéshez. Ezt a folyamatot több szinten is el lehet, illetve el kell helyeznem: világviszonylatban a dekolonizáció történeti folyamatában éppúgy, mint a Nyugat-Mediterráneum kontextusában, ahol minimum három állam (Marokkó, Franciaország, Spanyolország) nemzeti történetében kiemelt helyet foglal el. Marokkó függetlenné válásáról Magyarországon is írtak már, kiváló kutatók mutattak rá e történeti esemény hátterére.¹ Marokkó dekolonizációjának spanyol vonatkozása hazánkban mégis kevésbé kutatott téma. Munkámmal kettős célt tűztem magam elé. Írásomban megkísérlek panorámaképet nyújtani Marokkó függetlenné válásáról, ugyanakkor részletesen kitérek e folyamat néhány nevezetes eseményének történetére is – és teszem mindezt spanyol nézőpontból, elsősorban a korabeli sajtóra támaszkodva. Emellett írásomban több, a korabeli lapokban kiemelt helyen megjelent beszédet, dokumentumot is közlök, amelyek magyarul első ízben jelennek meg.

Karima Aït Yahia rámutatott, hogy a történetírás sokáig úgy tekintett a Francokorszakra, mint a cenzúra sötét világára, ahol szabad kifejezési formák nem léteztek. Ez alapvetően igaz. Ugyanakkor újabb tanulmányok bizonyítják, hogy a rendszer adta kereteken belül a sajtó próbált élni a mozgásterével. A kép tehát árnyaltabbá vált. Kutatók rávilágítottak, hogy a rendszeren belül e tekintetben is egyfajta evolúciót figyelhetünk meg. 1949 és 1962 között lassan és korlátozott mértékben valamiféle pozitív változás érhető tetten.² Más kutatók ennél sötétebb képet festenek, és azt hangsúlyozzák, hogy az 1966-os Lex

---

¹ Lásd például: J. Nagy László: Spanyolország és Marokkó. In: *Világtörténet*, 1985/3. Harsányi Iván: *Spanyol dilemmák – spanyol megoldások a 19–20. század útvesztőjében*. Pro Pannonia Kiadó, Pécs, 2006. 22–40. Spanyolország történetéről Anderle Ádám írt alapvető összefoglaló munkát. Anderle Ádám: *Spanyolország története*. Pannonica Kiadó, Budapest, 1999. Marokkó politikatörténetéhez lásd: Ferwagner Péter Ákos: A marokkói politikai pártok II. Hasszán uralkodása idején. In: Ferwagner Péter Ákos – Kalmár Zoltán (szerk.): *Az átmenet egyensúlya. Szilágyi István 60 éves*. Áron Kiadó, Budapest, 2010. 195–232. E négy kutató írásai számomra is kiindulópontul szolgálnak. Ugyanakkor egyikőjük érdeklődésének középpontjában sem Spanyol-Marokkó dekolonizációja áll.

² Karima Aït Yahia: *La prensa franquista y la política exterior: el caso de la Guerra de Independencia de Argelia*. In: *Cuadernos de Historia contemporánea*, 2008. vol. 30.

Fraga is csak korlátozott előrelépést vonhatott maga után.³ A spanyol sajtó viszonylag hű volt a madridi „irányhoz”, ám ez nem jelenti azt, hogy egyszerű szócsöve lett volna a kormánynak.⁴ Ugyanakkor tény, hogy a sajtóban a spanyol gyarmatok dekolonizációjának „teljes témája úgy volt irányítva, hogy kedvező képet adjon önmagáról a közvélemény számára”.⁵ Bárhogyan alakultak az események, Spanyolország mindig kedvező színben tűnt föl.

A sajtót mint történeti forrást mindig kritikával kell kezelni – jelen munka esetében ez talán hatványozottan igaz. Benyomásom szerint, noha a sajtó tartalmilag elfogult volt, mennyiségi értelemben korrekt módon járt el: sem több, sem kevesebb cikk nem jelent meg, mint amit az adott történeti esemény indokolt. Ez természetesen csak szubjektív megítélés. Tény azonban, hogy a spanyol külpolitikáról nemritkán szuperlatívuszokban írtak a lapok, ám a sajtóforrások segítségével elsősorban nem is a rankei értelemben vett „ahogyan valójában történtre”, hanem annak tükörképére vagyok kíváncsi. Spanyolországban ekkoriban körülbelül 108 napilap és 450 hetilap jelent meg. A sajtót a Nemzeti Sajtódelegátus (Delegado Nacional de Prensa) ellenőrizte. „Szinte az egyetlen külföldi hírforrás az Efe – mely egy állami ügynökség volt –, amely a United Press Agencytől és a Reutertől kapta a híreket, amelyeket lefordított, cenzúrázott és szétosztott” a spanyol lapoknak.⁶ A cenzúrának igazi gépezete működött: gondolhatunk a hivatalos cenzúrára (például az Információs Minisztériumnak benyújtott előzetes példány szükségességére),⁷ a lapok szerkesztőségének „instrukcióira”, vagy akár az újságírói öncenzúra is eszünkbe juthat.

E korszakban a legfontosabb napilapok az *Arriba*, az *ABC*, a *La Vanguardia Española*, illetve a *Ya* voltak.⁸ Munkámban az eredetileg konzervatív-monarchista *ABC* és a liberális gyökerekkel rendelkező spanyol nyelvű katalán napilap, a *La Vanguardia Española* felhasználásra mellett tettem le a voksomat.⁹ Döntésem mögött három komponens húzódik meg. Az első személyes: spanyolországi tanulmányaim alatt egyetemi kutatók, könyvtárosok alaposan megismertettek e két lappal. A második ok az, hogy mindkét lapnak kiváló internetes keresője, összetett adatbázisa van. Harmadszor – s ez a döntő – e két lap felhasználásával a spanyol újságolvasó közönség olyan nagy részének ismeretanyaga tárul elénk, amelyből – kellő óvatossággal – már vonhatunk le következtetéseket. Írásomban természetesen a spanyol és magyar szakirodalmat is felhasználom.

Spanyolország ezer szállal kötődött és kötődik ma is Észak-Afrikához. Észak-Marokkóban 1912–1956 között egy 20 000 km² kiterjedésű terület protektora volt (Marokkó nagyobbik része francia uralom alatt állt), Ceuta és Melilla észak-afrikai városok a kö-

³ Maria Dolores Algora Weber: La conexión entre la política exterior del franquismo y la información sobre el mundo árabe a través de „Mundo: Revista Semanal de Política Exterior y Economía” (1945-1955). In: *Cuadernos de historia contemporánea*, 1992. N°14. 121.

⁴ Ait Yahia: *La prensa franquista y la política exterior...* i. m.

⁵ Algora Weber: *La conexión entre la política exterior del franquismo...* i. m. 121.

⁶ Uo.

⁷ Uo.

⁸ Ait Yahia: *La prensa franquista y la política exterior...* i. m. 294.

⁹ Az *ABC*-t 1903-ban alapították és ma is az egyik legjelentősebb spanyol napilap. Ugyanez érvényes az 1881-ben alapított *La Vanguardia Española*-ra is. Mindkét lap kiváló honlappal rendelkezik, ahol számos fontos és érdekes információ fellelhető: <http://www.abc.es/>, <http://www.lavanguardia.com/>

zépkor végétől voltak a birtokában, s ma is Spanyolország (és az EU) részét képezik.¹⁰ Észak-Marokkó 1956-ban, Szidi-Ifni városa 1969-ben, Spanyol-Szahara (Nyugat-Szahara) 1975-ben vált el Spanyolországtól.¹¹

Frantz Fanon¹² a dekolonizáció lényegét a maga könyörtelen stílusában, *A Föld rabjai* című munkájának első soraiban így ragadta meg: „*A dekolonizáció, bármilyen címet vagy új formulát alkalmazzon is: nemzeti felszabadulás, nemzeti újjászületés, a nemzet visszafoglalása a népnek, Commonwealth – mindig erőszakos jelenség.*”¹³ Fanonnal lehet, bizonyos kérdésekben kell vitatkozni, ezek a sorok azonban véleményem szerint vitathatatlanok. E Fanon-idézet megáll Marokkó vonatkozásában is, ahol annak ellenére, hogy az algériaihoz fogható háború nem robbant ki, a függetlenséghez vezető út (elsősorban Francia Marokkó-ban) pirosra festette a Szahara homokját.

Francia Marokkó a függetlenség útján

Marokkóban V. Mohamed (Szidi Mohamed Ben Juszeif) szultán a nacionalista erők szimbólumává vált. A szultán 1947-es tangeri beszédében már megfogalmazta: „*Marokkó egy egységet alkot, amelynek szimbóluma a trón.*”¹⁴ V. Mohamed igen aktívan politizált, ezért a francia vezetés 1953. augusztus 20-án elmozdította. Bár a franciák a lokális viszályokat és a marrákesi pasa uralkodóval szembeni gyűlöletét felhasználva jártak el, ezzel látszólag bonyolult, zavaros helyzetet teremtvé, valójában a szituáció nagyon is egyértelmű volt: „*Helyi idő szerint délután fél háromkor Guillaume tábornok egy harminc kocsiból és tankból álló egység, illetve egy lovassági század kíséretében megjelent a Birodalmi Palotában. Húsz perccel később kijött és bejelentette a tömegnek, hogy a Szultán, Sidi Mohamed Ben Juszeif le lett téve, és hogy intézkedéseket fogadtak el annak érdekében, hogy fiaival együtt eltávolítsák Marokkóból.*” – írta az ABC.¹⁵

¹⁰ Erről bővebben lásd: J. Nagy László: Spanyolország és Marokkó. i. m. és J. Nagy László – Koroncz Ágnes: Spanyolország és a Maghreb-térség. *Külgügyi Szemle*, 2010/3. Vö.: Eloy Martín Corrales: El protectorado español en Marruecos (1912-1956). Una perspectiva Histórica. In: Joan Nogué – José Louis Villanova (szerk.): *España en Marruecos (1912-1956) Discursos geográficos e intervención territorial*. Editorial Milenio, 1999. Vö.: Eloy Martín Corrales (szerk.): *Marruecos y el colonialismo español (1859-1912). De la guerra de África a la „penetración pacífica”*. Ediciones Ballaterra, Barcelona, 2002.; Harsányi Iván: *Spanyol dilemmák – spanyol megoldások...* i. m. 22–40. A spanyol külpolitika legteljesebb áttekintését adja 1800-tól napjainkig Juan Carlos Perreira: *La política exterior de España de 1800 hasta hoy*. Ariel, 2003.

¹¹ E folyamathoz fontos adalékokat ad: Lluís Riudor: Sueños imperiales y africanismo durante el franquismo (1939-1956). In: Joan NOGUÉ – José Luis Villanova (szerk.), *España en Marruecos (1912-1956)*... i. m. Nyugat-Szahara kérdéséhez lásd: Igaz Levente: Egy elfelejtett válság politikai háttere: Nyugat-Szahara. *Kül-Világ*, 2006/1.; Besenyő János: A nyugat-szaharai konfliktus – az önállóodási küzdelem kezdete, a Nemzetközi Bíróság döntése és a „zöld menet”. *Kül-Világ*, 2009/2.

¹² Fanonról Immanuel Wallerstein kiváló tanulmányát magyarul lásd: Immanuel Wallerstein: Fanon XXI. századi olvasata. *Eszmélet*, 2011. tavasz.

¹³ Frantz Fanon: *A föld rabjai*. Gondolat Kiadó, Budapest, 1985. 53.

¹⁴ Idézi: J. Nagy László – Ferwagner Péter Ákos: *Az arab országok története 1913–2003*. JATEPress, Szeged, 2004. 100.

¹⁵ ABC, 1953. augusztus 21. 7. Az ABC esetében a lap digitális katalógusában található oldalszámok nem minden esetben egyeznek a lap oldalainak tetején magadott oldalszámmal. Mindig a lap tetején

Ezután több mint kétéves száműzetés várt V. Mohamedre, melynek állomásai Korzika, majd Madagaszkár voltak. A szultán elmozdítása (a trónfosztás szót kerülték) jelentős nemzetközi és hazai felháborodást váltott ki. A szabotázsakciók, merényletek mindennaposak váltak Marokkóban.¹⁶ Spanyolország támogatta a marokkói nacionalistákat és nem ismerte el az V. Mohamed helyére ültetett Ben Arafát. A hispán ország az ún. arabbarát politikája részeként – mely politika eredetileg arra volt hivatott, hogy a rezsim II. világháborút követő nemzetközi elszigeteltségét az arab országok felé történő nyitással ellensúlyozza – anyagi és eszmei munícióval egyaránt ellátta a felkelőket. Spanyolország elszigeteltsége a hidegháború nyomán az 1950-es évekre csökkent, s bár kvázi betagozódott a nyugati tömbbe (a NATO-nak és a formálódó európai integrációnak nem lehetett tagja), mindez nem jelentette azt arabbarát politika evolúciójának végét.¹⁷

Ez a politika azonban – miként ezt Marosy-Mengele Ferenc madridi magyar királyi követ¹⁸ is megfogalmazta – kétélű fegyver volt: „Az a taktikai ügyesség, amellyel a spanyol

---

található eredeti oldalszámra hivatkozom, de a visszakeresést megkönnyítendő, zárójelben – ahol eltérés van – megadom a digitalizálás során „keletkezett” oldalszámot is. Ide kívánczik továbbá, hogy mindig a lap reggeli, madridi számát használtam. A *La Vanguardia Española* estében szintén minden hivatkozás a lap reggeli, „ediciones generales” számára vonatkozik.

¹⁶ J. Nagy László: *Az ummától a nemzetállamig. Az arab országok története a 19–20. században*. SZTE Juhász Gyula Felsőoktatási Kiadó, Szeged, 2009. 130–133.

¹⁷ Az arabbarát politikához hasznos adalékokat ad: Algora Weber: *La conexión entre la política exterior del franquismo...* i. m.; José R. Díaz Gijón – Donato Fernández Navarrete – Manuel Jesús González González – Pedro A. Martínez Lillo – Álvaro Soto Carmona: *Historia de la España actual: 1939–2000. Autoritarismo y democracia*. Marcial Pons, Ediciones Jurídicas y Sociales, Madrid, Barcelona, 2011. 94.; Rafael Bustos: *Las relaciones España-Argelia, una mirada desde España*. Anuario Internacional del CIDOB 2006. 2007. 500. A kutatás jelenlegi szintjén számomra úgy tűnik, hogy az arabbarát politika okai között fajsúlyos helyet foglal el (a már említett fő ok, a második világháborút követő nemzetközi elszigetelődés mellett) a Franciaországgal szembeni gyarmati bizalmatlanság, valamint a harag is, amiért Párizs a spanyol polgárháború idején a köztársasági oldalt támogatta. Az arab világban már az 1940-es évek végére jelentősen javult Spanyolország helyzete, és ennek érdekében sok konkrét lépést is tett: latin-amerikai országokon keresztül nyomást gyakorolt az ENSZ-ben (ha úgy tetszik, arab „lobbit” folytatott), fegyvereket adott el a régióknak és nem ismerte el Izraelt. Marokkói protektorátusában pedig számos kedvezményt tett a helyi lakosságnak. Mint arra többen is rámutatnak (erről később szölok majd), Spanyolország protektori zónájából egyfajta „kirakatot” csinált. Az arabbarát politikát lehet sikerként értékelni. Algora Weber szerint az arabbarát politika nagy sikernek tekinthető, mivel Spanyolország általa csökkentette elszigeteltségét, az arab országok mellette szavaztak az ENSZ-hez való csatlakozás napirendre kerülésekor, sőt, az arabbarát politika lehetőséget adott Francónak, hogy nemzetközi tekintélyét növelje. Ez a „siker” legalábbis relatív. E politika bizonyos értelemben nehezen ragadható meg önmagában, mivel bár általánosan elfogadott, hogy a nemzetközi elszigeteltség „enyhítése” miatt hívták életre, jóval túlélte azt. Sőt, mire beért, maga a fő kiváltó ok is enyhült, hiszen 1950-ben kitört a koreai háború, amely nagyban kedvezett Spanyolország helyzetének. Az arabbarát politika „összefolyik” a dekolonizáció folyamatával, a hidegháború aspektusaival, Franco antikommunista „paranoiáival”, és még fontosabb, hogy személyes „Afrika-vonzalmával”. Ám ami még ennél is sokkal jelentősebb: e „megtervezett” politika részben egybemosódik bizonyos történeti realitásokra adott praktikus válaszokkal, talán ezért olyan nehéz elméleti szinten jól megragadni.

¹⁸ 1969-ig működhetett a spanyol fővárosban. Anderle Ádám (szerk.): *Marosy-iratok. Magyar Királyi Követség Madridban 1948–1957*. Hispánia Kiadó, Szeged, 2002.; Harsányi: *A félperifériáról a centrum felé...* i. m. 307–308.

politika eddig a francia–arab ellentétet a maga javára kiaknáztta, csődöt mondott abban a pillanatban, amikor Franciaország döntő engedményekre kényszerült. Az eddig hirdetett hivatalos formula, mely szerint Spanyolország nem ismer el a részvétele nélkül létesített változásokat Marokkóban, kitűnően bevált akkor, amikor a franciák által detronizált arab szultánra lehetett vonatkoztatni. De visszafelé sül el, ha a marokkóiak azt látják, hogy Franciaország megadta szuverenitásukat, függetlenségüket és most a spanyolokon volna a sor.¹⁹ Márpedig V. Mohamed 1955-ben az aix-les-bains-i megállapodások nyomán hazatérhetett és tárgyalások kezdődhettek a függetlenségről.²⁰

Az uralkodó Marokkóba való visszatéréséről a spanyol lapok szemléletes leírást adnak. Amikor november 16-án 11 óra 10 perckor bementek, hogy tíz perc múlva megérkezik V. Mohamed gépe, a hatás nem maradt el: Rabat szinte extatikus állapotba került. A történetet kiválóan szimbolizálja az a fiatal nő, aki az eget nézte, s mikor meglátta, hogy Szidi Mohamed gépe közeledik, a szemeiben „vágýáalom, remény és hit” tükrözödött.²¹ Ben Juszeif november 16-án 11:30-kor ismét marokkói földre léphetett.²²

A nap nemcsak V. Mohamed, hanem a nacionalista Isztiklál Párt számára is sikert jelentett. „A tömeg élteti a pártot és az uralkodót. »Az Isztiklál Ben Juszeifért!«” – tudósít az ABC.²³ A szultán megérkezését követően a Mexuar palotába ment, ahol beszédet tartott. Az ABC újságírója rámutatott, hogy V. Mohamed – talán az érzelmek következtében – fizikailag nem volt jó formában, de hát, „a királyok is emberek”.²⁴ Az uralkodó beszédét az ABC közli.

„Szeretett népem! Dicsőség Istennek, hogy megengedte nekünk, hogy visszatérjünk, hogy véget vessünk nehézségeinknek és befejezzük erőfeszítéseinket.

Hű népem! Míg szilárdan hűek maradtok a hithez, semmilyen rossz nem érhet beneteket, akármekkora legyen is a rossz ereje, mert ezen a világon nincsenek olyan nehéző próbák, melyek örökké tartanának.

Szeretett népem! Hűséget fogadtatok és teljes mértékben betartottátok ígéreteket. Ti voltatok, akik állhatatosan kitartottak, és akiket Isten kárpótlásként áldásaival borít be.

Szeretett népem! Ahogyan Ti, úgy mi is hűek maradtunk. Ahogyan Ti, úgy mi is teljesítettük feladatunkat. Itt vagyunk előttetek, ahogy mindig is ismertetek – örökké szeretett országunk szolgálatában. Dicsértessék az Isten, aki irgalmasságában véget vetett megpróbáltatásainknak.”²⁵

¹⁹ Anderle: *Marosy-iratok*... i. m. 55.

²⁰ Ferwagner: *A marokkói politikai pártok*... i. m. 200.

²¹ A Rabatiban megnyilvánuló érzelmek részletes leírását lásd: ABC, 1955. november 17. 31–32. (digitális katalógusban 27–28.)

²² Uo. Ugyanerről természetesen a *La Vanguardia* is hosszasan cikkezik. *La Vanguardia Española*, 1955. november 17. 3

²³ ABC. 1955. november 17. 32. (28.)

²⁴ Uo.

²⁵ Uo.

„Fülsüketítő ováció fogadta az uralkodó szavait” – írta az ABC. A szultán végül visszament a palotába. „De képe már ott maradt minden marokkói szívében.”²⁶ Francia Marokkónak a függetlenség megadásához az anyaország két előfeltételt szabott: 1. Marokkó politikai rendszerét tekintve demokratikus, alkotmányos monarchia legyen; 2. szoros szálak fűzzék Franciaországhoz.²⁷ A lapokban megjelenő cikkek alapján arra következtethetnénk, hogy Spanyolország nem volt a függetlenség megadása ellen, azonban tény, hogy a spanyolok keményen leverték a függetlenséget követelő tüntetéseket, melyek Spanyol Marokkó városaiban robbantak ki a francia bejelentés nyomán. Persze hamarosan Madrid is engedni kényszerült.

Az ABC 1956. március 3-i számában *Franciaország és Marokkó megállapodást írnak alá, mint „szuverén és független államok”* címen olvashatunk írást a marokkói kérdésről. Megtudjuk, hogy „*Franciaország és Marokkó aláírtak egy deklarációt »a kalifai birodalom függetlenségéről az interdependencia keretében«*”.²⁸ A francia külügyminiszter, Christian Pineau, valamint a marokkói kormány elnöke, Szi Bekkai látták el kézjegyükkel a dokumentumot az előző nap (2-án). A lap szerint ez volt „a csúcspontja a kéthetes tárgyalásoknak, valamint két év nacionalista agitációnak a francia protektorátusban, amely több száz francia és muszlim életébe került.”²⁹ Az ABC idéz a deklaráció szövegéből:

„A Francia Köztársaság Kormánya és Őfelsége V. Mohamed Szultán megerősítik akaratukat, hogy teljes érvényt szerezzenek az 1955. november 6-i La Celle Saint-Cloude-i deklarációjuknak.

Kinyilvánítják, hogy a Marokkó által megvalósított fejlődés következményeként az 1912. március 30-i fezi szerződés³⁰ a továbbiakban nem felel meg a modern élet szükségességeinek és nem tudja szabályozni a francia–marokkói kapcsolatokat.

Következésképpen a Francia Köztársaság Kormánya ünnepélyesen megerősíti Marokkó függetlenségének elismerését, mely elismerés különleges módon magában foglalja a diplomáciát és hadsereget is. Csakúgy, mint [Franciaországnak – KD] Marokkó területi integritásának tiszteletben tartásárára vonatkozó akaratát, melyet nemzetközi szerződések garantálnak.

A Francia Köztársaság Kormánya és Őfelsége V. Mohamed, Marokkó Szultánja deklarálja, hogy a tárgyalásoknak, melyek az imént kezdődtek Párizsban Marokkó és Franciaország, mint két szuverén és egyenlő állam között, az a céljuk, hogy a felek új megállapodást kössenek, amelyek meghatározzák a két ország közötti kölcsönös függést olyan területeken, ahol érdekeik közösek. A megállapodások így a szabadság és egyenlőség talaján állva fogják rendezni az együttműködést, különösen a védelem, a nemzetközi kapcsolatok, a gazdaság és a kultúra vonatkozásában. A megállapodások garantálni fogják – mindkét állam szuverenitásának tiszteletben tartása mellett – a Marokkóban letelepedett franciák, illetve a Franciaországban letelepedett marokkóiak jogait és szabadságát.

²⁶ Uo.

²⁷ J. Nagy – Ferwagner: *Az arab országok...* i. m. 101.

²⁸ ABC, 1956. március 3. 27.

²⁹ Uo.

³⁰ A fezi szerződés legfontosabb részeit magyarul is olvashatjuk. J. Nagy László: *A Mediterráneum a XX. században*. JATEPress, Szeged, 1996. 94–95.

*A Francia Köztársaság Kormánya és Őfelsége V. Mohamed, Marokkó Szultánja megegyeznek, hogy mindaddig, amíg nem lépnek hatályba a megállapodások, a Franciaország és Marokkó közötti új kapcsolatok a jelen deklarációhoz csatolt jegyzőkönyv rendelkezései szerint fognak alakulni.*³¹

Az ABC idézi a csatolt jegyzőkönyvet is, melyből kiderül, hogy a törvényhozói hatalmat a szultán gyakorolja. Franciaország képviselője tudomással bírhat a dahírokról, dekrétumokról és észrevételekkel élhet az átmeneti periódus során, ha ezt Franciaország érdeke megkívánja. Megtudjuk, hogy Franciaország segédkezni fog a marokkói nemzeti hadsereg létrejöttében. Az átmeneti periódusban a hadsereg státútuma változatlan marad – tehát maradhat francia katonai erő az országban (ez nem csak a francia befolyás biztosítása miatt, hanem az algériai háború okán is fontos).³² A franciák a közigazgatást ugyanakkor átadják a marokkóiaknak. Fontos még megemlíteni, hogy a marokkói kormány képviselteti magát, felszólalhat, de nem szavazhat a frankzóna tanácsában. Marokkó továbbra is élvezheti a francia hivatalnokok segítségét.³³

Izgalmas – de túlságosan szűkszavú – cikket olvashatunk arról, hogy 2-án délelőtt a párizsi spanyol nagykövet, Casa Rojas gróf a francia külügyminisztériumtól megkapta a francia–marokkói deklaráció szövegét, melyet délután hoztak nyilvánosságra. Casa Rojas kifejtette fenntartásait, hiszen a döntésnek hatása lesz a spanyol zónára is.³⁴ Az ABC egy későbbi számában is izgalmas írást találunk *Zavar a francia–marokkói közös nyilatkozat szövegének megismerése után* címmel. Érdemes idézni a tetuáni tudósítás szövegéből: „*A francia–marokkói közös deklaráció túlságosan friss ahhoz, hogy gyakorlati következményeit most értékelhessük. Azonban, még a mély tanulmányozáshoz szükséges idő hiján, valamint a megítéléshez szükséges részletek ismeretének hiányában is van egy dolog, ami szembetűnik: a kifinomult humorérzék, a leírhatatlan »spirit«, ami oly határozottan francia, s melyet [a dokumentum – KD] minden cikkelye áraszt magából.*”³⁵ A tudósító, Roulia kifejti mire is utal: a franciák egy dologban mesterek, abban, hogy ügyesen kijöjjenek a kellemetlen helyzetekből. Igen tehetséges tárgyalók. A rossz majd csak később jön – olvashatjuk a lapban –, mint ahogy arra is később derül csak fény, hogy a probléma, melyet megoldani véltek, ugyanúgy aktuális, mint korábban. „*Valami ilyet figyelhetünk meg személyesen most is Marokkó jó, túlságosan egyszerű népén keresztül*”, amely túlságosan is jó ahhoz, hogy átlássa a „*politiquería*”³⁶ fondorlatait.³⁷

Roulia szerint a francia–marokkói közös nyilatkozatban a függetlenség szó csalétek-ként szolgál. A spanyol sajtó szerint a marokkóiak öröme zavarodottsággá változott, amikor az első hírek után a lapok lehozták a deklaráció teljes szövegét.

³¹ ABC, 1956. március. 3. 27. A nagyhorderejű eseményről természetesen a *La Vanguardia* is cikkezik. *La Vanguardia*, 1956. március 3. 11.

³² Az algériai háború során Marokkóból jelentős támogatást kaptak a felkelők. J. Nagy László: *Az algériai háború 1954–1962*. Universitas Szeged Kiadó, Szeged, 2010. Elszórtan.

³³ ABC, 1956. március 3. 27.

³⁴ Uo.

³⁵ Uo. 1956. március 6. 35.

³⁶ A „*politiquería*” szó az erőszakos, durva politizálásra általában Latin-Amerikában használt kifejezés.

³⁷ Uo.

„Franciaország megadja a függetlenséget Marokkónak. Igen, de... Franciaország főképviselője továbbra is a szultán mellett marad azért, hogy beavatkozzon a »dahír-tervekbe« és a dekrétumokba...

Franciaország hadsereget engedélyez Marokkónak. Igen, de ez a hadsereget francia tisztek fogják vezetni...

Franciaország széles gazdasági hatalmat engedélyez Marokkónak. Igen, de a francia frank lesz a marokkói valuta...

És végül: Mostantól fogva, mint a kiváló francia vágyak szavahihető bizonyítéka, a főrezidens [„residente general” – KD] Franciaország marokkói főmegbízottja [„alto comisario” – KD] címét fogja viselni.”³⁸

A cikk hanghordozásából kitűnnek a franciaellenes érzelmek, a szkepszis, valamint a franciákkal szembeni mély bizalmatlanság, mely a spanyol külpolitikát jellemezte a vizsgált korszakban. Véleményem szerint ennek fő oka, hogy a francia elismerés gyakorlatilag maga után vonja a spanyol zóna függetlenné válását is. A spanyol sajtó valószínűleg azt támadta, *akire* haragudott, de nem azért, *amiért valójában* haragudott.

A folytatásban a szerző rámutat még arra, hogy a fent idézettek elgondolkodtatták a marokkóiakat. A spanyolokat azonban nyilván még inkább, hiszen azzal, hogy Franciaország (bármilyen formában) elismerte Marokkót szuverén államnak, saját protektorátusuk léte gyakorlatilag megpecsételődött. Azonban ezt a kérdést a spanyol sajtó nem feszegeti. Az idézett cikk a spanyol zóna pozitív vonásait azonban kihangsúlyozza.³⁹ Jegyezzük meg, nem alaptalanul. Franco az arabbarát politika részeként, egyfajta kirakatot csinált az észak-afrikai spanyol protektorátusból, s több történész kiemeli, könnyen megeshetett az, hogy a kolónián több politikai joggal élhetett az egyén, mint a félszigeten. Ám a pontosság kedvéért meg kell jegyezni, hogy ez legkorábban a második világháború végétől igaz. A spanyol konzervatív napilap azonban „minden szép és jó” kezdetét 1913. április 4-re teszi, amikor is Don Felipe Alfau y Mendoza tábornok Spanyolország marokkói főrezidens lett.⁴⁰

A konzervatív lap, az *ABC* Párizsból igen izgalmas tudósítást közölt, melynek címe: *Elégedettség és nyugalanság a francia–marokkói közös deklaráció után*. A cikk rámutat, hogy egyszerű lenne csak a ceremóniákra figyelni, ám mélységeiben szükséges megérteni az eseményeket. A március 2-i szerződés, emeli ki, eltörölte a fezi szerződést. A szerző kifejti, hogy Marokkó, bár „*elvileg szabad és független*”, gazdasági, katonai, adminisztratív vonatkozások miatt mégsem teljesen az.⁴¹ A cikkben a már emlegetett szkepszis nyilvánul meg. Jogi értelemben egyébként – nem mintha egy protektorátus sorsa nemzetközi jogi, nem pedig politikai kérdés lenne! – a francia elismerés szinte lehetetlen helyzetbe hozta Spanyolországot, „*mivel a spanyol protektorátusnak nem volt saját jogi forrása egy hispán–marokkói szerződésben*”, hiszen az is az 1912. november 27-i szerződésen alapult.⁴²

³⁸ Uo.

³⁹ Uo.

⁴⁰ Uo.

⁴¹ Uo. 1956. március 4. 69. (63.)

⁴² Manuel Tuñón de Lara (szerk.): *Historia de España*. Tomo X. Editorial Labor, Barcelona, 1987. 292.

Sok francia úgy gondolta, hogy a „*koncessziókért*” nem kaptak ellenszolgáltatást. A felmerülő aggodalmak közül fontosnak tartom kiemelni a következő – egyébként teljesen megalapozott – francia félelmet, mely szerint „*nem biztos, hogy a hadsereg a szultán parancsára úgy fog viselkedni, ahogy Franciaország szeretné*”.⁴³ Ebben a mondatban azonban van némi irónia, hiszen Franciaország ekkor már elismerte, hogy Marokkó független, szabad állam. Miért is kellene a marokkói hadseregnek neki engedelmessé válnia? A spanyol sajtót olvasva az embernek az a benyomása, hogy Franciaországban ezt nem pusztán költői kérdésnek vélték. A tudósító említi, hogy a *L'Aurore* című francia lap „*elfogadhatatlannak*” minősítette a március 2-i deklarációkat. Tulajdonképpen „*kapituláció*” történt, éppen akkor, amikor Franciaország tárgyal Tunéziával, és amikor – úgy gondolom e vonatkozást nem szabad alulbecsülni – „*a kard és a fal közé*” van szorítva Algériában.⁴⁴

Spanyolország kényszerpályán

Az *ABC* közöl egy írást, melynek címe: *Bár még nem halt meg, a fezi szerződés megszűnt létezni*. A fentiekhez képest itt annnyival távol az olvasó ismereteinek köre, hogy Franciaország problémái részletesebb bemutatást nyernek. Marokkó kapcsán érdemes idézni a cikk egy részletét: „*Ha Önök megkérdeznének, hogy mi történt a fezi szerződéssel, nem tudnánk mit felelni. Nem létezik, anélkül, hogy meghalt volna. És miután elévültnek, anakronisztikusnak és alkalmatlannak nyilvánították arra, hogy a francia–marokkói kapcsolatot szabályozza, senki sem merészelte megadni neki a kegyelemdőfést. Mivel élőknek kell bemutatni a parlamentben, azért, hogy a nemzetgyűlés egyedül tudja lenyakazni.*”⁴⁵ Az utalás nyilvánvalóan a francia belpolitika bonyodalmaira/sajátosságaira mutat rá. De árulkodhat arról is, hogy a francóista rezsim számára „*furcsának hat*”, hogy a döntéshozók kezét erős parlamenti kontroll köti meg.

Marokkó mindenestre ünnepezt, de a harcok nem szüntek meg: hírt kapunk arról, hogy a Rifben továbbra is harcok dúlnak. A *La Vanguardia* a *Le Monde*-ban közöltek alapján idézi a marokkói miniszterelnök, Szi Bekkai nyilatkozatát. A politikus elmondja, hogy alapvető volt a fezi szerződés eltörlése. Hangsúlyozza a perspektívákat, a további tárgyalásokat. Nyilatkozatában utalt a Marokkóhoz történetileg és gazdaságilag is szorosan kötődő hatalmak érdekeinek tiszteletben tartására. Szót ejt arról, hogy lényegében azonnal megkezdődik a független marokkói állam megszervezése, beszédében hangsúlyt kap a rend és a béke megteremtése. Hangsúlyozza a Marokkóban élő külföldiek szabadságának és érdekeinek megóvását, végezetül – szögezi le Szi Bekkai – „*teljesíteni fogjuk kötelezettségeinket.*”⁴⁶

Számunkra több mint fontosak az *ABC* 1956. március 7-i számának 25–26. oldalán közölt írások, hiszen a párizsi történések spanyol vonatkozásaiba nyújtanak betekintést. A főcím alatt nagybetűkkel szedve olvashatjuk: „*Az Isztiklál vezetői hozzátesszik, hogy lehetséges az, hogy kommunista provokátor ügynökök beavatkoztak a közelmúlt eseményeibe.*”⁴⁷ A tangeri tudósítás kifejti, a „*bizonyos*” interdependenciáról (a spanyol sajtó a független-

⁴³ *ABC*, 1956. március 4. 69. (63.)

⁴⁴ Uo.

⁴⁵ Uo. 1956. március. 4. 70. (64.)

⁴⁶ *La Vanguardia*, 1956. március. 4. 18.

⁴⁷ *ABC*, 1956. március. 7. 25. (15.)

ségnek ezt a módját hevesen támadta) kérdezve egy művelt marokkói ennyit mondott: „Igen, elfogadtuk.” Majd a lényegre tapintva így folytatta a helyi politikai vezető: „*A világ tele van interdependenciákkal. A NATO vonatkozásában maga Franciaország is*”.⁴⁸ Ettől függetlenül úgy tűnik, hogy a spanyol sajtó makacsul igyekezett meglovagolni az interdependenciát, mint a francia politika támadható pontját, és ennek volt is némi alapja.⁴⁹

A spanyol sajtó érdeklődése a francia–marokkói események iránt kétségtelen, az *ABC* és a *La Vanguardia* mégis alig ír arról, hogy milyen sors várhat ezek után a spanyol zónára. Valójában e két spanyol lap úgy kerülte ezt a témát, mint a tüzet. Az általam elolvasott lapszámokban a hírek leíró és nem elemző jellegűek, ám az elemzések is – általánosságban – sokkal inkább Franciaország-ellenes okfejtések, semmint a spanyol külpolitika reflektív elemzései. Ahol mégsem erről van szó, ott pedig a nemzeti érdeknek megfelelően „módosult” történeti emlékezettel találkozunk. Mindez nem meglepő a Franco-rezsim éveiben egy olyan terület kapcsán, ahol a generalisszimusz megalapozta katonai dicsőségét, és amelyhez személyes mítosza kötötte.⁵⁰

Spanyolország 1956. március 2-től kényszerpályára került. Franco „*az ötvenes évek első felében éppen Spanyol Marokkóban tette lehetővé a franciaellenes nacionalizmus felvirágzását. Naiv és óvatlan módon azt hitte, hogy a függetlenségi törekvés csak Francia Marokkóban fog érvényesülni, Spanyol Marokkóban viszont érintetlenül hagyja majd uralmát. Tévedett. A franciák döntése Spanyol Marokkóban is zavargásokhoz vezetett, amelyek következtében március 15-én Spanyolország is arra kényszerült, hogy lemondjon marokkói protektorátusáról*.”⁵¹ A Caudillo „*egész életén át érvényesülő Marokkó iránti mag szállottságát és a területi hódítások megőrzéséhez való végtelen ragaszkodását figyelembe véve szokatlanul gyorsnak tűnik Spanyol Marokkó függetlenedése. Hiszen mindeddig maga Franco is a legélesebben elítélte mindazokat, akik harc nélkül mondtak le a spanyol gyarmatbirodalom utolsó darabkáiról*.”⁵² Sokan arra számítottak, hogy háború lesz.⁵³ Francónak volt elég baja a félélszigeten is. Asztúriában, Navarrában és Baszkföldön a nehéz életkörülmények miatt sztrájkok robbantak ki.⁵⁴ A Caudillo akár ki is használhatta volna a helyzetet, hogy a belső problémákról elterelje a figyelmet,⁵⁵ erre 1956-ban nem került sor. Miért nem? Franco ekkortól kezdve távolodik a napi politikától – írja Ellwood –,⁵⁶ csakhogy ez még nem teljes magyarázat.

Harsányi Iván mutat rá néhány nagyon fontos komponensre. Marokkó könnyű feladásának megértéséhez a már felhozott magyarázatok mellé odatesz legalább még kettőt. Rávilágít, hogy Franco úgy érezte, a keze meg van kötve, mert úgy vélte, hogy a baloldali fran-

⁴⁸ Uo.

⁴⁹ Utólag nézve elsősorban az, hogy ő maga lecsúszott róla (már ha ezt alapnak lehet tekinteni), abban az értelemben, hogy a születő független állam – mint az a történeti irodalomban közismert – gazdasági és egyéb vonatkozásban elsősorban Franciaország, és nem Spanyolország felé fordult.

⁵⁰ E mítoszlól bővebben lásd: Harsányi Iván: *Franco*. Pannonica Kiadó, Budapest, 2001.; Lluís Riudor: *Sueños imperiales...* i. m.

⁵¹ Sheelang Ellwood: *Franco*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1997. 223.

⁵² Uo.

⁵³ Uo.; Harsányi: *Franco*. i. m. 311–312.

⁵⁴ Uo. 224.

⁵⁵ Uo.

⁵⁶ Uo.

cia kormány valóban kész pozícióinak föladására. Másrészt az is kiderül, hogy Franco bármennyire is szerette Afrikát, „*egy dolog Franco emlékei, és más dolog az államférfi kötelességei*”.⁵⁷ A Caudillóból nem hiányzott sem a realitásérzék, sem a bizonyos fokú rugalmasság. Úgy gondolom, e jellemvonások is fontos elemek annak megértéséhez, hogy 1956 tavaszán miért engedte el Észak-Marokkót.

Marokkóban mindeközben számos incidens történt. Az ABC-ből megtudjuk, hogy Ben Juszeif hazaérkezése után nem sokkal tüntetés vette kezdetét palotája előtt. Az algériai „fel-lahok” vörös csillaggal és félholddal ékesített zöld-fehér zászlaját láthatta a szultán. A cikk beszámol arról, hogy Marokkóban komoly hatása van az algériai eseményeknek. Izgalmas, nehéz, talán fájdalmas ügy lehetett ez sokak számára: az algériaiak valami olyat kértek, „*ami már nem a szultán és nem is kormányának a kompetenciája. Végül pedig gránátokkal fog követelni. Maga V. Mohamed beszélt a minap a »fertőzés veszélyéről«.* Marokkóban már megvan a terrorizmus új zászlaja.”⁵⁸ A tudósító egyértelműen ugyan nem fejt ki, mit is ért pontosan irodalmiasan megfogalmazott szavain, de annyi biztos, hogy az algériai „veszélyre” hívja fel a figyelmet. Utalhat arra az elvárásra is, hogy Marokkó segítse az FLN-t. Úgy gondolom, ez nagyon fontos dilemmára világít rá. A gyarmati felszabadító háborúkat vívó népek gyakran segítik egymást, és szinte mindig szimpatizálnak egymással. „*A gyarmatosított nép nincs egyedül.*”⁵⁹ A függetlenség elérése ugyanakkor nemcsak több lehetőséget teremtett a segítségnyújtásra, hanem részben meg is kötötte az új ország vezetőinek kezét, akiknek már az államérdek szigorú követelményeit kellett szem előtt tartaniuk. Tehát az államisággal járó megnövekedett felelősség a cselekvési szabadságot természetéből fakadóan korlátozta. Jóllehet az egykori szabadságharcosok eszköztára megnőtt, ám az elvárások és remények – amelyeket más, még fel nem szabadult területeken küzdő sorstársaik támasztanak az önálló államiságot elérővel szemben – szintén fokozódtak.⁶⁰

Mindeközben továbbra is voltak összecsapások az ország területén.⁶¹ A lapok írnak a marokkói Reformista Párt felforgató törekvéseiről, melyeket azonban „*Tetuán egész népessége energikusan, határozottan elvetett*”.⁶² Ami a közvetlen hispán érdekeltségeket illeti, célszerű részleteket idézni a *Marokkói hála Spanyolországnak* című írásból. „*Rendkívüli csillogással és lelkesedéssel rendeztek szimpátiatüntetések Nadorban, Chauenben, Villa Sanjurjóban és Targistban, melyek a legteltesebb normalitással zajlanak.*”⁶³ Megtudjuk, hogy Nadorban a hatóságok, bírók, helyiek, „a teljes nép”, kabilok mind egyesültek az örömben – írja a konzervatív lap. „*Nador pasája heves beszédet intézett a résztvevőkhöz, kifejezve a háláját, amelyet [a marokkóiak – K. D.] Spanyolország iránt éreztek, aki mindig megvédte Marokkó jogait, és aki oly nagy részt vállalt a Szultán visszatéréseben.*” Ezzel hozzájárulva ahhoz, „*hogy Marokkó elérje a szabadságot és a függetlenséget.*”⁶⁴

Chauenben is jelentős sokaság gyűlt össze és – emeli ki az ABC – itt is méltatásra kerültek Spanyolország érdemei. Az előző nap Tetuánban történt incidensekről is azt írja a

⁵⁷ Uo. 311.

⁵⁸ ABC, 1956. március 7. 25. (15.)

⁵⁹ Fanon: *A föld rabjai*. i. m. 81.

⁶⁰ A Maghreb esetében ehhez lásd: J. Nagy: *Az ummától a nemzetállamig*... i. m. 126–147.

⁶¹ ABC, 1956. március 7. 25. (15.)

⁶² Uo. 1956. március 7. 26. (16.)

⁶³ Uo.

⁶⁴ Uo.

lap, hogy a protektorátus fővárosának lakói a hasonló események ellen vannak.⁶⁵ Más szavakkal: lojálisak a spanyol hatalomhoz (amellett, hogy szolidaritást vállalnak marokkói testvéreikkel). Ennek a hírnek az igazságtartalma minimum kétséges. Ekkor már a spanyol zóna is erőteljesen hangot adott függetlenség iránti vágyának.⁶⁶

Madrid számára ugyanakkor nem minden ennyire rózsás – még a spanyol sajtóban sem. *Spanyolellesenes agitátorok zavarták meg a szultán visszatérte miatti örömet* címen leközlik a Spanyolország Marokkói Főbiztossága (Alta Comisaría de España en Marruecos) közleményét. Ebből megtudjuk, hogy V. Mohamed visszatérése alkalmából, és a francia-marokkói megállapodásban elért függetlenség megünneplése miatt, valamint tekintettel a zóna politikai és társadalmi szereplőinek kérésére a zóna városai engedélyt kaptak, hogy a fent említett tüntetéseket megszervezzék. Ugyanakkor „számos városban agitátorok keveredtek össze a békés tüntetőkkel” és kövekkel, vasrudakkal illetve más fegyverekkel neki-támadtak a rendőrség egységeinek. Több rendőr megsebesült, megpróbálták elvenni a rendőrök fegyvereit. Végül a rendőröknek erőszakos módszerekhez kellett folyamodni, és „jelentős veszteséget okoztak a felforgatók között”. A rendzavarók „létalap nélkül” ellenségesek voltak Spanyolországgal szemben. Semmisnek akarták láttatni a segítséget, melyet Spanyolország a szultánnak adott a száműzetése során. „Ezen okból a Főbiztosság megismétli a spanyol nemzetnek a közelmúltban, a január 13-i kormánydeklarációban meghatározott célját. Továbbra is segíti a marokkói népet abban, hogy elérje a teljes függetlenséget, és energikusan védelmezi azért, hogy békés keretek között és rendben érhesse el azt.”⁶⁷

A sajtó itt minden valószínűség szerint egy függetlenséget követelő tüntetést állított be „rendzavarásnak”. A fenti idézetből kiderül, ami eddig is sejthető volt: Spanyolország biztosan vagy majdnem biztosan tudta, hogy Marokkót el fogja veszteni. Azonban azt, hogy Madridban valóban készek-e elengedni Marokkót, még 1956. március közepén sem volt egyértelmű.⁶⁸ Érdekes egy pillantást vetnünk az 1956. január 13-i kormánydeklarációra, hiszen a Főbiztosság is erre hivatkozik. A nevezetes január 13-i kormányülésről, melynek témája Marokkó volt, a következő közleményt adták ki:

„A kormány megvizsgálta az általános marokkói helyzetet és a következő megegyezésre jutott:

1. Nyilvánosságra hozza szilárd akaratát, hogy továbbra is védje V. Mohamed legitim szultán hatalmát, a birodalom egységét és Marokkó függetlenségét.

2. Lehetővé teszi az eszközöket, hogy Őfelségével, a Birodalmi Kalifával egyetértésben, együttműködve a kormánnyal és a marokkói hatóságokkal, békében és a belső rend megőrzése mellett a zóna önkormányzata természetes hatóságai által valósuljon meg.

3. Továbbra is segítséget nyújt, valamint együttműködik a marokkói néppel azért, hogy garantálja, sem a kommunizmus, sem más felforgató osztály ne tudja megzavarni a békés fejlődés munkáját.

⁶⁵ Uo.

⁶⁶ Erről bővebben lásd: Tuñón de Lara: *Historia de España*. i. m. 291–293.

⁶⁷ ABC, 1956. március 7. 26. (16.)

⁶⁸ Anderle (szerk.): *Marosy-iratok...* i. m. 55.

4. Figyelmesen követi Marokkó általános helyzetének fejlődését és a szomszédos zónában folyó tevékenységet abból a célból, hogy a marokkói nép vágyai a spanyol nemzet legitím érdekeinek csorbitása nélkül kerüljenek eléérésre.”⁶⁹

A deklaráció azt erősíti meg, amiről fentebb már szóltam. A sajtón is átszűrődik, Spanyolország mintha készülne az elkerülhetetlenre, amiről maga is tudja – vagy legalábbis számol a lehetőséggel –, hogy bekövetkezhet. A Caudilló ennek minden bizonnyal nem örült. Bár nagyon úgy tűnik, hogy ekkor, januárban még sokan elhitették magukkal, Marokkó elvesztése csak távoli opció.⁷⁰

Spanyolország elismeri Marokkó függetlenségét

1956. március 15-én (kevesebb, mint két héttel a francia elismerés után) Spanyolország is döntött arról, hogy elismeri Marokkó függetlenségét.⁷¹ V. Mohamedet ezen a napon hívták meg Madridba. A spanyolok helyzete egyre nehezebbé vált. Már korábban sztrájkok voltak a Rif bányáiban, a francia bejelentés után pedig nem sokkal több városban tüntetések törtek ki.⁷² Az arab országok és Washington presszionálta a spanyol kormányt, hogy adja meg marokkói zónájának a függetlenséget.⁷³

Az ABC 1956. április 4-i számából megtudjuk, hogy „Marokkó szultánját Franco generalisszimusz fogja fogadni a Barajas repülőtéren”. A néhány órával a tárgyalások megkezdése előtt született írás már árulkodó. „Utam döntő állomást fog képviselni a nemzet történetében” – idézi V. Mohamedet a lap. A cikk részletesen leírja a szultán programját, onnantól kezdve, hogy április 4-én délután megérkezik Madridba. A programnak megbeszélések, városnézések, államfői találkozók, villásreggelik képezték a részét.⁷⁴

V. Mohamed üzenete népéhez címmel az alábbiakat olvashatjuk: az uralkodó azért utazik Madridba, hogy a függetlenségről, a nemzeti egységről, valamint a két nemzet jövőbeli együttműködéséről tárgyaljon. Az uralkodó hangsúlyozta az út jelentőségét és dicsérő szavakkal méltatta Spanyolországot „kifejezve szilárd reményét, hogy erőfeszítései célt fognak érni, mivel hisz Spanyolország barátságában. Ez a barátság különösen a spanyol kormány részéről az utóbbi évek során tapasztalt nemes magatartásban nyilvánult meg – a trón és a marokkói szuverenitás javára. Nem felejtettük el, és nem is felejtjük el soha a szolidaritást, amelyet a spanyol politika vezetői – a félszigeten éppúgy, mint Marokkóban – a marokkói nép mellett tanúsítottak a megpróbáltatások utóbbi éve alatt. Habár mást nem is lehetne várni egy olyan néptől, amellyel egyesített a történelem, a szomszédság és a civilizációs közösség, ami mindenképpen generációk dicsősége.”⁷⁵

⁶⁹ ABC, 1956. január 14. 15.

⁷⁰ Franco véleménye viszont nem sokkal korábban még az volt, hogy Marokkó függetlensége messze van: 25 évet becsült – ám a francia elismerés felrúgta a terveket. José Manuel Azcona – Agustín Rodríguez – Gonzalo Azaola: La Guerra de Ifni-Sáhara (1957-1958). In: *Estudios de ciencias sociales*. Universidad Nacional de Educación a distancia, UNED, N° 7, 1994. 73.

⁷¹ Harsányi: Franco. i. m.

⁷² Tuñón de Lara: *Historia de España*. i. m. 291–293.

⁷³ *Historia de la España actual: 1939-2000...* i. m. 98.

⁷⁴ ABC, 1956. április 4. 23. (21.)

⁷⁵ Uo.

A *La Vanguardia* 1956. április 5-i számában arról olvashatunk, hogy „*Tegnap megérkezett Madridba Marokkó szultánja*”, akit repülőtéren a Caudillo személyesen fogadott. A Moncloa palotáig tartó úton lelkes tömeg vette körül az utat. A katalán lap *Üdvözlét és előjel* címen izgalmas írást közöl, amely a szultán látogatását olyan logikus lépésnek láttatja, amelytől „*el vagyunk szokva*”.⁷⁶ A Caudillo és V. Mohamed találkozását jelentős várakozások előzték meg. A *La Vanguardia* újságírója nem mulasztja el megemlíteni, hogy az alavita dinasztiát „*egy protektor hatalom egyoldalú döntéssel igazságtalanul eltávolította az évszázados trónról*”, ráadásul e hatalom – természetesen Franciaország 1953. augusztusi akciójára utal a szerző – még csak nem is értesítette szándékáról a másikat.⁷⁷ Ez csak egy – és nem a keményebbek közül való – franciaellenes megnyilvánulás, mely talán elsősorban a mellőzöttség miatt érzett sértettségnek tulajdonítható. A Franciaország és Spanyolország közötti kényszerű gyarmati, rivalizáló együttműködés⁷⁸ ezekben az években a mélypontra volt.

Madridban Franco és teljes kormánya jelen volt a szultán érkezésekor. A *La Vanguardia* április 5-én *Marokkó meridiánja az El Pardo felé jár* címen izgalmas írást közölt. A cikk kifejti, hogy egy nyugati ország sem tudná olyan szívélyesen fogadni V. Mohamedet, mint Spanyolország teszi. Az írás világosan utal arra, hogy e látogatás nagyon jelentős a „*földrajzában és történelmében oly bensőségesen kötődő két nép jövőbeli kapcsolata*” miatt.⁷⁹ Fontosnak tartom megemlíteni, hogy a tudósítások szerint a szultán kíséretének katonatiszt tagjai már a Birodalmi Hadsereg új egyenruháját viselték a Madridba érkezéskor.⁸⁰

A madridi tárgyalások nem voltak könnyűek. Április 6-ról 7-re virradóra úgy tűnt, hogy a szultán felfüggeszti a tárgyalásokat és hazatér, ám végül 7-én hajnalban mégis megszületett a madridi deklaráció.⁸¹ A sajtóviasszhang igen nagy volt. A *La Vanguardia* 1956. április 8-i számában főcím tudatja, „*Tegnap hajnalban a Santa Cruz palotában aláírták a történelmi közös hispán-marokkói deklarációt és kiegészítő jegyzőkönyvét*.”⁸² A madridi tárgyalások célja, hogy új megállapodások szülessenek a két – immár független és egyenlő – ország között a közös érdekek mentén – olvashatjuk a főcím alatt. „*A spanyol kormány elismeri Marokkó függetlenségét és teljes szuverenitását*”.⁸³ A spanyol sajtóban Marokkó függetlenségével összefüggésben oldalakon keresztül olvashatjuk a „legmézesmázosabb” szavakat. Mintha csak Spanyolország régi vágya teljesült volna be – ám ne tévesszen ez meg senkit! Rafael García Valiño tábornok, marokkói főrezidens például a spanyol kutatók szerint személyes árulásként, a büszkeségére mért kemény csapásként élte meg Marokkó

⁷⁶ *La Vanguardia*, 1956. április. 5. 3.

⁷⁷ Uo.

⁷⁸ Gondoljunk például a Rif-háborúkra (1911–1927), amikor Abdel-Krimet a spanyolok és a franciák közösen győzték le. De gondolhatunk akár az 1957–1958-as ifni-szaharai háborúra, ahol szintén együttműködött a két európai ország.

⁷⁹ Uo.

⁸⁰ Uo.

⁸¹ Tuñón de Lara: *Historia de España*. i. m. 293.

⁸² *La Vanguardia*, 1956. április 8. 5.

⁸³ Uo.

elvesztését.⁸⁴ És magának Francónak is fájdalmas volt a búcsú.⁸⁵ Érzéseikkel nem voltak egyedül.

A spanyol kormány részéről Martín Artajo külügyminiszter, míg a szultán nevében Szi Embarekkel Bekkai kormányfő írta alá a közös deklarációt és kiegészítő jegyzőkönyvét. A kommunikéből kitűnik, hogy Franco és V. Mohamed nem volt jelen, ugyanakkor mindkét fél magas szinten képviseltette magát. Az olyan és hasonló megállapításokat, melyek szerint Francónak nem volt más választása, fontosnak tartom kiegészíteni azzal, hogy nagyon úgy tűnik, nem tehetett mást, ha el akarta kerülni a háborút. Marosy-Mengele 1956. március 10-én írt jelentésében még arról számolt be, hogy nem lehet tudni, hogy a Caudillo készen áll-e a protektorátusért háborút folytatni. Arra mindenestre rámutatott, hogy a spanyol zóna „erősen meg van rakva” katonasággal.⁸⁶

A sajtót olvasva a közös hispán–marokkói nyilatkozatról megtudjuk, hogy a dokumentum célja a két fél közötti barátságon alapuló szerződés(ek) tető alá hozása a kölcsönösség jegyében, ami a régió konszolidálását szolgálná. Kinyilatkoztatásra került, hogy az 1912-es szerződések már nem alkalmasak a két ország közötti kapcsolatok meghatározására. A spanyol kormány elismeri Marokkó függetlenségét, ideértve a diplomáciai és a katonai függetlenséget is.⁸⁷ Ennek kiemelése talán túlzott evidenciának tűnik, úgy gondolom azonban, hogy mindez finoman jelzi azt a tényt, hogy egy protektorátus jogi értelemben nem, vagy csak alaposan átgondolt megkötésekkel tekinthető „gyarmatnak” (még ha *de facto* nyilvánvalóan az is volt).

A *La Vanguardia* azonban más pontokat is hoz. Mindkét fél hangsúlyozza új nemzetközi szerződések megkötésének szükségességét, a „szabad együttműködést a közös érdekek területén”,⁸⁸ amely mögött úgy tűnik, egyfelől a Marokkóban letelepedett spanyolok, illetve a spanyolországi marokkóiak jogainak védelme áll. Másrészt a gazdasági befolyásról van szó. Nagyon fontosak a marokkói spanyol enklávék jövőjével kapcsolatos kérdések, a halálszati jogok stb., ezekről azonban a deklaráció bölcsen hallgat – csak homályos utalásokat találunk e vonatkozásokban. A cikkből kiderül továbbá, hogy „a spanyol kormány és a szultán abban állapodnak meg, hogy a fent említett megállapodások hatályba lépéséig a Spanyolország és Marokkó közötti nemzetközi kapcsolatokban a jelen deklarációhoz csatolt jegyzőkönyvhöz fognak igazodni.”⁸⁹ A *La Vanguardia* idéz a csatolt jegyzőkönyvből:

„1. A törvényhozó hatalmat szuverén módon a Szultán gyakorolja. Spanyolország képviselőjének Rabatban tudomása lesz a dahirtervekről és dekrétumokról, amelyek kihatnak a spanyolok érdekeire, és megfelelő észrevételeket fogalmazhat meg.

2. A Marokkóban mostanáig a spanyol hatóságok által gyakorolt hatalom át lesz adva a marokkói Kormánynak, oly módon, ahogy azt a közös szerződés megállapítja. Marokkóban megmaradnak a spanyol hivatalnokok garanciái (garantias).

⁸⁴ Azcona – Rodríguez – Azaola: *La Guerra...* i. m. 74.

⁸⁵ Harsányi: *Spanyol dilemmák...* i. m. 40.

⁸⁶ Anderle (szerk.): *Marosy-iratok...* i. m. 55.

⁸⁷ *La Vanguardia*, 1956. április 8. 5.

⁸⁸ Uo.

⁸⁹ Uo.

3. *A spanyol Kormány segítséget fog nyújtani a marokkói Kormánynak saját hadserege megszervezéséhez. A marokkói spanyol hadsereg statútuma hatályban marad az átmeneti periódusban.*

4. *A peseta jelenlegi szerepe egy, a tárgyban hozott új megállapodásig nem lesz megváltoztatva.*

5. *Jelen deklarációtól fogva megszűnik a vízum és minden mostanáig megkövetelt adminisztratív formula a személyek egyik zónából a másikba történő közlekedéséhez. [Ti. a spanyol és francia, valamint a tangeri semleges zónák közötti közlekedéshez. A spanyol és a francia zónák két nappal később egyesültek⁹⁰ – KD]*

6. *A spanyol Kormány külföldön továbbra is magára vállalja a korábban az 1912. november 27-i szerződés által meghatározott zónából származó, külföldön tartózkodó marokkóiak érdekeinek védelmét, amíg a Szultán Kormánya magára nem vállalja a nevezett feladatot.*

*Elkészült spanyolul és arabul, két példányban, Madridban, 1956. április 7-én.*⁹¹

A szöveg sokban hasonlít ahhoz a jegyzőkönyvhöz, amely Franciaország és Marokkó között márciusban jött létre. Az átmeneti periódusban például a spanyol megbízott is hasonló jogokkal rendelkezik, mint a francia. A spanyol hivatalnokok az országban maradnak, az anyaország segít a hadsereg felfegyverzésében, az anyaország valutája forgalomban marad stb. A spanyol csapatokat sem vonják ki rögtön.⁹²

V. Mohamed meglegedéssel nyilatkozott a spanyol kormánnyal folytatott tárgyalásokról. Itt azonban fontos ismét kiemelni, hogy a sajtóforrásokkal egy-egy diplomáciai huzavona megítélésekor kiemelten óvatosan kell bánni. A sajtó ugyanis csatorna, amelyet a felek felhasználnak politikai céljaik érdekében, ám még ha nem is ez lenne a helyzet, akkor is – a diplomácia természetéből következően – csak korlátozottan vihet minket közelebb a történeti valósághoz, hiszen a diplomáciai döntések általában nem a nyilvánosság előtt születnek. A sajtóforrások értéke tehát kritikai attitűdünk függvénye.

A katalán napilapból a madridi marokkói kolónia reakcióiról is olvashatunk. Megtudhatjuk, hogy a kolónia hódolatát fejezte ki V. Mohamednek. Az eseményen, melyet Madrid központjában egy hotelben rendeztek, a kolónia több ezer tagja és a szultán fiai voltak jelen. Egy felszólaló marokkói diák foglalta össze a közösség álláspontját: kiemelte a szultán áldozatát, szerepét Marokkó felszabadításában, majd a madridi kolónia „*megingathatatlan hűségét*” ajánlotta fel. Válaszul a marokkói trónörökös megköszönte a felajánlást, majd ő is kiemelte apja szerepét, aki „*mindig erő és példa volt a népnek, amely a próféta példáját utánozva harcol*”.⁹³ Két év szomorúság és tragédia után most eljött ez a nap, amely egy jobb jövőt ígér – folytatta a herceg. A fentiekből világosan kitűnik a marokkóiak magabiztos attitűdje, melyet kiválóan kiegészítettek V. Mohamed rendkívüli tehetségről árulkodó politikai manőverei.

Ugyanitt felszólalt el-Fászi, a marokkói nacionalista Isztiklál Párt vezetője is. A politikus beszélt a francia protektorátus anomália jellegéről, arról, hogy a marokkói nemzet min-

⁹⁰ Míg a semleges zóna az ősz során lett Marokkó része.

⁹¹ Uo.

⁹² Az utolsó spanyol erők egyébként 1961-ben hagyták el a marokkói állam területét. Tuñón de Lara: *Historia de España*. i. m. 293

⁹³ *La Vanguardia*, 1956. április 8. 5.

dig is harcolt, nem akart meghalni, eltűnni. Hazafias felszólalásában Marokkó felosztását az „imperializmus” számlájára írta, és hangsúlyozta a király hangján át megnyilvánuló nép-akarat erejét, mellyel szemben a franciáknak nem volt esélyük. Spanyolországról azonban el-Fászi is nagy tisztelettel szólt, kiemelte korábbi támogatását és megértését ügyük iránt. El-Fászi ugyanakkor Algériával kapcsolatban megjegyezte, hogy algériai testvéreiket támogatják az imperializmus elleni harcban, „mert nem fogunk pihenni addig, amíg meg nem valósulnak egész Észak-Afrika teljes függetlenségére vonatkozó céljaink.”⁹⁴ Ezek a szavak, különösen az „egész Észak-Afrika” kifejezés nyilvánvalóvá teszik: bármennyi bók is hangzott el a két fél között, Spanyolország és Marokkó érdekelletéi beárményekölják a jövőt. Elég, ha csak Ceuta, Melilla, Szidi-Ifni vagy Nyugat-Sahara kérdése jut az eszünkbe.⁹⁵

Az ABC 1956. április 8-i számában hosszú elemző cikket közöl a hispán-marokkói közös nyilatkozatról. A spanyol lap nem tartja meglepőnek a riadalmat, amellyel a párizsi sajtó a spanyol-marokkói megállapodásról cikkezik. Igaz azonban – folytatja az ABC –, hogy néhány párizsi napilap megkésve mégiscsak utal a Madrid és Párizs közötti összhang kialakításának szükségességére Marokkó kérdésében. A lap (igen jellemző módon) ismét felpanaszolja, hogy a szultán 1953-as erőszakos elmozdítása óta, mely oly fájdalmas volt a spanyolok számára is, nem szűnt meg tiltakozni az egyoldalú lépés ellen. „Új fejedelmet tettek a trónra; Spanyolországgal nem konzultáltak. Visszahelyezték a detronizált szultánt, Spanyolországgal ebben sem konzultáltak. Deklarálva lett a »függetlenség a kölcsönös függésben«. Spanyolország be akart avatkozni a zónában, mint egy területet védelmező nemzet, ahol nagylelkűen elhintette a kulturális és anyagi fejlődést, ám nem vették figyelembe.”⁹⁶ Spanyolország végül háromoldalú tárgyalásokat javasolt – folytatódik a cikk –, ám ekkor sem kapta meg a megfelelő támogatást, így csak a szultánnal való „közvetlen szerződés” lehetősége maradt számára. A cikket olvasva nem lehet nem észrevenni az elutasítottság és mellőzöttség miatt érzett sértődöttséget és haragot.

A folytatásban is jelen van a francia diplomáciával szembeni ellenérzés. A cikkben a marokkói probléma tekintetében jelentős szemrehányást kapnak a francia diplomácia „fondorlatai”, míg Spanyolország a marokkói nép hű barátjaként tűnik fel, mely kész volt meghajolni a „történelmi valóság” előtt és elismerni Marokkó függetlenségét.⁹⁷ A cikk egyoldalúsága nyilvánvaló, hiszen először Franciaország adta meg a függetlenséget és éppen ez a lépés terelte kényszerpályára a spanyol külpolitikát. Az a benyomásunk, hogy Spanyolország – bár büszkén viselte – nagyon is fájlalta a veszteséget.

Ha tovább olvassuk az ABC cikkét, újra ismerős, a nap sajtójára jellemző szavakkal találkozunk: „Világosság, elhatározás és becsületesség jellemzi a tegnap reggel a Santa Cruz-palotában Spanyolország és Marokkó képviselői által aláírt dokumentumot.”⁹⁸ A dokumentum szövege mentes a furfangoktól és a kétkulacsosságtól, a felek valós, „szabad

⁹⁴ Uo.

⁹⁵ Egy új, magabiztos, a nacionalizmus által túlfűtött szomszéd amúgy is magában hordozta a konfliktus lehetőségét. Ez nem csak Marokkó esetében volt így. A független Algéria vonatkozásában Spanyolország is számos diplomáciai nehézség elé kerülhetett – és került is. A spanyol-algériai kapcsolatok mélypontján (az 1970-es években) Algéria támogatta a kanári-szigeteki függetlenségi mozgalmat (MPAIAC). Lásd: Rafael Bustos: *Las relaciones España-Argelia...* i. m. 501.

⁹⁶ ABC, 1956. április 8. 56.

⁹⁷ Uo.

⁹⁸ Uo.

együttműködésre” törekszenek és nem tesznek olyan ígéretekkel, melyeknek betarthatósága bizonytalan lenne – írta a lap. Franciaország e tekintetben is egyfajta negatív ellenpéldaként jelenik meg, hiszen Párizs „játékában” – legalábbis a konzervatív spanyol napilap szerint – egyfajta „majd meglátjuk” attitűd is jelen volt, ezzel szemben Madrid külpolitikája a gerincességet, a becsületet, a méltóságot testesíti meg. Természetesen Spanyolország mellett, hogy több – már többször felemlített – nemes lépést tesz, saját érdekeiről sem mond le, és ezeket Marokkó is elismeri. A déli szomszéd jól ismeri a spanyol partok közelségének geopolitikai jelentőségét, így tudja, hogy háborús helyzetben Spanyolország lenne az első, mely a déli szomszédnak segítséget nyújthatna a betolakodók ellen. Ugyanez természetesen a spanyol „békepolitikának” is az egyik oka, írja a cikk szerzője. A cikk mellőzi megemlíteni, hogy ez a geopolitikai gondolatmenet nem feltétlenül előnyös Marokkó számára,⁹⁹ hiszen Rabat aligha vágyott arra, hogy európai barátai ismét (miként a 19. század végén és 20. század elején) „segítségére” siessenek. Ebből a szempontból mellékes, hogy a „kommunizmus ellenében”, vagy netán – mint egykor – a „civilizáció terjesztése érdekében” és a „barbárságból” való felemelkedést elősegítendő kapja Marokkó a „baráti segítséget.”

Franciaországra célozva az *ABC* jellemző elemzést közölt: „*Magától értetődő, hogy kormányunk a hispán-marokkói deklarációval jelentős erőfeszítést tett, hogy véget vessen minden idegen képmutatásnak.*”¹⁰⁰ Franciaországnak pedig – folytatódik az írás – már csak a fontos marokkói kereskedelmi érdekei miatt is meg kellene értenie a jelenlegi helyzetet. Fontosnak tarjuk kiemelni az írásból, hogy a szerző hangsúlyozza, nem „*dühödött benmszülött népek ellenségeskedése*”, nem érdek, nem is külföldi nyomás kényszerítette Spanyolországot Marokkó szuverenitásának elismerésére. A spanyol sajtó szerint a lépés oka sokkal inkább az unalomig emlegetett „*őszinte barátság*”.¹⁰¹ Valójában itt lényeges presztízskérdésről van szó: Spanyolországtól nem vesznek el semmit, Hispánia – miután nagylelkűen elhintette a civilizáció magvait – maga dönt arról, hogy lemond bizonyos területekről; nem ellenségei kaparintják meg e területet, hanem barátainak adja át azokat. Úgy gondolom, ez volt az „üzenet” az olvasók számára, ez a gondolatrendszer húzódik meg a spanyol sajtó gyakran patetikus hangvételű cikkei mögött.¹⁰²

Az *ABC* nemcsak Franciaországnak tesz szemrehányást. Felpanaszolja, hogy Spanyolország nem talált érdemi segítséget Európában, noha szerette volna Marokkó függetlenségének és egységének a kérdését az érdekelt országokkal közösen rendezni.¹⁰³ A szerző itt idézi V. Mohamed Francóhoz intézett kiemelkedő jelentőségű beszédét, melynek lényege, hogy a közeljövőben a Földközi-tenger körül erős nemzetek alakulnak, amelyek kapcsolataiban a konzultáció fog dominálni. Ezek a nemzetek egyrészt a szellemi és anyagi javak közötti harmóniára épülnek, másrészt e civilizációnak a hagyományát és a megújulás jegyeit is magán kell, hogy viseljük.¹⁰⁴ Ezt a nagy feladatot már-már a missziós elhivatottság tudatával jelölte ki a marokkói uralkodó.

⁹⁹ Uo.

¹⁰⁰ Uo.

¹⁰¹ Uo.

¹⁰² Mindez egyébként hasonlít de Gaulle Algéria-politikájának egyik fontos elemére: Franciaország nem vereséget szenved, hanem maga vezeti el a függetlenséghez Algéria népét. Erről bővebben lásd: J. Nagy: *Az algériai háború...* 138. oldal után elszórtan.

¹⁰³ *ABC*, 1956. április 8. 56.

¹⁰⁴ Uo.

A lapnak kétségtelenül igaza van abban, hogy V. Mohamed ezzel nem kevesebbet tett, mint egy új politika lehetőségét vázolja fel a Mediterráneumban.¹⁰⁵ Igaz, a későbbiek alapján igen nyilvánvalónak hat, hogy a szultán – mint oly sokszor – e beszédével is ügyesen taktikázott, hiszen valós céljai jellemzésére sokkal inkább felelnek meg a „nacionalista” és „birodalmi” jelzők, semmint a fent említett elvek. Kétségtelen azonban, hogy a kiváló államférfiúi képességekkel megáldott V. Mohamed ekkor is azt mondta, amit hazája érdekében a legbölcsebb volt mondania.

Megtudjuk, hogy Marokkó nemzetközi zónájának 20 ezer lakója ment Tetuánba, hogy jelen legyen V. Mohamed hazaérkezésekor. A lap tetuáni tudósítója arról számolt be, hogy 7-én reggel a történelmi megállapodás még nem volt ismert, a délelőtti során vált azzá. Ekkor ujjongó emberek lepték el az utcákat, nagy lelkesedés volt tapasztalható. A marokkói városokból érkező elégedettségről és örömről szóló hírek, az öröm megnyilvánulásai éppen az ellenkezője volt az európai sajtóban feltűnő pesszimizmusnak a tárgyalásokkal kapcsolatban – számol be az *ABC* tudósítója. A marokkói tudósítások a tárgyalások szívélyes, bizalmas légköréről számoltak be. Hangsúlyozzák azt is, hogy az „interdependencia” koncepciójának feltételei nem voltak adottak, s két független állam szabad, önkéntes együttműködésén alapuló kapcsolatrendszer alakul Spanyolország és Marokkó között. A tangeri sajtó szerint V. Mohamed a zónák határán egy szalag elvágásával fogja szimbolizálni a zónák egyesülését. A tudósító summázata így szól: „A valóság felülmúlta a legoptimistább reményeket is”.¹⁰⁶ Megtudjuk, hogy nagyon kevesen gondolták volna, hogy Madridban kevesebb, mint négy nap alatt megszületik a deklaráció. A tudósító elmondja, hogy Tangerben jelentős előkészületek folytatódnak a várhatóan 20 ezer Tetuánba induló miatt. A városban az autóbuszok, taxik, kamionok már elfogytak, így az utazni akarók magánszemélyeket kérlelnek, hogy vigyék el őket, hogy jelen lehessenek V. Mohamed érkezésekor.¹⁰⁷

A lapból megtudjuk, hogy a marokkói kormány egésze szintén Tetuánba megy. Az *ABC* újságírója szerint a marokkóiak egyetértének abban, hogy az elért siker Franco sikere is – és ekkor a generalisszimusz nemes tulajdonságainak végtelen sorát olvashatjuk.¹⁰⁸ A spanyol sajtóban a Caudillo feje fölött a glória lebegett. A francia körök ezzel szemben bizalmatlanok voltak – tudjuk meg az *Efe* híréből.¹⁰⁹ Az *ABC* következő oldalán hosszú írást olvashatunk *Lelekesedés az utcákon Marokkó függetlensége miatt* címen. A tetuáni tudósító, R. Roulia híradásából kiderül, hogy a marokkóiak öröme a függetlenség elismeréséről szóló hírek hallatán a zenitjére érkezett. A városba érkező több ezer muszlim miatt azonban lakásprobléma alakult ki. Miután sem a magán, sem a „köz” szállások nem bizonyultak elegendőnek az érkezők befogadására, a hatóságok igen kreatívan jártak el: „Tetuán mozijai minden éjjel nyitva tartanak, újra és újra ismételve a kedvezményes árú programokat.”¹¹⁰ Április 7-én négynapos ünnep kezdődött. „Ma, szombaton, elkezdődött az első abból a nagy naphoz melyet ünnepnek nyilvánítottak Marokkó északi zónájában. Az eső, ami

¹⁰⁵ Uo.

¹⁰⁶ Uo. 1956. április 8. 57.

¹⁰⁷ Uo.

¹⁰⁸ Uo. 1956. április 8. 57-58.

¹⁰⁹ Uo.

¹¹⁰ Uo. 1956. április 8. 58.

*tegnap este óta intenzíven és zavaróan esik, nem tudta lehűteni a lelkeket és azt a fáradhatatlan ritmust, mellyel férfiak százai dolgoznak a város feldíszítésén.*¹¹¹

A konzervatív spanyol napilap *Spanyolország*nak a marokkói problémában tanúsított magatartása példaként szolgálhatna más országok számára címmel izgalmas írást közölt. Az alcímből kiderül, hogy az európai és amerikai sajtó egyhangúlag dicsérte a spanyol kormányt, amiért megadta Marokkónak a függetlenséget.¹¹² A hispán–marokkói deklaráció nagy visszhangot keltett a világban, amelyet a lap sajtószemléje is mutat. Kitérnék itt azokra, amiket a *Reuter* hírügynökség¹¹³ információiból közölt az *ABC*, mivel az angol hírek ekkor láthatóan elnyerték a spanyol szerkesztő szimpátiáját. A *Reuter* különösen a „szabad együttműködés” elvének szentel figyelmet (legalábbis az *ABC* ezt tartja fontosnak kiemelni), amely formulával a jövőbeli spanyol–marokkói együttműködés jellegét kívánták kifejezni a felek.¹¹⁴ Ennek kiemelése, ha másért nem is, amiatt biztosan fontos volt, hogy ezzel egyben a francia–marokkói „kölcsonös függés” meghatározás elutasításra kerüljön. Mintha Spanyolország bizonyos értelemben el akarna határolódni az észak-afrikai gyarmatosítás szimbólumát jelentő franciáktól, hogy – a gyarmatosításban való részvételének árnyoldalairól gyakorlatiasan megfelelkezve – különleges helyet foglalhasson el (pontosabban őrizhessen meg) a régió népeivel, elsősorban persze a Marokkóval ápolat kapcsolataiban.¹¹⁵

Ugyanakkor érdemes kiemelnünk, amit az *ABC* az *Efe* összefoglalásában külföldi lapokból szemlélve hoz le az olvasónak: „*Spanyolország szilárdan harcolt a tárgyalásokon, hogy a független marokkói adminisztrációba való átmenet időszakában ugyanazokat a privilégiumokat biztosítsa magának, mint Franciaország. Spanyol körök elégedettek azzal a záradékkal, amely szerint a spanyol kormány segíteni fogja a marokkóikat hadseregük megszervezésében.*”¹¹⁶ A hadseregben kialakítandó befolyás jelentőségét nem lehet túlbecsülni. Az előző fejezetben rámutattam, hogy a franciák ugyanezre törekedtek. És ha a franciák félték, hogy az új marokkói haderő nem lesz lojális hozzájuk, akkor erre a spanyoloknak legalább ugyanannyira minden okuk meglehetett. Az *ABC* a *United Press Agency* hírei közül fontosnak tartja még kiemelni, hogy osztrák magas rangú tisztviselők szerint a hispán–marokkói megállapodás „*példaként szolgálhatna más európai országok hasonló lépéseihez.*”¹¹⁷

A washingtoni politika és sajtó is nagy érdeklődéssel követte az eseményeket. Az *ABC* az észak-amerikai sajtót szemlélve azt emeli ki, hogy Spanyolország megelőzheti Franciaországot az „interdependenciáról” folytatott tárgyalások megnyitásában. Itt azonban némi zavarnak lehetünk tanúi. Alig feljebb ugyanis – igaz, nem az Egyesült Államokban – fejtették ki, hogy a spanyol–marokkói megállapodás egyik legfontosabb tényezője, hogy nem „interdependenciában” gondolkodik. A spanyol konzervatív napilap szintén idézi a *Washington Daily News* cikkét, melyet – mivel igen világosan fejezi ki az Egyesült Államok viszonyulását a kérdéshez – idézek: „*Az Egyesült Államok érdeke ezekben a gyors esemé-*

¹¹¹ Uo.

¹¹² Uo. 1956. április 8. 59.

¹¹³ Természetesen a Reuters hírügynökségről van szó. Nevét ekkoriban még szóvégi „s” nélkül írták.

¹¹⁴ Uo.

¹¹⁵ A formula az arabbarát politika folytatásáról árulkodhat. Azonban arra is látok lehetőséget, hogy a formula pestiesen szólva egyszerűen csak „így sikerült”, és nem érdemes túl sokat mögé képzelni.

¹¹⁶ Uo.

¹¹⁷ Uo.

nyekben két fő vonal mentén ölt testet: az egyik a stratégiai légi bázisainkra vonatkozik Marokkóban. A másik pedig arra a reményünkre, hogy megoldódnak ezek a problémák [Marokkó kérdése kapcsán – KD], melyek kihatnak a kolonializmus világméretű kérdésére.”¹¹⁸ Az ABC hírszemléje, mint tulajdonképpen minden Marokkó függetlenségének tárgyában megjelenő írása, igencsak elfogult Spanyolország irányában. Ugyanakkor tény, hogy Marokkó függetlenségének elismerését jelentős lépésnek tartotta Washington is.¹¹⁹ „A madridi tárgyalások tónusa, az elkerülhetetlen jövőbeli hatásával a spanyol–francia, és bizonyos értelemben a Nyugat és az egész arab világ közötti kapcsolatokra itt a maga teljes jelentőségében megértést nyert. Egyben jelentős eszmecserének adhat helyet Artajo úr és az amerikai diplomaták között” – olvashatjuk José Maria Massip tájékoztatásában, majd a tudósító hozzáteszi: „Számukra [ti. az amerikai diplomácia számára – KD] létfontosságú Észak-Afrika stabilizációja.”¹²⁰ A hidegháborúban mindez nem szorul különösebb magyarázatra.

A spanyol napilap kis cikkben bemutatja azt a lausanne-i lap által felvetett hírt, elemzést, amely messzemenő következtetéseket von le a spanyol külügyminiszter washingtoni útjából. Eszerint a cél egy mediterrán konferencia, Spanyolország, Franciaország és Olaszország megerősödése, valamint az arab országokkal való kapcsolatok javítása. „A Caudillo el van határozva arra – mondja az újságíró –, hogy Spanyolország, egyesülve minden mediterrán nemzettel, a Nyugat szővivője tudjon lenni az egész arab világban.”¹²¹ Utóbbit illetően alighanem fején találta a szöveget a svájci lap.

A *La Vanguardia* április 8-i számából megtudjuk, hogy V. Mohamed április 7-én a Las Barajas repülőtérrel felszállva hagyta el a spanyol fővárost. Elégedettségének adott hangot. Hangsúlyozta a vendégszeretetet, melyet Franco, a hadsereg, a kormány és az egész főváros részéről kapott. Kifejezte legőszintébb háláját a spanyol nemzetnek, amelynek méltó, sikeres és virágzó életet kívánt. Kifejezte örömét a tárgyalások első szakaszában elért eredmények és Marokkó függetlenségének, valamint területi egységének elismerése miatt, amelylyel V. Mohamed szerint Spanyolország méltó módon summázta az utóbbi idők „marokkói krízise” során tapasztalt nemes magatartását. Az uralkodó beszélt a két ország jövőbeli, kölcsönös barátságon alapuló kapcsolatairól, s a szultán nem feledkezett meg a „dicsőséges spanyol hadseregnek” tett bókokról sem.¹²² A Caudillo is szívélyes búcsút vett a marokkói államférfitől.¹²³ A repülőtéren a méltóságok között ott volt a marokkói spanyol protektori zóna kalifája is, aki nem sokkal V. Mohamed gépének felszállása után Tetuánba repült.¹²⁴ Az uralkodó azonban előbb még Andalúziába ment.

Míneközben Tetuánban április 7-én délután Rafael García Valiño tábornok spanyol és marokkói újságírókat fogadott, hogy válaszoljon kérdéseikre. Egy újságíró arról kérdezte a főrezidentet, hogy a jövőt illetően is bízhatnak-e az összekovácsolt spanyol–marokkói „testvéri bizalomban”. „Úgy gondolom, teljes mértékben ezt kell tenni. Akik közről követték politikánk fejlődését, a kapcsolatot a marokkóiak természetes hazafias ideológiája és a

¹¹⁸ Uo.

¹¹⁹ Uo. 1956. április 8. 60.

¹²⁰ Uo.

¹²¹ Uo.

¹²² *La Vanguardia*, 1956. április 8. 5.

¹²³ Uo.

¹²⁴ Uo.

között a politika között, melyet követni akartunk, biztosnak kell lenniük benne, hogy a barátság Marokkó és Spanyolország között nem csak folytatódni, hanem növekedni is fog.”¹²⁵

A marokkói hadseregről a tábornok elmondta, hogy a mehelasok lehetnek az új marokkói hadsereg magjai. (Ezeket az egységeket még 1917-ben szervezte meg Castro Girona ezredes. Legénységi állományuk marokkóiakból, míg tisztjeik spanyolok közül kerültek ki.) Más kérdések is felmerültek. Egy szakszervezetekkel kapcsolatos kérdésre a tábornok megjegyezte, hogy e szervezeteket egy program részeként akarta létrehozni. A tábornok állítása szerint mostanra Marokkóban virágoznak a szakszervezetek. Arra a kérdésre, hogy a spanyolok is beléphetnek-e majd, olyan választ adott, mint általában. Válaszának első mondata – „én úgy gondolom, igen” – azonban már arról árulkodhat, hogy efelől ő maga sem lehetett teljesen biztos. Azt mondta, hogy „minden úgy fog történni, mint Tangerben”,¹²⁶ nekem efelől azonban erős kétségeim vannak. Megnyugtató válasszal itt nem szolgálhatok. A marokkói spanyolok 1956 utáni szakszervezeti jövője – ismereteim szerint – viszonylag feltáratlan, még kutatásra váró téma.

Az afrikanizmus vonatkozásában Marokkó elvesztésekor vegyes érzelmekkel találkozunk. Mind a területi veszteség, mind a marokkóiak „hálátlansága”, az „altruizmus” fontos tényezőként tűnik fel a spanyol reakciókban. „Mindkét dolog jó tükörképe a hivatalos afrikanizmus saját mítoszába zárkózott helyzetének – amelyet, s valószínűleg ez a legaggasztóbb – talán már saját maga is elhitt.”¹²⁷

Néhány következtetés

A történész relative könnyű helyzetben van, amikor konklúziót kell írnia. A vizsgált korszakot követő történeti eseménysor bizonyos nézőpontból maga a történeti konklúzió. A Spanyolország és Marokkó között 1956. április 7-én aláírt dokumentum nem tartalmazott semmilyen utalást Ceuta, Melilla és Szidi-Ifni területeire,¹²⁸ ahogy Spanyol-Szaharára sem. 1956 nyarán az Isztiklál Párt lapja, az *Al-Alam* kiadta az Abdelkebir el-Fászi (a híres politikus, Allal el-Fászi testvére) által készített Nagy-Marokkó-térképet. E szerint Marokkó 430 000 km²-nyi területe 1,7 millió km²-re nőtt volna algériai, mauritániai és spanyol területek megszerzése révén.¹²⁹ „Az Isztiklál követeléseai mögött a szén, az ólom, a réz, a mangán, az olaj a vas és a foszfát álltak, mindegyikben bővelkedik az igényelt terület.”¹³⁰ Ehhez persze hozzá kel tennünk – talán első helyen – a nacionalista „tűlfűtöttséget”, mely Marokkót jellemezte.

1957–1958-ban Spanyolország (majd később az oldalán belépő Franciaország) háborúba keveredett Marokkóval. Meggyőződésem, hogy a Spanyolország és Marokkó közötti konfliktusok jelentős részben földrajzi és történeti okokból determináltak (a háború talán nem, de a konfliktus igen). Egy születő/újjaszülötő, nacionalista állam, területén spanyol enklávékkal: mi jót sejt ez? E gondolatok biztosan nem újak. Napóleon egyszer azt mondta, hogy a térképen minden rajta van... Juan Carlos Pereira Spanyolország külpolitikájáról

¹²⁵ ABC, 1956.április. 8. 66.

¹²⁶ Uo.

¹²⁷ Riudor: *Sueños imperiales...* i. m. 272.

¹²⁸ Azcona – Rodríguez – Azaola: *La Guerra...* i. m 74.

¹²⁹ Uo.

¹³⁰ Uo.

írt monográfiájában szintén rámutat, hogy Madrid és Rabat között Szidi-Ifni és Nyugat-Sahara rendezetlen ügyek voltak, s hogy Marokkó történelmi okokra hivatkozva magának vindikálta e területeket.¹³¹

Fentebb többször elhangzott a spanyol–marokkói „összinte barátság”. Naivan akár el is hihetnénk, hogy így működik a nemzetközi kapcsolatok rendszere – de mint tudjuk, nem. V. Mohamed már 1956. március 27-én így beszélt: „*Ha Marokkó független is, akkor sem teljesen szabad. A marokkói emberek addig folytatják a harcot, amíg Tanger, a Szahara Tinduftól Colomb-Bécharig, Tutagáig [Algériában – KD], Kenedzálig és Mauritániáig fel nem szabadul és egyesül újra. A mi függetlenségünk csak a Szaharával együtt lesz teljes egész. Marokkó határai délen a szenegáli St. Louis-nál fognak végződni.*”¹³² És akkor még nem szóltunk a kereskedelmi és egyéb érdekellentétekről, melyek a térségben feszültek.

A háború kirobbanását 1957. november 23-ra szokás tenni. A támadó „fegyveres bandák” mögött ott állt Marokkó, még akkor is, ha a harcosok többségükben valóban a helyi lakosságból kerültek ki. Ezek egyesülve a marokkói erőkkel olykor komoly problémákat okoztak „*a gyengén felszerelt spanyol haderőnek*” – mutat rá Igaz Levente.¹³³ Mint ahogy arra is kitér, hogy V. Mohamed és II. Hasszán egyaránt támogatták a helyi nacionalizmust, mely – akkor még – Marokkótól várta a segítséget. Ironikus módon a nyugat-szaharai nacionalisták nemzeti ébredésüket éppen 1958-ra teszik, mondván, a háború után Marokkó gazdagodott területekkel, igazságtalanul, mivel – értelmezésükben – a felkelők nem Marokkóért, hanem egy önálló államért küzdöttek.¹³⁴

Végül a háborút – melyet a cintrai szerződés zárt le – Spanyolország és az időközben szintén hadviselővé váló Franciaország megnyerte.¹³⁵ A háborúba mintegy 8000 katonát küldött Spanyolország, s több száz spanyol esett el a sivatagban.¹³⁶ Spanyolország lemondott Nyugat-Sahara egy kis részéről (Tarfaja és környéke), ám Szidi-Ifni városa, illetve Nyugat-Sahara spanyol kézen maradt és a hispán ország megőrizte a foszfátlelőhelyeket is. A háború győztesének Spanyolország lett kikiáltva. Madrid – a jól ismert módszert alkalmazva – úgy próbálta Szidi-Ifnit és Nyugat-Saharát mind erősebben magához kötni, hogy provinciává nyilvánította a területet.¹³⁷

Spanyolország végül elvesztette gyarmatait. 1969-ben Szidi-Ifni, 1975-ben Nyugat-Sahara veszett el. Ceuta, Melilla, a marokkói partoknál található szigetek zöme ugyanakkor spanyol terület maradt. Tegyük hozzá, a nagy-marokkói álom sem teljesült. Rabat számára komoly dőfés volt, hogy az ENSZ 1960-ban elismerte Mauritániát mint független államot, végül pedig az Algériával vívott „homokháború” (1963) tette egyre lehetetlenebbé Nagy-Marokkó megvalósulását. Ezután területi igényeit Marokkó Nyugat-Sahara felé próbálta kielégíteni,¹³⁸ s mint tudjuk, ez végül sikerült is neki.

¹³¹ Perreira: *La política exterior...* i. m. 506.

¹³² Besenyő: *A nyugat-szaharai konfliktus...* i. m. 43.

¹³³ Igaz: *Egy elfelejtett válság...* i. m. 85.

¹³⁴ Uo. 85–86.

¹³⁵ Besenyő: *A nyugat-szaharai konfliktus...* i. m. 42–46.; Azcona – Rodríguez – Azaola: *La Guerra...* i. m.

¹³⁶ Azcona – Rodríguez – Azaola: *La Guerra...* i. m. 68.

¹³⁷ Igaz: *Egy elfelejtett válság...* i. m. 85.

¹³⁸ Besenyő: *A nyugat-szaharai konfliktus...* i. m. 44–45.

A független Marokkóról szólva meg kell említeni, hogy az 1956 tavaszán megszülető államnak a politikai rendszere az alavita dinasztiához tartozó uralkodó tekintélyén nyugodott, aki ily módon egyben az állam történeti folytonosságát is szimbolizálta. Ez a struktúra jelentősen eltér az algériai vagy tunéziai úttól, amely a népszuverenitás elvén nyugodott. Marokkóban tehát a függetlenné válással a monarchia nem csak megmaradt, hanem meg is erősödött.¹³⁹ A politikai hatalom elsőségéért folytatott belpolitikai küzdelmet a szultán nyerte meg a pártokkal szemben. Emögött – a már említettek mellett – számos tényező húzódott meg. Talán az egyik legjelentősebb ezek közül, hogy a marokkói pártokban a patrónus-kliens viszony volt a meghatározó, az uralkodó pedig, aki e hierarchia tetején helyezkedett el – miként erre Ferwagner Péter Ákos rámutat – „*főpatrónusként kijátszhatta egymás ellen a pártokat*”.¹⁴⁰

Marokkóban az állami struktúrák bizonyos fokú kontinuitásában és a forradalom elkerülésében a francia hadseregnek is szerepe volt. Fontos ismét megjegyezni, hogy az ország erősebben kötődött és kötődik ma is Franciaországhoz, mint Spanyolországhoz. A francia haderő együttműködött „*a marokkói kormánnyal azért, hogy megakadályozza, hogy a függetlenség forradalomba torkolljon. Azért, hogy ezt elkerülje, V. Mohamed a francia demokrácia modellje szerinti reformot választotta. A spanyol jelenlét félre lett állítva a hatalmi körök közeléből.*” Spanyolország egy olyan helyzetben találta magát, amelyben „*képtelen volt versenyezni Franciaországgal, nem csak a vállalatok területén, hanem munkaügyi és oktatási téren is*” alulmaradt. Mindennek következtében „*a marokkói függetlenség nem biztosította Spanyolországnak a marokkói hála előnyeit.*”¹⁴¹

Spanyolország, miután egy fél évszázaddal korábban Észak-Afrika szirtjein és a Szahara homokjában kívánt ismét nagyhatalom módjára viselkedni, 1956-ban kénytelen volt elengedni protektorátusát Észak-Marokkóban. A hispán ország arabbarát politikája jegyében támogatta a marokkói és algériai nacionalistákat, ám ez saját pozícióit ugyanúgy veszélyeztette, mint a francia állásokat. A hispán politika sok szempontból ellentmondásos volt és ez igen nagy részben a Franco-rezsim jellegéből következett. Elég, ha a minimum 1953-ig tartó nemzetközi elszigeteltségre – az arabbarát politika legfontosabb kiváltó okára – gondolunk, melynek fő oka maga a rezsim volt. Spanyolország része lett a Nyugat védelmi rendszerének (még ha szervezeteinek nem is), de a polgárháború emléke fennmaradt. Madrid sokáig azt az álláspontot képviselte, hogy nem ismer el egyoldalú változást Marokkóban, a nacionalizmus lángját tápláló politika azonban gyorsan önmaga ellen fordult. Madrid és Párizs nem hangolták össze gyarmati politikájukat és ez súlyos következményekkel járt, bár legalábbis kétséges, hogy egy szoros együttműködéssel sikerülhetett volna-e a marokkói protektorátust fenntartani – én úgy vélem, hogy valószínűleg nem.

¹³⁹ J. Nagy – Ferwagner: *Az arab országok...* i. m. 101–102.

¹⁴⁰ Ferwagner: *A marokkói politikai pártok...* i. m. 206.

¹⁴¹ Perreira: *La política exterior...* i. m. 509.

A független algériai állam születése

J. Nagy László
Szegedi Tudományegyetem

Franciaország, alighogy befejezte az indokínai háborút, egy újat kezdett el a „legfranciább gyarmaton”, az 1830-ban elfoglalt Algériában. Az 1954. november elsején kirobbant felkelés két évvel később valóságos háborúvá vált s már a félmillió létszámot elérő francia fegyveres erők sem voltak képesek katonai győzelmet aratni. Hiába indítottak támadást a Szuezi-csatorna államosítása ürügyén az algériai felkelők hátszágának számító Egyiptom ellen, s hiába ejtették foglyul a nemzeti felszabadító háborút irányító FLN vezetését.¹ A katonai megoldást erőltető francia kormányok olyan súlyos válságba sodorták a IV. Köztársaságot, hogy az 1958-ban összeomlott. A kommunisták kivételével nemzeti konszenzussal hatalomra került de Gaulle tábornok, nagy realitásérzékről téve tanúbizonyságot, éles, olykor polgárháborús légkörre emlékeztető küzdelemben, nem mondva le ugyan teljes mértékben a katonai megoldásról, a tárgyalásos megoldást részesítette előnyben. Előbb az algériaiak önrendelkezési jogát ismerte el (1959. szeptember 16.), majd az 1960. november 4-i beszédében azt is, hogy a majdani független gyarmat „algériai Algéria” lesz. Lépéseivel magára haragította a tisztikar egy részét – a sorállományt azonban nem! – és az algériai lakosságnak a 10%-át kitevő egymillió európai származásút. Körükben nagy befolyásra tett szert az 1961 elején alakult szélsőséges szervezet, az illegális OAS (Organisation de l’Armée Secrète – Titkos Hadsereg Szervezete), amely akár fegyveres erőszak alkalmazásával is meg akarta akadályozni Algéria függetlenné válását.

Az előzetes és titkos megbeszélések a francia kormány és az FLN, illetve az 1958-ban alakult ideiglenes kormány, a GPRA² képviselői között 1961 februárjában kezdődtek el. Többszöri megszakítás után a felek 1962 februárjában érkeztek a megegyezés küszöbére. Ekkorra sikerült – kölcsönös engedmények árán – megoldást találni a két legérzékenyebb kérdésre: a franciák elfogadták, hogy a Szahara a független Algéria integráns része marad, az algériaiak pedig azt, hogy az új államban az európai származású francia állampolgároknak speciális helyzete lesz. A végső, a megegyezéshez vezető tárgyalásokat a korábbi színhelyen, a svájci-francia határvárosban, Evianban folytatták le 1962. március első felében.

---

¹ Az FLN-t (Front de libération nationale – Nemzeti Felszabadítási Front), illetve fegyveres szervezetét, az ALN-t (Armée de libération national – Nemzeti Felszabadítási Hadsereg) 1954 nyarán alapították a nacionalista pártokat elhagyó, a fegyveres harcot előnyben részesítő radikálisok. Vezetőségének hat tagját a francia katonai elhárítás akciójának köszönhetően 1956. október 22-én letartóztatták, miután Algír felett leszállásra kényszerítették az őket szállító, Rabatból Tuniszba tartó gépet.

² Gouvernement Provisoire de la République Algérienne – az Algériai Köztársaság Ideiglenes Kormánya.

Evian II. – a megegyezés

Louis Joxe államminiszter, a francia tárgyaló delegáció vezetője a televízióban jelentette be február 19-én, hogy előzetes megállapodást kötöttek az FLN-nel. Néhány nap múlva, nyilván tudatos kiszivárogtatás révén, a sajtó közölte a megállapodás legfontosabb részeit, s azt is, hogy a végleges megegyezés már csak napok, esetleg hetek kérdése. Az Unité de la République nevű parlamenti csoport, amely az algériai képviselőket tömörítette, tiltakozott, az OAS pedig a „felperzselt föld” taktikájának meghirdetésével válaszolt a bejelentésre. Salan, az OAS parancsnoka február 23-i utasításában általános offenzívára, felkelési zónák kialakítására, a tömegek utcára vitelére, a szociális és kulturális infrastruktúra elpusztítására, a rendfenntartó erők fizikai megsemmisítésére szólított fel. Fő politikai célpontnak a kommunistákat és a gaulle-istákat jelölte meg.³

Március 5-én két órán belül 120 robbanás rázta meg Algírt. Ez volt a leghatalmasabb és leglátványosabb akciója az OAS-nak, amelyet létezése alatt végrehajtott. Azonban ez sem akadályozhatta meg a végső tárgyalásokat. Még a merényletsorozat estjén Párizsban és Tunisban egy időben jelentették be, hogy a GPRA és a francia kormány március 7-én Evianban, ugyanabban az Hôtel du Parcban, ahol az elmúlt évben elkezdte, folytatja a tárgyalásokat.

Az algériai delegációt most is Svájcban szállásolták el, a Lausanne melletti Signal de Bougyban, ahonnan naponként helikopteren érkeztek Evianba. A sajtó képviselői is jelen lehettek a városkában, a helyszínen követhették az eseményt. Mindkét fél úgy gondolta, hogy néhány nap múlva elvégzik az egyezmény szövegének pontosítását, s ha szükséges, itt-ott módosítják.

Március 15-én elkészült az egyezmény. Joxe azonban – mint később kiderült, de Gaulle kérésére – húzta-halasztotta a véglegesítést és az aláírást. A köztársasági elnök azért kérte a halasztást, hogy rendezze az öt fogoly miniszter sorsát: hová, hogyan, mikor menjenek szabadulásuk után. A tárgyalófelek arról is komoly vitát folytattak, hogyan nevezzék a dokumentumot. Az algériaiak az egyezmény, megegyezés (*accords*) elnevezést javasolták, amit a francia fél elutasított, mert nem ismerte el a GPRA-t. (Később is a hivatalos francia dokumentumokban az szerepelt, hogy Párizs az „FLN-nel folytatott tárgyalásokat”, s ekkor sem a *négociations*, hanem a *pourparlers* szót használták, amely minőségileg alacsonyabb szintet fejez ki.) A „jegyzőkönyv” kifejezést pedig, amelyet Joxe javasolt, az algériaiak nem fogadták el. Így lett az együttműködés különböző területeit szabályozó megegyezések elveit, szellemét összefoglaló dokumentum neve az *Általános konklúzió*.

Március 18-án délután a két delegáció még egyszer együttesen átolvasta a 98 oldalas szöveget, és 17 óra 30 perckor francia részről Louis Joxe, valamint Jean de Broglie és Robert Buron, a delegáció tagja írta alá. Krim Belkaszem, a GPRA alelnöke, az algériai delegáció vezetője egy pillanatra zavarba került: csak ő írja alá a dokumentumot vagy minisztertársai is? A zavarból Szaád Daleb külügyminiszter találta meg a kiutat, kijelentette, hogy algériai részről a delegáció feje jogosult az aláírásra. Ekkor Krim Belkaszem megtette ezt. A két delegáció vezetője ezután néhány mondatban méltatta az esemény jelentőségét, majd – először a tárgyalások folyamán – kezét fogva búcsúztak. Este fél 9-kor Ben Hedda,

³ Jean Ferrandi: *600 jours avec Salan et l'O.A.S.* Fayard, Paris, 1969. 325–331.

az ideiglenes kormány elnöke és de Gaulle rádió- illetve tévébeszédben jelentette be a meg egyezést. Éjjel 11-kor az öt miniszter is megérkezett az algériai delegáció szálláshelyére.

A Robert Buron által „igen különleges dokumentumnak” nevezett megegyezés⁴ két világosan elkülöníthető részből áll. Az egyik az *Egyezmény a tűzszünetről*, amely másnap, március 19-én déli 12 órakor lépett hatályba. A második rész az *Általános konklúzió*n túl tartalmazott még kormánynyilatkozatokat, amelyek tulajdonképpen az egyes konkrét területekre vonatkozó együttműködést, illetve az önrendelkezés megvalósításának (vagyis a referendumnak) és az átmeneti időszakban a közhatalmat gyakorló végrehajtó hatalom megszervezésének a feltételeit fogalmazták meg. Az egyik kormánynyilatkozat az amnesztia-rendeletet tartalmazta. Eszerint minden törvénysértés, amely Algéria 1954. október 30. előtti politikai rendszerének a megváltoztatásával vagy később az algériai felkelőknek nyújtott közvetlen vagy közvetett segítségnyújtással függött össze, elévült. Elkövetői a tűzszünet kihirdetésével amnesztiában részesülnek, a szabadságvesztésüket töltőket pedig 21 napon belül szabadon kell bocsátani. Az algériai fél szerette volna, hogy a rendelet vonatkozzék azokra a franciákra is, akik segítették az FLN-t a háború alatt. A francia fél ezt elutasította. Végül egy *gentlemen's agreement* keretében ideiglenesen szabadlábra helyezték őket, és egy rájuk vonatkozó határozat meghozataláig nem indítottak eljárást ellenük.⁵

A legfontosabb területet érintő kormánynyilatkozat az algériai franciáknak nyújtott garanciákat tartalmazta. A probléma bonyolultsága mi sem utal jobban, mint az, hogy végül a 19. változatot fogadták el. Ez a kettős állampolgárságot nem biztosította (ez a kifejezés nem is szerepel a dokumentumban), de azt igen, hogy három éven keresztül megtarthatják a francia állampolgárságukat, Algériában viszont nem gyakorolhatják. Három év múltán dönteniük kell: vagy algériai állampolgárok lesznek, vagy Algériában maradnak, de külföldi státuszban. Mozgásszabadságuk, vagyonbiztonságuk, kulturális autonómiájuk ezután biztosított lesz, nyelvüket használhatják az adminisztrációban, iskolákat tarthatnak fenn, ingatlanokat vásárolhatnak. Ez alól kivétel a föld, amelyet a leendő földreform miatt speciális rendelkezések fognak szabályozni. Számukra a választott testületekben arányos képviselést biztosítanak. Algírban és Oránban, ahol a legtöbbben vannak, az önkormányzat elnöki és egyik alelnöki posztját ők töltik be.

A gazdasági és pénzügyi együttműködésről szóló kormánynyilatkozat garantálta Franciaország érdekeit és megszerzett jogait. Így a saharai kőolaj- és földgázkitermelés zavartalanul folyhat, és hat éven keresztül Párizs elsőbbséget élvez az újabb területek kiaknázását biztosító jog megszerzésében. Algéria a frankzónához fog tartozni. Mindezekért cserébe a

⁴ A párizsi kormány nem ismerte el a GPRA-t, amelynek képviselőivel tárgyalt. A francia hivatalos közlönyben március 20-án közzétett dokumentumban az „egyezmény” szó csak a tűzszünettel kapcsolatban szerepelt, a többi pedig mint kormánynyilatkozat, és hivatkozott az 1961. januári népszavazásra is. Az algériaiak által publikált szövegben viszont az FLN helyett a GPRA szerepel tárgyalópartnerként, és nem hivatkoztak az említett népszavazásra.

⁵ Az 1960-as években számos törvényt született, amely viszont nemcsak az FLN-t segítőköt részesítette amnesztiában, hanem az OAS-tagokat is. Így került szabadlábra 1968-ban Salan, az OAS vezetője, és tért vissza a száműzetésből a de Gaulle-lal szembefordult, korábban miniszteri tisztséget betöltő Bidault és Soustelle. Az 1982. novemberi törvény rehabilitálta is őket. A 2005. februári törvény pedig az elítélésükkor a privát szektorban dolgozók számára a börtönbüntetésük idejét is beszámította a nyugdíjba. Ez az „amnesztia-amnézia-politika” (Claude Liauzu) azt célozta, hogy felejtsek el a nemzetet megosztó események időszakát, s tegyenek pontot az emlékezetben zajló polgárháború végére.

francia állam privilegizált – tehát a többi volt francia gyarmattól eltérően kedvezőbb – technikai, kulturális és pénzügyi támogatást nyújt Algéria gazdasági és társadalmi fejlődéséhez. A leendő agrárreform kapcsán pedig speciális támogatást nyújt: kártalanítja a francia birtokosokat, akiknek a földjét kisajátítják.

Franciaország segíteni fogja az algériai államot oktatási és kutatási infrastruktúrájának megteremtésében, szakembereket küld és képez, oktatási programot ad át. A franciák kezelésében lévő iskolákban tanítani fogják az arab nyelvet, az algériaiakéban pedig a franciát. Kölcsönösen elismerik egymás diplomáit.

A katonai együttműködésről szóló nyilatkozat is messzemenően figyelembe vette Franciaország érdekeit. A francia hadsereg 15 évig (99 évről indultak!) bérli az Orán melletti mersz-el-kebiri támaszpontot. A bérleti szerződés megújítható. Az atomkísérletek a Szaharában öt éven keresztül zavartalanul folytathatók. Több repülőteret (Bufarik, Colomb-Béchar) is szabadon használhat a francia légierő. Az országban állomásozó 300 ezer fős hadsereg létszámát egy éven belül 80 ezerre csökkentik. A harkik⁶, akiknek száma ekkor 80–90 ezer fő, három lehetőség közül választhattak: átlépnek a francia hadsereg állományába, a tűzszünet után szerveződő ideiglenes végrehajtó hatalom rendfenntartó katonai egységébe lépnek be vagy civil életet kezdenek, amelyhez pénzügyi támogatást kapnak. Április elején több mint 80%-uk ezt az utóbbi megoldást választotta, bízott az amnesztia-rendeletben.⁷

A tárgyalók megállapodtak abban is, hogy az önrendelkezési folyamat végéig, a meg egyezés dokumentumairól döntő népszavazás eredményének kihirdetéséig Franciaország szuverenitása érvényesül. A Francia Köztársaságot főbiztos képviseli, aki az algériaiakból álló ideiglenes végrehajtó hatalommal együttműködve irányítja a közügyeket. Ahhoz, hogy a francia érdekek ilyen méretű és mélységű biztosítása jogilag ne veszélyeztesse az új állam önállóságát, az *Általános nyilatkozat* nyújtott garanciát: „Az algériai állam külső és belső ügyeiben teljes egészében gyakorolja szuverenitását. Ez a szuverenitás minden területre, a hadügyekre és a külpolitikára is kiterjed. Az algériai állam szabadon dönt intézményeiről, olyan társadalmi és politikai rendszert választ, amelyről azt gondolja, hogy leginkább megfelel az érdekeinek.”⁸

Az egyezményt mindkét fél saját sikereként mutatta be, egyáltalán nem alaptalanul. Mindkét fél, kompromisszumok révén ugyan, de elérte a célját. De Gaulle a következőképpen értékelte a szerződéseket: „Minden benne van, amit akartunk, hogy benne legyen. A jelenre nézve ez a tűzszünet, a jövőre nézve pedig a francia nép által Algériának megadott, majd később az algériai nép által megszavazott függetlenséget jelenti, gazdasági és pénzügyi téren szoros társulást Franciaország és Algéria között, elmélyült kulturális és technikai együttműködést, mindkét nép számára különleges előjogokat a másik ország területén, teljes és pontos garanciát a francia közösség azon tagjainak, akik ott akarnak maradni, különleges jogokat a szaharai olajkutatásainkhoz és kitermelésünkhöz, nukleáris és űrkísérleteink folytatását a sivatagban, a mersz-el-kebiri támaszpont és haderőink számára biztosított

⁶ Harkiknak azokat az algériaiakat nevezték, akik a francia hadseregben szolgáltak, rendszerint zsoldosként.

⁷ Charles-Robert Ageron: Le „drame des harkis”. Mémoire ou l’histoire? 20e siècle. *Revue d’histoire*, 2000. 68. sz. 4.

⁸ Rhéda Malek: *L’Algérie à Evian. Histoire des négociations secrète 1956-1962*. Editions ANEP, Alger, 2002. 361–362. Az eviani egyezmények eredeti szövege uo. 313–365.

különböző repülőterek birtoklását legkevesebb tizenöt évig, és hadseregünk Algériában történő állomásoztatását ott, ahol azt szükségesnek ítéljük.”⁹

Ben Hedda pedig így értékelte az eviani konferencia eredményeit: „Ezeknek az egyezményeknek a tartalma megfelel a Forradalom számtalanszor megerősített elveinek:

- 1) Algéria területi integritása jelenlegi határain belül, amely kizár minden nyílt vagy burkolt kísérletet arra, hogy az északi részben megosszák, és ugyancsak kizárja azt, hogy a Szaharát leválasszák országunkról.
- 2) Algéria függetlensége: az algériai állam rendelkezni fog a szuverenitás minden attribútumával, lesz nemzetvédelme és diplomáciája, saját irányvonala belügyében és nemzetközi szintén.
- 3) Az algériai nép egysége elismerést nyert. Franciaország lemondott a különböző közösségek elegebből alakult Algéria koncepciójáról. Az arab-izlám kultúrájú, a függetlenségért vívott harcban egygyé forrt algériai nép nemzeti jellege végre elismerést nyert.
- 4) A GPRA-nak mint egyedüli tárgyalópartnernek s az algériai nép hiteles képviselőjének a tényleges elismerése elkerülhetetlenné vált.”¹⁰

Természetesen az egyezmények annyit érnek, amennyit megvalósítanak belőlük, ez pedig attól függött, hogy az algériai politikai erők – elsősorban és főként az FLN – hogyan értékelték. A GPRA – s ez már a tárgyalások folyamán is látszott – nem rendelkezett kellő autoritással az FLN-ben, s főleg nem az ALN-ben.

Béke és félelem – az átmeneti időszak

Az egész világon örömmel és megkönnyebbüléssel fogadták a megegyezés hírért. Százával özönlöttek az üdvözlő táviratok a GPRA-hoz. A Szovjetunióé, amelyet Hruscsov írt alá, tartalmazta az ideiglenes kormány de jure elismerését és a javaslatot diplomáciai kapcsolatok létesítésére. Ezért a francia kormány tiltakozott és hazarendelte a nagykövetét Moszkvából. John Kennedy még csak gratulált az egyezmény megkötéséhez, de várt az elismeréssel.

A magyar kormány április 7-én küldött jegyzéket a GPRA-nak, amelyben de jure és de facto is elismerte. Diplomáciai kapcsolatot létesítettek, s nagykövetünk az év végén érkezett meg Algírba.

De Gaulle április 8-ra írta ki a megegyezésről döntő népszavazást. A franciáknak a következő kérdésre kellett válaszolniuk: „Támogatja-e a köztársasági elnök törvénytervezetét és azokat az Algériával kapcsolatos intézkedéseit, amelyek az 1962. március 19-i kormánynyilatkozatokon alapulnak?” Az urnákhoz járulók óriási többsége, 90%-a – amint az várható volt – igennel felelt. A köztársasági elnök, miután elfogadta Michel Debré miniszterelnök lemondását, április 14-én Georges Pompidou-t bízta meg kormányalakítással. Ezzel is jelezte, hogy az algériai problémát lezártnak tekinti, s az ország külpolitikájában új, elsősorban Európára koncentráló orientáció fog érvényesülni.

⁹ Charles de Gaulle: *A reménység emlékiratai. I. Az újjászületés*. Gradus ad Parnassum, Szeged, 2003. 97.

¹⁰ Appel au peuple algérien. *El Moudjahid*, 91. sz. (1962. március 19.).

Algériában viszont, s ezt túlzás nélkül mondhatjuk, elszabadult a pokol. Az OAS addig soha nem látott pusztításba kezdett. A „végső harcra” szólította fel az európaiakat. Az első ún. felkelési fészket Bab-el-Uedben tervezte kialakítani. Algír 60 ezer lakosú városnegyedében szerény egzisztenciájú emberek, főleg bér munkások éltek, európaiak és algériaiak. A városnegyed a felszabadító háború kirobbanása előtt „vörös övezetnek” számított, ahol a baloldalnak – szocialistáknak és a kommunistáknak együttesen – erős szavazóbázisa volt. A felkelés kirobbanása után azonban nagyon gyorsan Francia Algéria hívei kerekedtek felül. Később pedig az OAS tett szert befolyásra. Az európaiak többségéről sem itt, sem máshol az országban nem lehet azt mondani, hogy teljes mértékben azonosult volna az ultrák terrorista módszereivel, azonban nem bízott sem az FLN-ben, sem a francia kormányban. Nem hitte el, hogy léte, érdekei garantálva lesznek a független Algériában. Inkább eltűrte, elszenvettede, s végső soron elfogadta az OAS befolyását, „védelmét”. A demokrácia hiánya a gyarmati Algériában, majd a háború „leblokkolta” nemzeti tudatát, nem tudott túllépni a Birodalom meghatározta nacionalizmuson. Ahhoz a Franciaországhoz ragaszkodott, amely már nem létezett, a háború utolsó éveiben gyökeres átalakuláson ment át vállalva az európai integrációból adódó kontinentális, majd a globális konkurenciát. S ebben a világban az algériai európaiak közössége paternalista mentalitásával archaizmusnak tűnt.

Március 22-ről 23-ra virradó éjjel az OAS kommandói települtek be Bab-el-Uedbe. Másnap reggel rátámadtak a járőröző katonákra és hármat megöltek közülük. Ekkor a rendfenntartók különleges egységei lezárták az egész negyedet, mire az valóságos gerillahad-színtérre vált. Az OAS fegyveresei a balkonokról és a tetőteraszokról lőtték a rendfenntartókat. A hadsereg főparancsnoka bevette a harcokocsikat, a légierő pedig géppuskarú alá vette a háztetőket. Napokig tartott, míg felszámolták a lázadást, amelynek több tucat halálos és százat is meghaladó sebesült áldozata volt.

Március 26-ra a „mártír Bab-el-Ued” melletti szimpátiatüntetést tartottak az európaiak. A város egyik főutcáján (rue d'Isly) haladó három-négyezer tüntetőt az algériai lövészekből álló katonai egység átengedte az első akadályon, de ekkor löni kezdték rájuk a házakból. A katonák golyózáport zúdítottak a tömegre. A mérleg rendkívül súlyos volt: 61 halott (köztük 10 katoná) és 130 sebesült, az utcakövet vér borította. Oránban és azokban a városokban, ahol nagyszámú európai élt, hasonlóan véres események történtek.

Az OAS dühét még csak fokozta, hogy egyre több tagját és vezetőjét tartóztatták le. Március 25-én Oránban Jouhaud tábornok került rendőrkézre. A legfelső katonai bíróság halálra ítélte, de kegyelemben részesült. Ezt annak köszönhetette, hogy az április 20-án letartóztatott Salanra életfogytiglani börtönbüntetést rótt ki a bíróság. S ezután – Georges Pompidou és igazságügy-minisztere, Jean Frey kérésére – de Gaulle megkegyelmezett Jouhaud-nak is, „hiszen főnöke elkerülte a halálbüntetést”.¹¹ Az április 7-én letartóztatott Degueldre hadnagy viszont nem kapott kegyelmet, őt halálra ítélték és kivégezték.

Március 28-án az Algír melletti Rocher-Noir-ban (ma: Boumerdes) az egyenesen a börtönből kihozott Abderrahmán Fáresz¹² vezetésével megalakult ideiglenes végrehajtó hatalom is elkezdte a tevékenységét, az eviani egyezményeknek megfelelően „szorosan együttműködve” a francia szuverenitást képviselő főbiztossal, Christian Fouchet-val. Fő feladatuk

¹¹ Charles de Gaulle: *A reménység emlékiratai...* i. m. 99.

¹² A mérsékelt politikus, volt parlamenti képviselőt 1961 novemberében tartóztatták le, miután leleplezték, hogy az FLN pénzügyeinek intézésében segédkezett.

a népszavazás és az első parlamenti választások rendben történő megszervezése volt. A testületben képviseltette magát az FLN, de ott voltak az európaiak és a liberálisnak mondott algériaiak képviselői is.

Az új testület azonban tehetetlen volt az OAS-szal szemben, amelynek akciói Algírban és Oránban naponta átlagosan 10–30 ember halálát okozták. Május 2-án reggel egy robbanóanyaggal megrakott gépkocsit robbantottak fel az algíri kikötőben, ahol családtagjai kíséretében algériaiak tömege várakozott, reménykedve, hogy munkát kap. Az óriási detonációban 62-en haltak meg, a sebesültek száma meghaladta a százat. Ez az esemény volt az, ami után az FLN algíri autonóm körzete „önállósította” magát. Az FLN fővárosi szervezetét az „algíri csatában” szétverték, s csak 1962 februárjában szervezte újjá Azzedin parancsnok a GPRA jóváhagyásával. Azzedin már a megalakulását követően tehetetlenséggel vádolta az ideiglenes végrehajtó hatalmat, s erősebb fellépést követelt az OAS-szal szemben. Ezt azonban Abderrahmán Fáresz aligha tehette volna meg, hiszen gyakorlatilag nem rendelkezett fegyveres erővel. Az elvileg 50–60 ezer főt is számlálható „helyi erők” nevű egység szervezése nagyon lassan haladt, s mire befejeződött, már nem is volt szerepe, hiszen az ország független lett.

Azzedin kezdeményezésére május 14-én este hat órakor háromfős kommandók harminchét, OAS-tagok vagy -szimpatizánsok által látogatott kávéházra, étteremre zúdítottak géppuskatűzet, dobtak gránátot, s 17 embert öltek meg. Abderrahmán Fáresz bíróság elé állítással fenyegetőzött. Ettől elállt, s a GPRA is úgy magyarázta az akciót, mint az OAS elleni sürgős fellépést követelő felhívást, „amit meg kell érteni ahelyett, hogy elítélnék” – nyilatkozta Mohamed Jazid.¹³

Négy nappal később Fáresz a blidai polgármester közvetítésével találkozott az OAS egyik vezetőjével, Susinivel, és a merényletek felfüggesztéséről folytatott vele megbeszéléseket. Később már az ideiglenes végrehajtó hatalom FLN által delegált tagja, Sauki Mosztafej is tárgyalta Susinivel, és szóbeli megállapodást kötött vele. Ben Bella miniszterelnök-helyettes és Ben Hedda, akivel Fáresz június 7-én Tripoliban találkozott, csak erre – s nem egy írásban is rögzítetre – adta a nem túl meggyőző beleegyezését. Ők azt tartották a legfontosabbnak, hogy a már bejelentett napon, július 1-jén megtörténjen a referendum az önrendelkezésről. Az OAS-ideiglenes végrehajtó hatalom megállapodást június 17-én Mosztafej a rádióban jelentette be. Néhány órával később ugyanezt tette Susini, de egy illegális adón.¹⁴ A megegyezésnek sok értelme nem volt, a merényletek száma néhány napig csökkent ugyan, de azután újra növekedett. Ez bizonyította, hogy az OAS egyes egységei, kommandói önállóan cselekedtek, s Susininek már nem volt befolyása a szervezet egészére.

A merénylők júniusban már nem csak személyeket vettek célba, hanem egyre inkább az egészségügyi és kulturális létesítményeket is. A „hagyjuk Algériát úgy, ahogyan 1830-ban találtuk” jelszó jegyében kezdődött pusztításban leégett az egyetemi könyvtár: 600 ezer felbecsülhetetlen értékű kötet vált a lángok martalékává. Ezt követően iskolák, kórházak tucatjait rombolták le. Naponta 20–30 főt raboltak el. Közülük sokaknak csak a holtteste került elő, de voltak olyanok, akik mind a mai napig sem élve, sem holtan nem kerültek elő.

¹³ Commandant Azzedine: *Et Alger ne brûla pas*. Stock, Paris, 1980. 207.

¹⁴ Abderrahmane Farès: *La cruelle vérité. L'Algérie de 1945 à l'indépendance*. Stock, Paris, 1982. 125–129. Később a GPRA cáfolta, hogy hozzájárulását adta volna a megegyezéshez.

A terror légkörében a pánik lett úrrá az európaiak körében. Menekültek, nem nézték az úti célt. Ellepték a kikötőket, repülőtereket s az első, bárhova induló hajóra vagy gépre igyekeztek felszállni. Az európaiak exodusáról, amely az algériai háború egyik legtragikusabb, legszívembemarkolóbb eseménye, megdöbbentő képet festett egy kortárs: „A reménytelenség és a pánik egyeseket arra vezetett, hogy szomszédjaikkal vagy rokonaikkal kamiont béreljenek és mindent felpakoljanak rá, amit nem tudtak magukkal vinni: rádiókészüléket, hűtőt, porszívót, asztalt, székeket, szekrényt, konyhafelszereléseket, majd a partra vitték, és a tengerbe taszították az egészet. Úgy mentek el, hogy „semmit sem hagytak az araboknak”. Mások, akik még reménykedtek egy esetleges visszatérésben, lakásuk ajtajára tűztek egy pecséttel ellátott hivatalos papírt, amely igazolta, hogy a lakás foglalt és lakója „szabadságon van”, de hamarosan visszatér. Nagyon illuzórikus védekezés ez azon hajléktalanok ezreivel szemben, akik a bádögvárosokból, a félegetett, lerombolt falvakból és a táborokból a városokba özönlöttek és elfoglalták az üres lakásokat. Egyesek még haboztak, hogy szakítsanak-e múltjukkal, ezzel a ragyogó országgal, a néhány régóta ismert algériai baráttal, akik próbálták meggyőzni őket: »Miért mentek el? Mindenki ismer benneteket. Soha semmi rosszat nem tettem senkivel. Hová mentek? Maradjatok, hiszen ez az otthonok!« De ki tudta garantálni, hogy milyen lesz a holnap? Az Oránban elkövetett sorozatos gyilkosságok még csak növelték a félelmüket. Algéria szabad volt, de a félelemtől még nem szabadult meg. Összetört lélekkel a távozást választották.”¹⁵

Párizs számolt azzal, hogy három év alatt, az állampolgárság megválasztásáig, kétháromszázezeren elhagyják Algériát, és Franciaországba költöznek. Ezzel szemben egyedül júniusban 350 ezren távoztak az országból. Többségük Dél-Franciaországban telepedett le, de mintegy 50 ezer spanyol származású a Valencia–Alicante közötti tengerpart városaiban. Egyedül Alicantéban 28 ezren.¹⁶ Az év végéig több mint 800 ezren hagyták el Algériát. (180 ezren még maradtak, de néhány év után ők is távoztak.) Távozásuknak súlyos következményei lettek, bizonytalanná tették az eviani megegyezés teljesítését, a fiatal állam pedig legjobb szakembereit veszítette el.

Elkezdődött a bosszútól tartó harkik menekülése is. Sokan illegálisan próbáltak átjutni Franciaországba. Sorsuk megoldását nehezítette a bizonytalan, anarchikus helyzet. S mivel a repatriálási hivatal az európaiak áttelepítését intézte, a harkik problémájának megoldása a hadügyminisztériumra hárult, amelyet ez váratlanul ért, nem volt erre felkészülve. De Gaulle számára az együttműködési egyezmények betartása volt a legfontosabb. Így ha lehet felelősségről beszélni a harkik tragikus sorsát illetően, akkor az kollektív, s nem kizárólag de Gaulle-nak kell viselnie.¹⁷ Több tízezerre (70–110 ezer) tehető azoknak a harkiknak a száma, akik 1962–1963-ban erőszakos halállal haltak meg. Ezen idő alatt 25 ezret fogadtak be Franciaországba. A francia kormány erőiesen tiltakozott, megbélyegezte a kínzást és a

¹⁵ Henri Alleg: *Mémoire algérienne*. Stock, Paris, 340–341.

¹⁶ Jean-Jacques Jordi: Les Français d'Algérie repatriés à Alicante. In: Cécile Thiébault (szerk.): *La guerre d'Algérie au miroir des décolonisations française. En l'honneur de Charles-Robert Ageron*. Publication de la Société Française d'histoire d'outre-mer, Paris, 2000. 378–391.; David Lefeuvre: Les pieds-noirs. In: Mohamed Harbi – Benjamin Stora (szerk.): *La guerre d'Algérie 1954-1962*. Robert Laffont, Paris. 277–278.

¹⁷ Chantal Morelle: Les pouvoirs publics français et le rapatriement des harkis en 1961-1962. *20e siècle. Revue d'histoire*, 2004. 83. sz. 118–119.

kivégzéseket. Az algériai kormány válaszában arra hivatkozott, hogy „nem tudja megakadályozni a népi igazságszolgáltatást”.¹⁸

A fiatal állam jövője szempontjából a legsúlyosabb problémának azonban az FLN szétesése mutatkozott. 1962 nyarán a „kongolizáció” veszélye – az ország darabokra hullása, amint az a volt belga gyarmaton történt – reálisnak látszott.

Új állam születik

Az *El Moudjahid* 1962. március 19-i számának vezércikke a következő mondattal fejeződik be: „A háború véget ért, a forradalom folytatódik.” A felszabadító háború politikai és katonai vezérkarában abban teljes volt az egyetértés, hogy a független Algériában radikális társadalmi változásokat kell végrehajtani. Azért is, hogy ellensúlyozni tudják az eviani megegyezés betartása nyomán bekövetkező – valóban reálisnak tűnő – túlzott függést Franciaországtól. Egyre többször hangzott el a szocializmus szó, mint lehetséges társadalmi formáció. Különösen a már első számú vezetőként viselkedő Ben Bella beszélt erről az arab fővárosokban, főként pedig a határ menti hadsereg alakulatainál tett látogatásai alkalmával. Kairóban kijelentette: „Az eviani megegyezés egy lépés a valóságos függetlenség felé. Szocialista kormányzati rendszert fogunk megteremteni és agrárreformot fogunk végrehajtani.”¹⁹ A tunéziai Le Kefben, az ALN alakulatainál tett látogatásakor már arról is beszélt, hogy az új társadalom építésében fontos szerep hárul a katonákra, a *mudzsahedinek*re. Moszkvai újságíróknak azt nyilatkozta, hogy a Szovjetunió tapasztalatait is fel fogják használni. Ugyanakkor minden alkalommal hangsúlyozta azt is, hogy az eviani egyezményeket lojálisan fogják alkalmazni és az európai lakossággal szemben vállalt kötelezettségeket is be fogják tartani.²⁰

Az FLN legfelső testületét, a parlament szerepét betöltő Algériai Forradalom Nemzeti Tanácsát május 27-re hívták össze a líbiai Tripoliba, hogy megvitassa és elfogadja a független Algéria társadalomépítési programját, amelynek tervezetét egy öttagú bizottság készítette el. Az ülésen a hat katonai-politikai körzet (*vilaja*) minden képviselője nem tudott részt venni, pl. a 3. és 4. vilaja tanácsának a tagjai sem, akik meghatalmazottjaik útján képviselték magukat és szavaztak. A tanácskozás május 27-én kezdődött a líbiai szenátus termében, és ténylegesen június 5-én éjjel után ért véget, hivatalosan pedig június 7-én.

A társadalmi-politikai programról különösebben nagy vita, összecsapás nem volt. A *Tripoli program* néven ismertté vált dokumentum az eviani egyezményeket neokolonialista platformnak nevezte, amely Franciaország uralmának megtartását célozta, de új formában. Az FLN vezető testülete ennek a megvalósulását akarta megakadályozni, amikor elfogadta a népi demokratikus forradalom programját, amelyet úgy határozott meg, mint „az ország tudatos építése a szocialista elvek keretein belül a nép kezében lévő hatalommal”.²¹ Népen, a forradalom vezető erején a parasztságot, a kis létszámú munkásságot értette, de ide sorolta még az ifjúságot és a forradalmi értelmiséget. Bizonytalannak ítélte a közbülső rétegeknek nevezett kézművesek, kereskedők támogatását. Ezeket az erőket az újjászervezett FLN-nek

¹⁸ Charles-Robert Ageron: Le „drame des harkis”... i. m.; Uő.: Le drame des harkis en 1962. 20e siècle. *Revue d'histoire*, 1994. 4. sz. 3–6. A különböző dokumentumok adatai nagyon eltérőek.

¹⁹ *L'Humanité*, 1962. április 2.

²⁰ Uo. április 6., 19., 25.

²¹ A programot lásd: *Annuaire de l'Afrique du Nord*. CNRS, Paris, 1963. 683–704.

kell tömöríteni. A burzsoáziát és a nagybirtokosokat viszont nem sorolta a forradalmat vezető társadalmi erők közé.

A program, amely az FLN első átfogó programja is, önkritikusan viszonyult a szervezet múltjához és jelenéhez. Bírálta, mert csak a függetlenség kivívására helyezte a hangsúlyt, annak is a „technikai aspektusára”, a fegyveres harcra s elhanyagolta a politikai nevelést, paternalizmus és formalizmus jellemezte. Ezeknek a hiányosságoknak „feudális szellemmel átitatott” autoriter mentalitás lett a következménye. Depolitizálódtak a nemzeti felszabadító háború intézményei is, mivel létrehozásuk felső döntés eredménye volt. Következésképpen csak egyetlen szilárd, stabil testület maradt: az ALN. Különösen pedig a Marokkóban és Tunéziában állomásozó ún. határ menti hadsereg. A jelentős számú, mintegy 25 ezer főt kitevő, modern fegyverekkel felszerelt, fegyelmezett hadsereget a parancsnokuk, Bumédien vezérkari főnök tudatosan készítette fel a politikai szerepre. A tunéziai Le Kefben valóságos kádereképző iskolát hoztak létre, ahol a politikai biztosokat képezték. A tananyagban előkelő helyen szerepelt Che Guevara és Frantz Fanon²² tevékenységének és munkásságának a tanulmányozása, de az iskola könyvtárában megtalálhatók voltak Lenin és Mao Ce-tung munkái is. A határ menti hadsereg 1962 elején már nyíltan követelt magának politikai szerepet a független Algériában.²³

Miután az FLN végrehajtó testülete, a Végrehajtó és Koordinációs Tanács 1957 elején elhagyni kényszerült a fővárost, majd az országot is, és az egyre nagyobb francia katonai nyomás miatt nem tudott visszatérni, a képviselte az országban harcoló egységekre, az ALN-re szállt. Ám éppen a francia katonai nyomás miatt az egységek nem tudtak állandó kapcsolatot tartani egymással, összehangolt akciókat szervezni. Ennek következtében az egyes vilaják (katonai-politikai területi zónák) arra kényszerültek, hogy önálló életet éljenek. A vilaják ekkor még csupán összesen mintegy 15 ezer fegyveres felett rendelkeztek, de számuk március után, különösen pedig júliustól, a függetlenség kikiáltását követően ugrászerűen megnőtt s elérte a 130 ezret. (Ahogyan ez lenni szokott, megnövekedett a kimúló hatalommal szembeni „ellenállók” száma. Őket nevezték Algériában „marslakóknak”).

A GPRA sikerrel oldotta meg azt a feladatot, amelynek elvégzésére létrehozták: megtestesítette az algériai probléma internacionalizálását, és eredményes tárgyalásokat folytatott a francia kormány képviselőivel. Bár több tucat ország ismerte el, reális politikai hatalommal nem rendelkezett.

Az Algériai Forradalom Nemzeti Tanácsa ülésének résztvevői tulajdonképpen abban is egyetértettek, hogy a radikális társadalmi program megvalósításához szükséges az FLN újjászervezése. Abban viszont már nem, hogy ezt milyen testület kezdje el, mikor s főként hogyan.

Az FLN újjászervezésére hivatott politikai bizottság személyi összetételére a jelölőbizottság nem tudott olyan javaslatot tenni, amely kétharmados többséget kapott volna. Június 5-én az ülésen, ahol ezt bejelentették, egy szavazási procedúrát érintő kérdésben az ideges légkör pattanásig feszült. Tahar Zbiri, az 1. vilaja parancsnoka azt kérte, hogy a vilaja-

²² Frantz Fanon (1925–1961) martinique-i születésű pszichiáter, 1953 decemberétől Blidában praktizált. A kezdetektől támogatta a felkelést, bújtatta pl. Krim Belkaszemet is. 1957-ben kiutasították Algériából. Tunéziába ment és csatlakozott az FLN-hez. 1960-ban a GPRA képviselője Ghanában. 1961-ben írta nagy hatású, *A föld rabjai* c. könyvét.

²³ Slimane Chikh: *L'Algérie en armes ou le temps des certitudes*. Casbah Éditions, Alger, 2006. 393–394.

tanács távol lévő három tagja nevében is szavazhasson. Erre azonban csak akkor lett volna lehetősége, ha írásos megbízással rendelkezik, s ezt Ben Hedda szóvá is tette. Ben Bella védelmébe vette Zbirit, amit viszont Ben Hedda úgy értelmezett, mint a kormányssolidaritás megbontását. Ekkor Ben Bella elvesztette türelmét, és nyomdafestéket nem tűrő obszcén jelzőkkel illette a GPRA elnökét. A jelenlévők két részre szakadtak: egyesek a széthúzást szító Ben Bellát bírálták, támadták durva személyeskedő hangnemben, mások pedig ugyanígy a GPRA-t, főként pedig az elnökét. Voltak, akik döbbenetükben szinte megnémultak. Arra gondoltak – amint azt az egyik jelenlévő írta –, hogy az Algériai Forradalom Nemzeti Tanácsa a legnehezebb időszakban is, a legszörnyűbb megpróbáltatások közepette is egységet és szilárdságot tudott fenntartani, ám a mostani méltatlan vita az egész felszabadító háború nemes ügyét rendítette meg, s ez annál is inkább drámai volt, mert a függetlenség előestéjén történt.²⁴ A vita elfajulását tapasztalva Ben Hedda és több minisztértársa éjfél után elhagyta az üléstermet, sőt Tripolit is, és Tuniszba ment.

A súlyos incidensről a diplomaták és rajtuk keresztül kormányaik azonnal tudomást szereztek. Sébilleau, Franciaország líbiai nagykövete már másnap, június 6-án reális beszámolót küldött Párizsba az ülésről, az FLN-ről, amely „megosztottabb, mint valaha volt”. A két szembeálló vezető közül Ben Heddát tartotta kiszámíthatóbbnak, realistábbnak, a tényeket tisztelőnek. Ben Bellát pedig, akit Nasszerhoz hasonlított, olyan személyiségnek, akinek nacionalizmusa, szocializmusa legalább annyira virulens, mint amennyire érzelmi, s „annak a törekvésnek felel meg, amelyet kifejlődni látunk az egész arab világban”.²⁵

A sajtó találgatásain túl a közvélemény akkor szembesült először azzal, hogy valami probléma van az FLN vezetésében, amikor Mohamed Kíder, a felszabadító háború veteránja június 22-én nyilvánosan bejelentette, hogy lemond a GPRA-ban viselt miniszteri posztjáról. Június 29-én publikussá vált, hogy nemcsak a GPRA-ban, de a felszabadító háború egész vezetésében súlyos a megosztottság. Ezen a napon mondott rádióbeszédében az ideiglenes kormány feje megerősítette az eviani egyezmények betartását, végrehajtását és azt, hogy az alkotmányozó nemzetgyűlés megválasztásáig a nemzeti szuverenitás letéteményese a GPRA. Másnap pedig nyilatkozatban tudatta, hogy Bumedient és helyetteseit – mert „bűnös tevékenységet folytattak” – elmozdította tisztségükből és megtiltotta, hogy bármilyen tőlük származó utasításnak, parancsnak bárki is engedelmeskedjék.²⁶ Ben Hedda súlyos hibát követett el, nem mérte fel reálisan az erőviszonyokat. Egy szilárd, nagy hagyományokkal, erős gyökerekkel rendelkező demokráciában elérhette volna a megfelelő hatást, de alacsonyabb szintű, pontosabban egészen más politikai kultúrával rendelkező országban – ráadásul hatalomváltás közepette – szavai pusztába kiáltottak maradtak, s csak tovább éleztek a feszültséget, a személyi torzskodást a hatalomért folytatott harcban.

Az önrendelkezésről szóló népszavazást július 1-jén tartották. Arra a kérdésre, hogy „Kívánja-e, hogy Algéria Franciaországgal együttműködő független állam legyen az 1962. március 19-én meghatározott feltételek mellett?”, a szavazók közel 100%-a (99,7%-a) igennel felelt. Az elutasítók száma mindössze 16 ezer volt. Két nappal később Párizs elismerte az új államot, ahová 6-án már meg is érkezett a nagykövet, a Debré-kormány ipar-

²⁴ Ali Haroun: *L'été de la discorde. Algérie 1962*. Casbah Éditions, Alger, 2000. 29.

²⁵ M. Sébilleau, Ambassadeur de France à Tripoli à M. Couve de Murville, Ministre des Affaires Étrangères, Tripoli le 6 juin 1962. In: Maurice Vaïsse (szerk.): *Documents diplomatiques français*. (DDF) Imprimerie nationale, Paris, 1962. I. k. 575–576.

²⁶ Uo. 73.

ügyi minisztere, Jean-Marcel Jeanneney. Legfontosabb feladatként azt kapta, hogy ügyeljen az eviani egyezmények pontos betartására, segítse a hatalmuk elvesztése miatt lesújtott európaiak „lélektani alkalmazkodását”. Az instrukciók között szerepelt az is, hogy az új állam külpolitikai tevékenységében „akadályozza a szovjet blokk felé történő orientációt”. A meghirdetett el nem kötelezettség politikája sem a legmegfelelőbb Franciaország számára, de „van egy pozitív oldala: a szovjet blokkba történő betagozódás elutasítása, amit az FLN-nek az Algériai Kommunista Párt irányába történő magatartása bizonyít”.²⁷

A GPRA Ben Heddával az élen július 3-án érkezett Algírba. Az ünneplő algériaiak itt szembesültek először a felszabadító háborút vezetők közötti megosztottsággal: Ben Bella és Mohamed Kider nem volt ott a prefektúra erkélyéről integető miniszterek között.

Mohamed Uel Haddzs ezredes, a 3. vilaja parancsnoka javaslatára a GPRA hivatalosan július 5-én proklamálta az ország függetlenségét és tartotta meg az ünnepséget Szidi-Fredzsnél. A választás szimbolikus jelentőségű volt: 132 évvel korábban ezen a napon és itt léptek Algéria földjére az első francia katonák.

Az ünnepést azonban beárnyékolta egy tragikus esemény, valóságos dráma, amely Oránban történt. Július 5-én dél körül a központba, az európai negyedbe érkező algériaiak tömegébe lőttek. Máig nem derült ki, hogy ki vagy kik. A kitört pánikban az algériaiak az európaiakra támadtak, a két közösség között valóságos háború robbant ki, amelybe a francia katonaság nem avatkozott be. Estefelé a lövöldözés és az utcai atrocitások (lincselés) alábbhagytak. Az FLN néhány napon belül helyreállította a rendet, több algériai lövöldözőt letartóztatott, volt, akit elítélt és ki is végzett. A konfliktusnak közel száz halálos áldozata volt, a sebesültek száma pedig megközelítette a kétszázat.²⁸

Harc a hatalomért, az FLN széthullása

1962 nyarán nem csupán az új állam társadalmi-politikai rendszerének megteremtése volt napirenden, de az elszenvetett emberi és anyagi veszteségek miatt az ország újjáépítése is. Az algériai halálos áldozatok számát illetően szakmai vita – s nem „számháború” – folyik. A leginkább elfogadott, több történész által is képviselt álláspont szerint összesen (a harcokban elesettek, merényletek áldozatai stb.) 250–300 ezerre tehető a halottak és 100–120 ezerre a sebesült algériaiak száma. A franciák vesztesége, a statisztikáik pontossága miatt, szinte teljes biztonsággal állapítható meg: 25 ezren vesztették életüket, ebből 15 ezren a harcokban.²⁹ Ez a veszteség csekélynek mondható. A kb. ugyanannyi ideig tartó indokínai háborúban 92 ezren vesztették életüket a francia oldalon. Némely újságíró cinikusan meg is jegyezte, hogy a közúti halálos kimenetelű balesetek száma heti átlagban megközelítette vagy el is érte a francia veszteségeket Algériában. A háború azonban nagyon komoly népességmozgást idézett elő az észak-afrikai országban: a vidéki lakosságnak

²⁷ Instructions pour l'Ambassadeur de France à Alger, Paris le 9 août 1962. DDF. 1962. 2. k. 126–127. Az ideiglenes végrehajtó hatalom az AKP részvételét a parlamenti választásokon nem engedélyezte, és minden módon akadályozta az *Alger républicain* c. napilap újraindítását is.

²⁸ Benjamin Stora: *Histoire de la guerre d'Algérie*. La Découverte, Paris, 2006. 84–85.

²⁹ Az álláspontokra és az adatokra lásd: Guy Pervillé: *La guerre d'Algérie: combien de morts?* In: Mohamed Harbi – Benjamin Stora (szerk.): *La guerre d'Algérie 1954-1962*. I. m. 477–493.; Xavier Yacono: *Les pertes algériennes de 1954 à 1962*. *Revue de l'Occident musulman et de la Méditerranée*, 1982. 2. sz. 136–152.

mintegy a fele, 3 millió ember kényszerült különböző okok miatt lakóhelyet változtatni. Ide számítható még az a 250 ezer algériai, aki a két szomszédos országba menekült, továbbá a közel egymillió európai, aki elhagyta Algériát.

Nagyon jelentősek voltak az anyagi veszteségek is. Különösen nagy kár keletkezett az ipari növényekben: a gyapot-, a dohány-, a cukorrépa- és az alfafütermés a harcok befejeztével 1954-hez viszonyítva 50–80%-kal csökkent. Az állatállomány fele elpusztult, s mintegy 25 ezer km² erdő leégett.³⁰

A francia gazdaságra súlyos terheket rótt a háború, amelynek összköltségét 27–50 milliárd frankra teszik, attól függően, hogy csak a szigorúan vett katonai kiadásokat számítják vagy mindazokat a civil költségeket is, amelyek a háború viseléséhez elengedhetetlenek. Az említett összköltség az 1961-es bruttó hazai össztermék 10, illetve 18%-át tette ki. A több mint hét évig tartó konfliktus különösebben nem okozott zavarokat a francia gazdasági életben. Inflációs hatása – 1956–1958-ban – volt, ám a de Gaulle hatalomra jutása után bevezetett reformok, valamint a Közös Piac lendületbe hozta a francia gazdaságot, amely egyre dinamikusabb növekedést produkált.³¹

Algériában azonban a súlyos gazdasági-társadalmi helyzet sem befolyásolta a széthullóban lévő FLN vezetőit, csoportokba szerveződve kíméletlen harcot folytattak a hatalomért.

Ben Bella a függetlenség kikiáltásának napján Kairóban tartózkodott, ahol Nasszer nyíltan kiállt mellette, „az algériai népi forradalmi akarat képviselőjének” nevezte, Ben Heddát pedig az imperialisták ügynökének tartott tunéziai elnökhöz, Burgibához hasonlította. Ben Bella az egyiptomi fővárosban fordult szembe nyíltan a GPRA-val, július 6-án adott interjújában „a legsúlyosabb politikai tettnek” nevezte a vezérkar ellen hozott döntést és követelte a visszavonását, valamint az Algériai Forradalom Nemzeti Tanácsának újbóli összehívását, s a június elején félbemaradt ülés folytatását.³² Ezt követően Marokkóba ment és július 11-én Udzsánál átlépte a határt. A túloldalon a már egy hete ott tartózkodó határ menti hadsereg parancsnokai fogadták, élükön Bumediennel, valamint egy kormányfőnek kijáró díszegység. Szülőfalujában, a Tlemszen melletti Maguiában futballista mezbe öltözött fiatalok fogadták. (Ben Bella fiatal korában kiváló futballista volt, s sokak szerint, ha nem lesz belőle politikus, első osztályú labdarúgó válhatott volna belőle. Imádta a magyar „aranycsapatot”. Amikor később magyar delegációt fogadott, mindig szóba hozta.)³³ Tlemszenbe érkezése már valóságos diadalmenet volt. A városban tartózkodott több volt és jelenlegi miniszter, s július 17-én odaérkezett a tapasztalt, nagy politikusi múlttal rendelkező Ferhát Abbász is. A tlemszeni csoport, ahogyan elnevezték, nemcsak politikailag volt reprezentatív, hanem – s ez volt a döntő – katonailag is. A városban voltak a határ menti hadsereg vezetőin túl az 1., az 5. és a 6. vilaja parancsnokai is. A csoportot a vezetőjévé egyértelműen elfogadott Ben Bella július 20-án a CNRA többségének nyilvánította és híveiből összeállította a politikai bizottságot, amely két nappal később kiadott nyilatkozatában „feljogosítva érezte magát arra, hogy kezébe vegye az ország irányítását, az FLN és az

³⁰ Robert Laquy: *Agriculture algérienne de 1954 à 1962. Revue de l'Occident musulman et de la Méditerranée*, 1970. 8. sz. 58–62.

³¹ Bernard Droz – Evelyne Lever: *Histoire de la guerre d'Algérie 1954-1962*. Seuil, Paris, 1991. 346.

³² Ali Haroun: *L'été de la discorde...* i. m. 87., 94.

³³ Amikor e sorok írója 2010 decemberében találkozott vele, az első kérdése az volt, „Hogy van a magyar futball?”

ALN átalakítását, a párt megszervezését, az állam felépítését és a kongresszus összehívását az év végére”.³⁴

A Ben Hedda körül csoportosulók (Budiaf, Krim Belkaszem stb.) a kabíliai Tizi-Uzuban szervezkedtek (innen a csoport elnevezése), de őket csak a 3. és a 4. vilaja támogatta. A 4. vilaja parancsnoka, miután fegyvereseivel Algírba vonult, még ki tudott kényszeríteni egy kompromisszumot a két csoport között augusztus 2-án: megegyeztek a CNRA összehívásában és a politikai bizottság ideiglenes voltában. Másnap viszont a fővárosba érkezett politikai bizottság már valóságos kormányként kezdett viselkedni, felelősöket bízott meg a társadalmi élet egyes területeinek a szervezésével, irányításával. Ez a lépés a GPRA megszűnését jelentette, amelyet az emberek közömbösen vettek tudomásul. Augusztus 14-én Bumédien is Algírba érkezett. A 3. és a 4. vilaja azonban még ellenállt, nem akarta elfogadni a tlemszeni csoport fennhatóságát. A súrlódások, verbális összecsapások előbb Algírban torkollottak fegyveres konfliktusba, majd szeptember elején kiterjedtek a fővárostól délre és keletre, az egész 4. vilaja területére. Az összecsapásoknak több mint ezer halálos áldozata lett. A kiábrándult algíriak az utcára vonultak és *Barakat!* (Elég volt!) jelszót skandálva a testvérharc beszüntetését követelték. Nemcsak Algériában, de az egész arab világban – s talán azon túl is – keserűséget és kiábrándulást váltottak ki a véres események, a több mint hét évig tartó háborút sikeresen vezető, a nemzetközi közvélemény nagy részének tiszteletét kiváltó FLN a szemük láttára hullott szét. Eddig egyetlen dolog tartotta össze: a nemzeti függetlenségért vívott fegyveres harc. Ebben, a módszereit tekintve, szakított a korábbi nemzeti pártokkal, amit akár forradalminak is nevezhetnénk. Abban azonban továbbra is a folytonosságot testesítette meg, hogy belső ellentéteit nem rendezte a háború alatt sem. Nem vitatott meg olyan fontos kérdéseket, hogy mit jelent az agrárreform, az iparosítás, milyen legyen a politikai rendszer stb. Ám ahogyan a hatalom kérdése eldőlt, az kétségeket hagyott afelől, hogy mindezeket a problémákat a független Algériában demokratikus módon fogják-e megvitatni.

Az alkotmányozó nemzetgyűlési választásokat – többszöri halasztás után – még az ideiglenes végrehajtó hatalom írta ki és szervezte meg. A jelöltek listáját a politikai bizottság állította össze és Ben Bella felügyelte. Olyan személyiségek nem kerültek a jelöltek közé, mint Ben Hedda, Ben Tobbál, Reda Malek, akik a kezdetektől részt vettek a felszabadító háborúban. Odakerült viszont 12 nő, 16 hely pedig az európaiaknak volt fenntartva. A szeptember 20-án tartott voksoláson 195 képviselőt választottak. Abderrahmán Fáres az öt nappal később összeült alkotmányozó nemzetgyűlésnek adta át a hatalmat, s ezzel a március 19-től tartó átmeneti állapot véget ért. Még ugyanezen a napon miniszterelnökké választották Ben Bellát és kikiáltották az Algériai Népi és Demokratikus Köztársaságot.³⁵

A szocialista országok aggódva figyelték az eseményeket. A kairói magyar nagykövet 1962 júliusában – elfogadva a diplomáciai körökben uralkodó véleményt – úgy értékelte a helyzetet, hogy „Ben Bella pozíciója napról napra erősödik. Ennek alapján számítani lehet arra, hogy Ben Bella fog kormányt alakítani”.³⁶

A szovjetek teljesen kiforratlannak látták a helyzetet. Az ország központi politikai személyiségének Ben Bellát tartották, de nem túl pozitív képet festettek róla. Konzervatív

³⁴ Proclamation du Bureau politique du FLN, le 22 juillet 1962. in Ali Haroun: i.m. 228-230. o.

³⁵ Egy képviselő javasolta az „iszlám” jelzővel történő kiegészítést, de elutasították úgy, hogy meg sem vitatták.

³⁶ MOL XIX-J-1-j., Algéria Tük 1945–1964. 3. d. 49-006130/1.

politikusként jellemezték, mert kommunistaellenes (megtűrte, de nem engedélyezte az AKP működését), diktatórikus törekvések és antiimperializmussal kevert szociális demagógia jellemzi, „bár kétségtelen, hogy pillanatnyilag Ben Bella politikája látszik népszerűbbnek, és ez tükrözi látszólag az algériai nép érdekeit is. Maga a jelenlegi helyzet azonban sok veszélyt rejt magában.”³⁷ A zavaros helyzet ellenére Moszkva egyre nagyobb reményeket táplált a fiatal állam bel- és külpolitikai orientációját illetően. Ezt a reményt táplálta Ben Bella is. Többek között azzal, hogy az első nem arab és magát mindinkább szocialistának valló ország, ahová ellátogatott, Kuba volt. A „rendkívül barátságos légkörűnek” minősített találkozáskor 1962. október 16-án került sor. Ben Bella New Yorkból érkezett, ahol részt vett az országot október 8-án taggá fogadó ENSZ-közgyűlésen.

Algériát 1962 őszétől a magát karizmatikus vezetővé gyorsan kinövő Ben Bella vezetésével rendkívüli, „a földet sarkából kifordító” lelkesedés ragadta magával. Az országba nagyszámú baloldali – vagy inkább szélsőségesen balos – értelmiségi érkezett Európából és a világ más térségeiből. Algéria a balos tiersmondista forradalmi eszmék kísérleti terepévé vált: „Algériában a jelzőlámpa a függetlenség másnapján vörösre váltott” – jellemezte találoán a helyzetet az egyik résztvevő.³⁸

A romantikus lelkesedés azonban mind inkább doktrinerségbe fulladt és voluntarizmussá torzult. De ez már Algéria történetének egy újabb fejezete.

A háború befejeztével bizonyos értelemben Franciaország is „felszabadult”, mindenestre „az algériai nyűgtől” – ahogyan egy ízben de Gaulle is nevezte – megszabadult és a második világháború utáni korszak legsikeresebb évei köszöntöttek rá: a kiteljesedő fogyasztói társadalom mindennapi életet, a szabadidő felhasználását forradalmasító termékei. De Gaulle rendkívül aktív, újszerű, a hidegháború logikáján túllépni szándékozó európai politikája a „nagyság” reményét – vagy illúzióját? – villantotta fel, kétségtelen tekintélyt kölcsönözve Franciaországnak.

A háború vége nem csupán Algéria függetlenségének az elismerését jelentette, hanem annak a klasszikusnak mondott gyarmatbirodalomnak a végét is, amelynek létrehozása éppen az észak-afrikai ország meghódításával kezdődött. A „legfranciább gyarmat” önállósodása így „a Történelem egyik fejezetét zárta le” – írta emlékirataiban de Gaulle. Hozzátette, hogy e tény tudomásulvétele, az a folyamat, amíg idáig eljutottak, egyáltalán nem volt könnyű és fájdalommentes, sem ő maga, sem a franciák számára, „de tudomásul vettük, hogy uralmunk fenntartása a bennünket el nem fogadó népek felett olyan kockázat, amely-lyel semmit sem nyerünk, de mindent elveszíthetünk”.³⁹

Az Evianban aláírt megegyezés 23 évig tartó háborús periódusnak vetett véget. Franciaország 1939 szeptembere óta háborúzott: alig fejeződött be a második világháború, az ország újabb konfliktusban találta magát Indokínában. Alighogy ez véget ért, egy újabb kezdődött 1954. november 1-jén a közvetlen közelében, a „túlsó parton”, Algériában.

Algéria számára a gyarmati korszak egészét végigkísérő, hullámzó intenzitású, de soha meg nem szűnő ellenállás korszaka ért véget. Ezalatt kiforrott, megerősödött nemzeti identitása. Az egyetlen arab ország volt, amely ilyen súlyos árat fizetett nemzeti léte megvalósításáért.

³⁷ Uo. 49-006130/4 (A MID afrikai osztályának értékelése az algériai helyzetről, 1962. augusztus 24.)

³⁸ Didor Fawzy-Rossano: *Mémoires d'une militante communiste (1942-1990). Du Caire à Alger, Paris et Genève*. L'Harmattan, Paris, 1997. 166.

³⁹ Charles de Gaulle: *A reménység emlékiratai...* i. m. 34.

Athén, az olimpiák és a bevándorlók városa (fejezetek egy város történetéből)

Balogh Ádám
Deák Ferenc Gimnázium, Szeged

Athénről mindenkinek a periklészi demokrácia vagy az Akropolisz jut az eszébe. A mai város azonban teljesen más képet mutat, mint 2500 éve vagy a török időkben. Bö száz év alatt két olimpiát is rendezett, és ezek ma is a város meghatározó képéhez tartozó fejlesztéseket, építkezéseket eredményeztek. Az ókorban a demokrácia és színházművészet szülőhazája volt, de ezt követően hosszú hanyatlás következett be. Bármilyen furcsán hangzik, a mélypontot az újkori görög állam megalakulásakor élte át a város, mikor lakossága a 10 000 főt sem érte el. Ma lakossága (az agglomerációt figyelembe véve) kb. 5 millió, 140 színházzal, 300 hotellel, 130 múzeummal, 24 régészeti területtel, rengeteg kávéházzal és kulturális helyszínnel. Ez a növekedés még a mediterrán térségben is rendhagyónak mondható, hiszen 180 év alatt 500-szorosára nőtt a város.¹ Ilyen mértékű növekedés csak a migrációval hozható összefüggésbe, és ez Athénra is érvényes. A város valójában két nagy migrációs hullámnak (menekült-áradatnak) köszönheti ezt a hihetetlen fejlődést: az első menekülthullám 1920 és 1923 között zajlott le a kis-ázsiai katasztrófát követő lakosságcsere eredményeként, a második pedig az elmúlt 20–25 évben zajlik. A város ellentmondásos fejlődésének akár jelképe is lehet az Akropolisz, mely rengeteg arculatváltáson ment keresztül fennállása során, és olyan, mintha együtt lélegezne a várossal. Céлом nem az elmúlt 200 év várostörténeti szempontú bemutatása, hanem az olimpiák és a bevándorlási hullámok városra gyakorolt hatásainak elemzése.

A periklészi demokrácia fénykorát követően gyorsan hanyatlásnak indult a város; a peloponnészoszi háborút Athén elvesztette Spártával szemben, Nagy Sándor birodalmában már nem volt komoly szerepe, ahogy Róma idején sem. A város visszafejlődése azonban a török időkben következett be, mikor Konstantinápoly mellett Thesszaloniki is fontosabb központtá vált Athénnál. Így mire Görögország 1830-ban elnyeri függetlenségét (nagyjából 750 000 lakosságú mini-államként),² Athén csak egy poros kisváros. Az újkörög állam első fővárosa ezért a ma is csak 15 000-es Nafplio lett, és csak 1833-tól veszi át ezt a szerepet Athén Ottó (Othon) király döntését követően.³ Ottó sokat tett a városért: felesége alapította

---

¹ Athén lakossága: 1830k. 7-10.000; 1896 kb. 130.000; 1920 kb. 470.000; 1923 kb. 720.000; 2012 kb. 5 millió.

² Richard Clogg: *Συνοπτική Ιστορία της Ελλάδας*. Ιστορητης, Αθηνα, 1995. (Görögország rövid története. Isztoritisz, Athén) 250.

³ Wittelsbach Ottó a három protektori hatalom (Anglia, Franciaország és Oroszország) közös döntése után lett Görögország első királya, aki bajor származású (katolikus) családból érkezett az országba az

a nemzeti parkot (Amália-kert),⁴ megépült az első királyi palota, mely ma a parlament épülete,⁵ és a falu kezdett lassan egy kisméretű fővárosra hasonlítani. Ebben az időben került az érdeklődés középpontjába az Akropolisz is. Mire Görögország független lett, a legtöbb régészeti leletet el is távolították (török engedélyekkel): közöttük is Lord Elgin nevéhez fűződik a legtöbb tárgy elszállíttatása. 1801–1811 között a szobrok felét küldte Nagy-Britanniába (például a kariatidák szobrai közül, a Parthenon frízeinek és a tümpannonnak jelentős részét, szobrokat, oszlopokat), majd anyagi csőd miatt eladta a British Museumnak. A görögök a mai napig követelik ezek visszaszállítását, amibe azonban a British Museum nem egyezik bele. Mikor Ottó megérkezett, csak a kifosztott romok fogadták. Ekkor merült fel a döbbenetesnek tűnő ötlet: helyezzék az Akropoliszra a királyi palotát! Az új, modern palotába kellett volna befoglalni az ókori (megmaradt) emlékeket. Még a pontos tervrajz is elkészült, de a megvalósításra nem került sor.⁶ Viszont a bajor korszak végérvényesen a görög nemzettudat részévé emelte az ókori emlékeket, melyek azóta is a görög identitás egyik fontos elemét képezik: a fővárosban a periklészi demokrácia időszaka és maga az Akropolisz (míg Thesszalonikiben Nagy Sándor makedón időszaka). A belváros a dán I. György király alatt nyeri el mai képét, és ekkor rendezték az olimpiát is. Már 1869-ben megindult a közlekedés a 8 km hosszú vasútvonalon Athén és Pireusz között,⁷ 1893-ra pedig megépült a Korinthuszi-csatorna,⁸ mely jelentősen (nagyjából 400 km-rel) megrövidíti az utat Pireusz és az Adriai-tenger között. Ez után indul meg Athén kikötőjének gyors fejlődése, kb. 50 év alatt az ország legnagyobb kikötőjévé vált, megelőzve a korábban jelentősebb szerepet játszó Thesszalonikit, Voloszt és Patraszt.

Az első olimpia idején az akkor 123 000-es város arányaiban hasonló fejlesztéseket élt át, mint 2004 előtt. Bár az utcák még nem voltak szilárd burkolatúak, így komoly gondot okozott a por, de már két villamos is közlekedett: egy ló vontatta és egy gőzhajtású. Ezeket azonban nem kedvelték az athéniaiak, mert az emelkedőkön ki kellett szállni belőlük, hogy fel tudjanak kapaszkodni. A város polgármestereinek már akkor is külső segítségre volt

---

ókori görög kultúra nagy rajongójaként. Tapasztalnia kellett azonban, hogy a 19. századi görög valószínűleg ahhoz már nincs sok kapcsolódása.

⁴ 1840-re készült el a liget. Amália királynő megrendelésére több száz behozott növényvel és állattal telepítették be Athén belvárosi parkját, melynek területén Botanikai Múzeum is található. Az athéniai körében nagyon népszerű a forró nyári délutánokon, mikor ez a város egyetlen árnyas, hűvösebb területe.

⁵ A német Gärtner tervei alapján klasszicista stílusban készült épület eredetileg 1842-től királyi palota, majd 1935 óta a görög parlament épülete.

⁶ Ottó király testvérének, Maximiliannak egy amatőr régész barátjával, Friedrich Wilhelmmel való találkozása során pattant ki a fejből az ötlet, a tervezéssel pedig Karl Friedrich Schinkelt bízták meg, aki még a vízellátás problémájára is talált volna megoldást. Mary Beard: *A Parthenon*. Gold Book, Debrecen, 2002. 102.

⁷ Egy angol üzletember, Edward Pickering vezetésével épült meg a vonal. A gőz meghajtású vonat a felszín felett közlekedett, és a nyitóceremónia után Olga királynő és a miniszterelnök is az első utasok között próbálta ki a szűk 20 perces utat.

⁸ A csatorna megépítésének már Néró császár nekikezdett, de nem fejezte be. A görög állam megbízására Gerstner Béla tervei alapján és Türr István segítségével építik meg a 6,3 km hosszú és 21 méter széles vízi utat, amely keskenysége miatt csak kisebb hajók közlekedésére alkalmas. A magyar építőknak emlékművet is állítottak a csatorna partján, és az egyik (a csatornában közlekedő) hajót *Türr Sztefanosznak* nevezték el.

szükségük az infrastrukturális beruházások finanszírozásához: a külföldön élő gazdag görög adományaiból és támogatásaiból épültek fel az olimpiai létesítmények. A legnagyobb mecénás Georgiosz Averoff alexandriai görög milliárdos⁹ volt, aki az ókori stadiont építette újjá és látta el felülével 1 millió drachmából: 42 ülésorral 60 000 ember foglalkoztatott helyet a Panathinaikon hófehér márványstadionjában. (2004-ben itt volt a maratoni futás befutója, és az íjászatot is itt rendezték, sőt az olimpiai lángot is itt őrizték a játékok ideje alatt.) A sikerekhez azonban hozzájárultak a város lakosai is, akik szépen feldíszították házaikat, tisztán tartották az utcákat, sőt még a zsebtolvajok is csatlakoztak: a város rendőrkapitánya személyesen kérte meg őket, hogy a játékok ideje alatt tartózkodjanak a tolvajlástól, amit ők be is tartottak, így világszerte elterjedt a város biztonságának és tisztaságának híre.¹⁰

A játékokat a görögök nemzeti ünnepén, 1896. április 5-én (március 25-én)¹¹ I. György király nyitotta meg, melyen 14 nemzet 241 (nem hivatásos, azaz nem profi) sportolója vett részt 43 versenyszámban. Az első bajnok James Brendan Conolly amerikai egyetemista lett, aki kénytelen volt egyeteméről „megszökni”, ugyanis tanárai nem engedték el, mivel a versenyt komolytalannak tartották. Ennek ellenére megnyerte a hármasugrást. Egy másik amerikai, a súlylökő Robert Garrett úgy győzte le diszkoszvetésben a görög bajnokot, hogy diszkoszt a verseny kezdését megelőző edzéseken látott életében először. A verseny győztesének – amennyiben az görög – rendkívüli különdíjakat ajánlottak fel az athéniak. Ókori mintára a város élete végéig ellátást ígért, ételt, italt, ruhát, és egy borbély felajánlása nyomán a borotválásért sem kellett volna többé fizetnie. A legkiemelkedőbb felajánlás azonban az olimpiai stadiont építő Averofftól érkezett, aki lánya kezét és egymillió drachma hozományt ígért az első görög bajnoknak. Ezt követően a maratont különös figyelemmel követte mindenki, mert Görögország addig még nem nyert aranyérmet. Végül a görögök nagy megnyugvására egy postás, Szpiridon Luisz győzött, kihasználva helyismeretét.¹² Az első magyar bajnok Hajós Alfréd lett, a 100, valamint 1200 méteres úszásban is első helyet szerzett. Mindezt úgy, hogy a versenyt a nyílt tengeren rendezték, ami erősen hullámozott és a víz 10 Celsius-fok körüli volt, a célvonalat pedig nem egyértelműen jelölték ki. Hajós 100 méteres győzelme után a zenekar az osztrák himnuszt kezdte el játszani, a jelenlévő magyarok pedig a magyar Himnuszt énekelve finoman elhallgattatták őket. A helyi sajtó „magyar delfinként” emlegette a később építészként is elismert sportolót.¹³

⁹ Averoff 1815-ben született Metsovóban (Epirusz), de Alexandriába emigrált (ott is hunyt el 1899-ben), ahol hatalmas vagyonra tett szert. Sok iskolát alapított Egyiptomban és Görögországban, de leghíresebb felajánlása az olimpiához kapcsolódott.

¹⁰ Γιαννης Καποφύλας: Η Αθήνα στους Ολυμπιακούς του 1896. (Athén az 1896-os olimpia idején) *National Geographic* (görög kiadás), 2000. augusztus. 64–67.

¹¹ Az 1821-es görög szabadságharc kitörésének napján.

¹² A verseny közben frissítőként a víz mellett néhány pohár bort is felhajtva. Mivel nős volt, Averoff lányát nem fogadhatta el. Harmadikként honfitársa, Belokasz futott be, akit később kizártak, mivel kiderült, hogy a táv egy részét kocsin tette meg. Ennek hatására az egyeteméről is kirúgták. Kizárása nyomán a harmadik helyre egy magyar, Kellner Gyula került. Mondhatjuk, hogy Magyarország különös helyet foglalt el ezen az olimpián már az indulásnál, mivel az első versenyszámban, a 100 méteres síkfutás első futamában Szokolai Alajos az 1-es sorszámmal állt rajthoz. A döntőben harmadik lett, ám Athénben érmet csak az első két helyezett kapott.

¹³ Ő az egyetlen az olimpiák történetében, aki a hagyományos olimpiai elsőség mellett a szellemi olimpiákon is nyert: Lauber Dezsővel közösen benyújtott stadiontervével ezüstérmet nyert 1924-ben Párizsban, de abban az évben aranyérmet nem adtak ki.

Athén tehát sikeresen rendezte meg az első újkori olimpiát, de lakosságszámának igazi növekedéséhez egy tragédiának kellett bekövetkezni: a kis-ázsiai katasztrófának. Ekkor érkezett az országba az első nagy menekültáradat, de ők még mind görög származásúak voltak, kb. 1,3 millióan. Hatása a mai napig érezhető Görögországban, például új zenei műfaj alakult ki, a rebetiko;¹⁴ városrészek elnevezései őrzik a származási helyet: Új Szmirna városrész.¹⁵ Athén népessége (és főleg Pireuszé) aránytalanul nőtt meg ekkor, ugrásszerű lakosságszám-növekedést eredményezve. (Érdekes egybeesés, hogy éppen a húszas évek hoztak az Akropolisz életében is komoly változást. Nikalaosz Balanosz főmérnök szabad kezet kapott a felújításhoz, hogy tízéves programban állítsa helyre az 1687-es robbanás következményeit. Sajnos azonban komoly hibát követett el, melyet napjainkban próbálnak helyreállítani.)¹⁶ A második nagy bevándorlási hullám pedig az 1990-es években vette kezdetét és a mai napig tart: ők már nem görög származású betelepülők. Ez azt jelenti, hogy a görög főváros létszámának ilyen gyors növekedése nem belső fejlődés eredménye, ezért a felmerülő problémák is „hirtelen jött” kihívások elé állítják az ott élőket.

A bevándorlás kérdése több ok miatt is bonyolult Görögországban. Egyrészt hivatalosan a mai napig nem ismerik el etnikai (nemzeti) kisebbség létét az országban, így az 1980-as évekig az ország lakossága szintisza görög volt, legalábbis hivatalosan. (Annak ellenére, hogy északon ma is élnek szlavo-makedónok, albánok, törökök, pomákok.) Hivatalos statisztika tehát erről nem lehet, legfeljebb a muszlimokat tartják számon (vallásuk szerint, kb. 120 000 fő).¹⁷ Ugyanakkor az 1990. áprilisi választásokon Sadik Ahmet független jelöltként megszerezte a muszlim szavazók többségének voksát, így bejutott a parlamentbe –

¹⁴ A rebetiko (rebetes) zenei műfaj a 19. századig nyúlik vissza, az Oszmán Birodalom területén raboskodó görögök börtöndalai voltak, melyekben szenvedéseiket énekelték meg. Athénba Kis-Ázsiából érkezett, de igazi elterjedése az 1920-as években következett be. A hagyományos kikötővárosokban virágzó műfaj tartalmilag az 1930-as években bővült a bordalokkal.

¹⁵ Thesszalonikiben még sportegyesület is alakult PAOK néven (Konstantinápolyiak Thesszaloniki Sportklubja. Ezért „török” a csúfnevük a városban a csapat szurkolóinak.)

¹⁶ Mary Beard: i. m. 119. Vasból készült rudakkal és kampókkal állította helyre az oszlopokat (azt is véletlenszerűen, nem követve az eredeti elhelyezés rekonstrukcióját), de ezek oxidálódtak, kitágultak, szétfeszítve a márványt. Ezt az 1986-ban elkezdett felújítás próbálta helyreállítani: minden követ leltárba vettek, titániummal cserélték ki a kapcsokat, és vékony műanyag réteggel vonták be az oszlopokat a légszennyezettség ellen. (Sokat ártott az Akropolisz épületegyüttesének az is, hogy eredetileg fölötté húzódtott a hivatalosan kijelölt repülési útvonal is.) A 2004-es olimpiára pedig át akarták adni az új Akropolisz-múzeumot, ahol illő környezetben tudták volna kiállítani a Melina Merkuri által elindított kampány esetleges sikere után a British Museumtól visszakapott műtárgyakat. A múzeumot végül jókora késéssel adták át (2009. június 21-én nyitotta meg kapuit), míg a műtárgyakat egyáltalán nem sikerült visszaszállíttatni. A 25 000 négyzetméter területű impozáns és modern épület közvetlenül az Akropolisz lábánál található, ahonnan a 2500 éves műemlékeket is látni lehet.

¹⁷ Mikor 1994-ben egy görög antropológus (Anasztaszia Karakasziidu) kutatási eredményeiről akart beszámolni, mely szerint egy északi falu lakóinak többsége szláv származású, a nemzet megosztásával vádolták, és a falu vezetői kijelentették, hogy ők „mind szintisza görögök, nyelvüket és nemzet-tudatukat tekintve egyaránt”. Vö. Görögország mítoszok nélkül. *National Geographic*, 2004. augusztus. 29. Ez történelmi okokkal, a görög nemzettudat kialakulásának folyamatával magyarázható (az 1920-as évek alakul csak ki a mai Görögország, de a görög nemzetfogalom is, mikor lezárul az 1830-as függetlenedése után elindult nemzetépítés). Ezek után nem meglepő, hogy a bevándorlókról is ellentmondások a statisztikák.

független-muszlim képviselőként).¹⁸ A migráció kb. 1980-ig a görögök kivándorlását jelentette, de uniós csatlakozása vonzóvá tette az akkori legdélebbi uniós tagot. Az 1980-as években egyiptomiak, oroszok, pakisztániak, szómáliaiak érkeztek, majd egyre több bolgár, albán, arab, kurd, bangladesi, afgán. Ma már kb. 1 millióan vannak, a lakosság 10%-át teszik ki a bevándorlók, akiknek többsége Athénban próbál boldogulni. Már akad olyan iskola, ahol egy osztályban a görög gyerekek aránya nem éri el a 40%-ot sem. A többségükben albán gyerekek viszont már göröggként nőnek fel, tökéletesen beszélve a nyelvet, és megpróbálva beilleszkedni. Egy 2007-ben végzett felmérés szerint a bevándorlók 67%-a tekinti második hazájának Görögországot és 21% már teljesen asszimilálódott.¹⁹ Nem is görög társaik közösjítik ki őket: a görög általános iskolások több mint 3/4-e kedvezően nyilatkozik róluk, de a szülők 62%-a szerint a bevándorlóknak el kell hagyniuk az országot. Ez az idegenellenesség nem a legálisan Görögországban tartózkodók ellen alakult ki, hiszen az 1990 és 2005 közötti mintegy 15 év alatt csak 28 040 külföldi nyert görög állampolgárságot, akik közül 45,8% külföldre szakadt görög volt, míg arra vonatkozóan nincsenek adataink, hogy hány kérelmet utasítottak el,²⁰ hanem az illegális bevándorlókkal szemben. A 2008-as a hivatalos statisztika szerint 150 000 illegális bevándorlót, és 2200 embercsempészt fogtak el 1 év alatt (ez a szám 5 év alatt ötszörösére nőtt!), de csak 10%-uk hagyta el ténylegesen az országot a kitoloncolást követően.²¹ A bevándorlókkal szemben azonban nem volt mindig ilyen nagy a tiltakozás. A 2004-es olimpiai építkezések idején, mikor kb. 600 000 albán jött az építőiparba dolgozni, még örömmel fogadták őket, de a helyzet radikálisan megváltozott 2008–2009-re. Kosztasz Karamanlisz kormányfő kezdeményezésére 2009. június végén elfogadta a görög parlament a bevándorlási törvény szigorítását.²² (Bár Athén már korábban is elég szigorúnak mutatkozott: menekültstátuszt 2008-ban a kérelmezők csak alig 1%-a kapott, ennek ellenére a főváros belső – Omonia tér környéki – kerületei szinte teljesen „idegenekké” lettek.) Nehezíti a kitoloncolást, hogy a legtöbben Törökország

¹⁸ Részletesebben lásd: Balogh Ádám: A görög–török kapcsolatok története: változás és kontinuitás a görög külpolitikában az 1970-es évektől napjainkig. *Limes*, 2008/4, 104–105.

¹⁹ Ez elsősorban a Balkánról (főleg Albániából) érkező bevándorlókat jelenti, míg legjobban az afrikai színes bőrű és arab lakosság különül el. Μαρια Δελιθανασης: Ελληνες πολίτες νιώθουν οι μετανάστες. Το 67% των αλλοδαπών που ζουν στη χώρα μας έχει ενσωματωθεί πλήρως στην ελληνική κοινωνία, σύμφωνα με έρευνα. (Maria Delithanasi: Görög polgárnak tekintik magukat a bevándorlók. Egy vizsgálat szerint a Görögországban élő bevándorlók 67%-a betagozódott a görög társadalomba.) *Καθημερινή* (Kathimerini), 2007. február 4.

²⁰ Ιωαννας Σωτηρχου: 1 εκατ. οι μετανάστες. Τι Δειχνουν τα στοιχεία του βιβλίου της Ηρας Εμκε-Πουλοπούλου «Μεταναστευτική πρόκληση». (Ioanna Sotirxou: Egymillió bevándorló. Iras Emke-Pouloupoulos: „A bevándorlás kihívásai” című új könyvének tanúságai.) *Ελευθεροτυπία* (Eleftherotipia), 2007. május 3. A cikkben Sotirxou közöl néhány adatot, amelyek „A bevándorlás kihívásai” című könyvben megtalálhatók, és amelyet Iras Emke-Pouloupoulos, a New York-i Akadémia tagja és a Demográfiai Tanulmányok Társaság alelnöke írt. A 2001-es hivatalos statisztikai adatokban 797 093 bevándorló szerepel, míg a becslések szerint a népesség 10,4%-a volt a bevándorló, azaz több mint egymillió fő. Ezzel magyarázható az 1991–2001 között bekövetkező népességnövekedés is.

²¹ *HVG*, 2009. július 4. 27.

²² Az illegális bevándorlókat a kitoloncolás előtt az eddigi 3 helyett 6 hónapig lehet táborokban tartani, és 11 új tábort akarnak létesíteni. A PASZOK és a kommunisták a határellenőrzés szigorításával és a legalizálással kívánnák a helyzetet megoldani.

felől érkeznek vízi vagy szárazföldi úton, de Ankara ezt általában nem ismeri el, így Athén nem tudja visszatoloncolni őket. (2002 óta egyezmény rögzíti, hogy Törökországnak vissza kell fogadni az illegális határátlépőket, de a gyakorlatban ez ritkán történik meg. 2008-ban az egyértelműen Törökországból érkezett 26 000 átcsempésztett illegális bevándorlóból csak 1600-at sikerült visszatoloncolni.)²³ Így tehát összekapcsolódik a bevándorlás és az olimpiai beruházások, építkezések története.

A 2004-es olimpián 201 nemzet több mint 10 000 sportolója 301 versenyszámban mérte össze tudását. Ehhez mérten növekedtek meg a kiadások és az építkezések is. Megépült a Rio-Antirio híd a Korinthuszi-öböl bejáratánál 2004-re.²⁴ Az EU-támogatásoknak (is) köszönhetően modern repülőtér épült Athén mellett (Venizelosz repülőtér) 2 milliárd euró beruházással, Athént elkerülő körgyűrű Korinthusz felé, két új metróvonal, 24 km hosszú új villamosvonal, 120 km-nyi új út, olimpiai létesítmények, fejlesztések – az egyik oldalon. Másrészt: mi lesz a bevándorolt albánokkal, akik itt maradtak? „Miért csak Athént fejlesztik?” – kérdezik Szalonikiben. Főleg, hogy a „számlákat” az összes görög megérezte. Mit kezdenek a létesítményekkel? Az új Olimpiai Stadion költségei olyan magasak, hogy egy sportklub sem tudja használni, csak egy-egy koncertet tarthatnak benne. A 22 olimpiai helyszín egy részét őrzik, miközben az állam megpróbálja valahogy hasznosítani őket. Addig is a fenntartás és az állagmegőrzés kb. évi 100 millió dollárba kerül.²⁵ Az olimpiai falu pedig szintén nem sikertörténet, pedig annak indult, hiszen úgy építették fel, hogy utána a szociálisan rászorulóknak költöznek majd be. 2005 végére át is adták az olimpiai falut az első lakosainak, de a problémák egyre sokasodtak. A legsúlyosabb probléma a lakosok és a szakemberek szerint is az, hogy nincs megfelelő szociális háló azok számára, akik az új városban élnek. Az olimpiai faluban ma kb. 7500 ember él 1858 lakásban.²⁶ A csodás környezetben a lakosok a rideg valósággal találták szemben magukat. Társadalmi szempontból ez halott város, ugyanis az idő múlása felfedte a szociális, társadalmi intézmények teljes hiányát, annak minden következményével együtt: hiányoznak a társas kapcsolatok kialakításához szükséges terek. *„Az épületek felhúzása nem elegendő egy város megalkotásához. Szükségesek olyan támpontok, ahol a lakosok találkozhatnak, ismerkedhetnek, szórakozhatnak. Miért nem épült művelődési központ, idősek otthona, mozi, könyvtár, büfé, kávézó, piac*

²³ HVG, 2009. július 4. 27.

²⁴ 1997-ben kezdték el építeni 800 millió euróból. A 2,5 km hosszú híd összeköti a Peloponnészosz-félszigetet Közép-Görögországgal. 4 pillér és tartókábelek egyszerre rögzítik a hidat, mely 250 km/órás széllökéseket, 7-es erősségű földrengést is kibír, vagy azt is ha egy tanker az egyik tartóoszlopának ütközik.

²⁵ Az előzetesen várt 4,2%-os gazdasági növekedés 2,8%-ra csökkent, az építkezésekre és felújításokra 3 milliárd, míg az infrastruktúra és a biztonsági előírásokra 8 millió dollárt költöttek. Χριστινα Παπασταθοπούλου: Ολυμπιακό Ηώριο. (Hristina Papastathopoulou: Olimpiai falu. Modellnek épült, szellemvárossá alakul?) *Ελευθεροτυπία* (Eleftherotipia), 2007. március 28.

²⁶ A lakásokat sorsolás útján osztotta szét az OEK (Dolgozói Lakások Hivatala). A lakosok száma várhatóan 10 000-re fog nőni, mihelyt kiküszöböljük a felmerülő problémákat, és elkezdődhet a maradék lakóhelyek kisorsolása. Uo.

és még sok más társasági szolgáltató hely, amik összekötnek egy várost?”²⁷ Most fogják majd felmérni, hogy milyen egy hasonló nagyságú város szociális-társadalmi hálójá.²⁸

A villamos sem váltotta be a hozzá fűzött reményeket. Az athéniak szerint ugyanis túl gyakran áll meg, így lassú, és a klíma sem tud megfelelően működni a villamosban. A vonal a központból (Szintagma tér) indul el a déli tengerparti kerületekhez, de a partig vezető 4-5 km-t kb. félóra alatt teszi meg, és nyáron tényleg elviselhetetlenül meleg. Pedig nagy szükség lenne a tömegközlekedés fejlesztésére, mert a felmérések azt mutatják, hogy Athén és Thesszaloniki az Európai Unió élén áll a levegő szennyezettségét tekintve.²⁹ A város vezetése ennek ellenére sok mindennel próbálkozott már. 1979-ben bevezették a magántulajdonban lévő gépjárművek behajtási korlátozását: páros napokon a páros, páratlan napokon a páratlan rendszámú gépjárművek közlekedhetnek a belvárosban.³⁰ Az eredmény: két éven belül megduplázódott az athéni gépjárműpark egy második (olcsó, használt) kocsi vásárlásával, így felváltva két kocsit lehet már használni. Próbálkoznak a buszsáv kibővítésével és a villamosvonal meghosszabbításával is, amire szükség is van, hiszen, az Attikai-félsziget napi forgalmában résztvevő utasok létszáma eléri a 8 milliót, míg a 2010-es évekre ez a szám (a napi utazásokat figyelembe véve) 10 millióra fog nőni.³¹ Manapság kb. 3 millió utas használja naponta a tömegközlekedés valamilyen formáját, az összes utazásban résztvevőnek csak 41%-a. Tervezik a gépkocsival történő behajtás megtiltását is Athén központjába. Bár majd 20 000 taxi közlekedik a fővárosban, az iránytaxi intézménye és az előre megjósolhatatlan fuvardíjak miatt nem mindig egyszerű ennek a közlekedési formának a használata sem.

Ezeket a gondokat csak felerősítette a gazdasági válság, a munkanélküliség és az infláció növekedése, melyek a görög társadalom figyelmét egyre erősebben (és hevesebben) fordították a bevándorlók felé, és politikai krízishez vezettek. A két egymást követő választásokon is győztes Új Demokrácia vezetője, Kosztasz Karamanlisz miniszterelnök előrehozott választásokat íratott ki 2009. október 4-re, ahol súlyos vereséget szenvedett a

²⁷ Uo.

²⁸ Ugyanúgy utólag, ahogy a Venizelosz repülőtér esetében is. Ott ugyanis már az építkezési munkálatok megkezdését követően végeztek környezettanulmányt az objektum megközelíthetőségéről, és ennek hatására kellett egy új autópálya-szakaszt megépíteni.

²⁹ A PM 10 határa az 1999-es európai útmutatás szerint a levegőben 50 mikrogramm köbméterenként, mely határnál nem szabadna, hogy magasabb legyen ez az érték évenként 35 napnál többször. Azonban a Környezetvédelmi Minisztérium által elkészített és a Bizottsághoz elküldött jelentés szerint a levegőben lévő szennyező anyagok koncentrációjának középértéke 70 mikrogramm köbméterenként. A főváros elég sok helyén pedig az előbb említett 50 mikrogrammos határt egy évben 116 nap is túllépi a légszennyezettség. Még ennél is rosszabb a helyzet Thesszalonikiben, ahol egy évben 205 napon haladja meg a levegő szennyezettsége a határértéket. Az APHEA-2 európai kutatóprogram felmérése szerint Európa 29 városa közül Athénban legmagasabb a nitrogén-dioxid koncentrációja. Πρώτες στον ρύπο Αθήνα – Θεσσαλονίκη. (A légszennyezettséget tekintve Athén és Thesszaloniki az első helyeken) Καθημερινή (Kathimerini), 2006. március 12.

³⁰ Georges Prévelakis: *A Balkán. Kultúra és geopolitika*. Imedias Kiadó, Kozármisleny, 2007. 97.

³¹ Αλεξάνδρα Κασσιμίη: *Το τραμ πάει Βούλα και επέκταση λεωφορειολωρίδων*. (Alexandra Kassimiszi: *A buszsáv kibővítése és a villamosvonal meghosszabbítása Vouláig*) Καθημερινή (Kathimerini), 2006. április 6.

PASZOK-tól, így Georgiosz Papandreu alakíthatott kormányt,³² mégpedig a parlamenti helyek többségével. A közvélemény tehát a miniszterelnököt tette felelőssé a gazdasági nehézségekért és a bevándorlás megnövekedéséért, és mondott nemet a megszorító intézkedésekre. (Karamanlisz ugyanis erre kért volna „felhatalmazást”. Ugyanakkor Papandreu sem kerülhette el a megszorításokat, és ebbe ő is belebukott, 2011. november elején le is mondott.) 2008-tól kezdve egyre gyakrabban csapnak össze a bevándorlás-ellenesek a rendőrséggel és már a bevándorlókkal is. 2009 júliusában a rohamrendőrség vezetésével egy összetákoltt, illegális bevándorlók lakta tábor felszámolására került sor a nyugat-görögországi Patrasz kikötővárosában, ami tranzit településnek számít az illegális bevándorlók körében Olaszország és Európa többi része felé. A több mint 13 éve létező tábort 100 rohamrendőr lepte el még hajnal előtt, őket buldózerek is követték, amik egy mecset és egy ideiglenes orvosi sátor kivételével mindent leromboltak. A tábor több mint 1800, zömmel afganisztáni bevándorló lakhelye volt. (A kikötő környékén valóban elképesztő körülmények uralkodtak korábban, kamionokra, buszokba próbáltak bemászni a menekültek.) A probléma társadalmi kiszélesedését jelzi az is, hogy 2009 májusában szélsőjobboldali fiatalok egy bevándorlók lakta épületkomplexumot támadtak meg Athénban, öt bevándorló és kilenc rendőr sérült meg az összetűzésben. A mérsékelt jobboldali görög kormány egyre komolyabb lépéseket tett a bevándorlók ellen, különösen azóta, hogy a szélsőjobboldali, bevándorlás-ellenes LAOSZ (Népi Ortodox Riadó Pártja) nagymértékben növelte támogatottságát a választásokon. Részben ezzel magyarázható, hogy a kormány szigorította a bevándorlást szabályozó törvényeket, bezáratta a patraszi kikötőben található átmeneti tábort, és sűrítette a razziákat Athénban. A LAOSZ 2007-ben jutott be először a parlamentbe, ahol 10 helyet szerzett. Sikerét a gazdasági nehézségek és a korrupció miatti széles körű elégedetlenségnek köszönhetette. A mostani választás előtti kampányban a párt a bevándorlás megfékezésének, a korrump politikusok megszegyenyítésének és az Ankarával szembeni keményebb politikának a jelszavával igyekezett szavazókat szerezni. George Karacaferisz pártelnök vezetésével a 2009. október 4-i előrehozott választások után már 15 helyett szereztek meg a 300 tagú görög parlamentben.³³ Legerősebbnek Athén és Pireusz egyes kerületeiben mutatkozott a párt, ahol 7% felett szerepelt.³⁴

³² Még Görögországban is szokatlan módon (pedig ott a politikus-dinasztiák szerepe még ma is erős) harmadik generációs miniszterelnök lett.

³³ Országosan több mint 100 000 szavazattal kaptak többet, mint az előző választásokon. *Kathimerini*, 2009. október 6.

³⁴ A Pánhellén Szocialista Mozgalom (PASZOK) a szavazatok 44%-át söpörte be, és ezzel 160 képviselői helyet szerzett. Az új parlament Papandreut választotta miniszterelnöknek; a politikus ezzel apja és nagyapja nyomdokaiba lép. A Kosztasz Karamanlisz miniszterelnök vezette konzervatív Új Demokrácia párt 33%-ot kapott (91 mandátum). Karamanlisz telefonon gratulált Papandreunak és bejelentette, hogy a választási vereség miatt 12 év után lemond a pártelnöki posztról. Mint mondta, a kormányzás öt éve alatt „nehéz és szükséges” döntéseket kellett meghoznia, de „a polgárok nem fogadták el” arra vonatkozó elképzeléseit, hogy „kivezesse az országot a zsákutcából”. „Tiszteletben tartom a választók döntését, övék az utolsó szó” – fűzte hozzá. A kommunista párt maradt a harmadik erő 7,5%-kal (21 mandátum), és még két párt jutott be a parlamentbe: a szélsőjobboldali Népi Ortodox Riadó Pártja (LAOSZ, 5,6 %, 15 mandátum) és a radikális Baloldal és Haladás Koalíciója (4,5 %, 13 mandátum). A szélsőjobb jelentősen megerősödött (a LAOSZ révén) az előző, 2007-es választásokhoz képest, ami után először jutott be a parlamentbe a görög demokrácia 1974-es helyreállítása

Athén gyors fejlődése tehát nem csak pozitívumokkal járt együtt, de rengeteg megoldatlan probléma kialakulásához is vezetett. Az olimpiai fejlesztések jelentős eredményeket hoztak, és főleg az infrastrukturális fejlesztések jót tettek a város közlekedésének, de lehet, hogy ezért túl nagy árat kell a görögöknek fizetni, ahol a munkanélküliség és a bevándorlók jelenléte már (rövid időn belül többször is) a kormánypárt bukását (is) okozta. A bevándorlás ugyanakkor nem csak görög „belügy”, az Unió ugyanezekkel a gondokkal néz szembe: Franciaország egy Calais melletti menekülttábort számolt fel 2009. szeptember 22-én, kérdés, hogy nem túl későn próbáltak-e tenni ez ellen, hiszen egy-egy ország külön nem lesz képes átfogó megoldást találni a problémára.

***Személyes beszámoló egy etiópai tudományos konferenciáról:
18. Etióp Tanulmányok Nemzetközi Konferenciája
(18th International Conference of Ethiopian Studies)
2012. október 29. – november 3., Dire Dawa, Etiópia***

**Szélinger Balázs
Makélei Egyetem, Etiópia**

Ez volt a 18. Etióp Tanulmányok Nemzetközi Konferenciája abban a nagy sorozatban, amely 1959-ben vette kezdetét.¹ Az eseményt ezúttal az addisz-abebai székhelyű Etióp Tanulmányok Francia Központja (Centre Française des Etudes Etiopiennes, CFEE) rendezte, olyan partnerekkel és támogatókkal, mint az Alliance Française, az Institute of Ethiopian Studies, az Addis Ababa University, a Goethe Institut és a Dire Dawa University – utóbbi a helyszínt biztosította. A maga nemében egyedülálló konferencia volt abban a tekintetben is, hogy első ízben került megrendezésre egy vidéki etióp városban (háromszor volt már Addisz-Abeában). A helyválasztás azonban egyáltalán nem volt véletlen: Dire Dawa, a majd száz éve átadott Dzsibuti–Addisz-Abeba vasútvonal okán ma is őriz némi frankofón jelleget. Eltekintve némi franciás kapkodástól (helyszínek csereberélése szinte minden nap), nem lehetett kifogásunk a szervezésre, amiért nagy köszönet jár Elois Ficquet-nek, a CFEE volt igazgatójának. A konferenciának majdnem 300 előadója volt, ami nem meglepő e konferenciasorozat esetében. Az előadások több tucatnyi panel szervezésében folytak egyszerre nyolc előadóteremben, így gyakran igen nehéz volt a választás – a bőség zavara. Valamennyi előadóteremben kifogástalan hangosítás, légkondicionálás és projektor várta a hallgatókat és előadókat. Ezen kívül volt még egy moziterem, ahol állandó jelleggel vetítettek archív vagy antropológiai jellegű filmeket. A panelek és előadások felsorolása ebben a beszámolóban természetesen lehetetlen – akit bővebben érdekel, megtekintheti a konferencia hivatalos weblapján: www.ices18.org.

Amint az effajta konferenciák esetében szokásos, a „nagy találkozások”, új ismeretségek kötése legalább olyan fontos (ha nem fontosabb), mint az előadások. A szervezők bőven adtak lehetőséget erre is: a délelőtti-délutáni kávészünetek, a majdnem minden estére megszervezett (és szponzorált!) vacsoraestek, ill. az azt követő kulturális programok kiváló alkalmat nyújtottak a régi és új ismeretségek ápolására. Összintén

---

¹ 1. 1959 Róma (Olaszország), 2. 1963 Manchester (Anglia), 3. 1966 Addisz-Abeba (Etiópia), 4. 1972 Rome (Olaszország), 5. „A” 1977 Nizza (Franciaország), 5. „B” 1978 Chicago (USA), 6. 1980 Tel-Aviv (Izrael), 7. 1982 Lund (Svédország), 8. 1984 Addisz-Abeba (Etiópia), 9. 1986 Moszkva (Szovjetunió), 10. 1988 Párizs (Franciaország), 11. 1991 Addisz-Abeba (Etiópia), 12. 1994 Michigan (USA), 13. 1997 Kiotó (Japán), 14. 2000 Addisz-Abeba (Etiópia), 15. 2003 Hamburg (Németország), 16. 2007 Trondheim (Norvégia), 17. 2009 Addisz-Abeba (Etiópia), 18. 2012 Dire Dawa (Etiópia), 19. 2015 Varsó (Lengyelország).

bevallva, számomra ezúttal ezek a percek-órák jelentették a konferencia csúcspontjait. Amikor Tekeste Negash, az egyik leghíresebb etióp történész megszólít, hogy nagyra értékelte a hozzászólásomat az egyik előadás után, vagy amikor Cynthia Tse Kimberlin, az etióp zenekutatás élő legendája az asztalához invitál – az valóban felemelő érzés! De említhetem több órás beszélgetésemet Francis Falcettóval, a híres Ethiopiques CD-sorozat tulajdonosával is.

A fentiekben említett bőség zavara miatt természetesen mindössze az előadások töredékét hallottam-láttam; az alábbiakban ezekből adok némi ízelítőt.

Alessandro Bausi az etióp vonatkozású (antik) kéziratok paneljében az etiópiai kéziratkiadások visszasságairól beszélt. Arra hívta fel a figyelmet, hogy magánszemélyek – mindenfajta szakmai háttér nélkül – fordítanak le és adnak ki ősi, ge'ez nyelvű kéziratokat. Francis Falcetto (ld. fentebb) arról beszélt többek között, némi keserőséggel, ahogyan a tradicionális etióp *azmari* zene korrupválódik modern, oda nem való elemekkel, pl. popslágerek dallamaival. Samuel Negash (fiatal etióp kutató) nagy vitát kiváltó előadásában Etiópiának a tengeri kikötőhöz való „történelmi jogáról” beszélt. Sajnos nem volt egyedi, hogy érzékeny témák esetében a helyi hallgatóság hozzászólásaival azonnal átpolitizálta a témát. (Itt jegyeztem meg, hogy kikötő önmagában nem elég, ahhoz flotta is kell, és mindezt fenn is kell tartani.) Irma Taddia és Tekeste Negash közös előadásában arról a kutatásról számolt be, amely számomra meggyőzően bizonyította, hogy a II. világháború után az eritreaiak valóban döntő többsége az Etiópiával való összeolvadást (unió) szorgalmazta, és hogy végül az ENSZ „csak” a konföderációt szavazta meg, az nagyrésztben a titkos olasz (és brit) akcióknak köszönhető az 1940-es évek második felében. Iris Gerlach (östörténet panel) a pre-aksumi Da'amot és Sába kapcsolatáról beszélt, újabb adatokat kínálva arra nézve, hogy a dél-arábiai (sábai) betelepülők ugyan jelen voltak a térségben (a mai Eritrea és észak-Etiópia), de Da'amot (valamint Jeha és később Aksum is) döntően mégis afrikai civilizációknak tekintendők. Azaz: jóval több a helyi elem, mint az idegen. Hasonló véleményen volt ugyanebben a panelben Iwana Gajda és Grover Hudson is – utóbbi azt a vicces hasonlatot hozta, hogy ugyan Addisz-Abeba tele van japán és koreai gyártású autókkal, de ez nem jelenti azt, hogy jelentős számú japán és koreai telepedett volna le a városban... Ayele Bekerie, az etióp írásfejlődés kutatója (valamint kollégám a Makaléi Egyetemen) egy ge'ez nyelvű sztélé-feliratot elemzett a Kr. u. 3. századból. A szövegelemzés mellett arra is felhívta a figyelmet, hogy az észak-etiópiai Tigré tartományban tucatjával állnak-fekszenek hasonló sztélék, kitéve az időjárás (és a helyi emberek) viszontagságainak, s ez ügyben sürgősen tenni kellene valamit az illetékes hatóságoknak. (Itt jut eszembe, hogy a fentebb említett Iris Gerlach említett egy pre-aksumi, sábai feliratú bronz üstöt, amelyet a falusi lakosság egészen az elmúlt évig használt nagyobb ünnepekkor...) Lisa Devenec antropológus, jelenleg az Addisz-Abebai Egyetem adjunktusa érdekes előadást tartott a poszt-jugoszláv szlovén és a poszt-mengisztui etiópiai antropológia párhuzamairól. Bahru Zewde, az etióp történetírás doyenje számomra csalódást okozó előadásában az „etióp politikai folytonosság dinamizmusát” ígérte, ehelyett kisiskolás szintű történelemleckét kaptunk... Ennél sokkal izgalmasabb volt a szomáli származású Abdi I. Samatar plenáris előadása Botswanáról, erről a viszonylag kicsi, tengerpart nélküli afrikai országról, amely azonban egyedülállóan sikeres a szub-szaharai térségben. Arra a felvetésre, hogy „könnyű Botswanának, temérdek gyémántja van”, Samatar professzor azt felelte, „ez igaz, de a sikerek a gyémánt felfedezése előtt

kezdődtek, és az az intézményrendszer és politikai felépítmény, amely a siker kulcsa, már a hatvanas évek vége óta jelen van Botswanában” (az idézőjelek nem szó szerinti idézést jelentenek).

A konferencia negyedik napját teljes egészében a „diaszpóra” panelben (*Etiópok diaszpórában és diaszpórák Etiópiában*) töltöttem, mivel jómagam is itt voltam érdekelt. Boris Adzsemian arról az érdekes jelenségről beszélt, hogy az európai (tehát fehér) örményeket, akik a középkor óta az egyik legjelentősebb számú idegen etnikumnak számítottak Etiópiában, az etiópok mindig megkülönböztették a többi fehér kisebbségtől. Adzsemian ezen kívül bemutatta a 20. század első felében Etiópiában élt és jelentős, akár kormányzati pozíciót is betöltő örményeket. A nap második előadójaként két, Etiópiában élt magyar orvos, Mészáros Kálmán és Sáska László között vontam párhuzamot, bemutatva teljesen eltérő hozzáállásukat az etióp kultúrához, továbbá felhívtam a figyelmet a Közép-Kelet-Európában lappangó etióp vonatkozású források sokaságára, amelyek teljesen ismeretlenek a nemzetközi szakma számára. Harmadikként kollégám, Shamshad Ali következett az indiai „etióp” diaszpóra történelmi bemutatásával. Valóban meglepő és figyelemre méltó, hogy a középkorban és kora újkorban egyes indiai uralkodók tízezer számra alkalmaztak „etióp” vagy „abesszin” zsoldosokat (indiai nevükön: *habshi*). A délelőtti utolsó előadója Emeline Charpentier, fiatal francia antropológus volt, aki az Addisz-Abeában élő burundi és kongói menekültek sorsát kutatta. Nyelvi problémáik és mindennapos megélhetési gondjaik mellett arról is beszélt, hogy a helyi etióp lakosság sztereotíp gondolkodása, miszerint *minden* külföldi gazdag, tovább nehezíti sorsukat. Az ebédszünet után először Giulia Bonacci következett (olasz neve ellenére francia), aki az etiópai Shashamanében élő raszta közösség és a helyi etiópok viszonyáról beszélt az elnevezések vonatkozásában. Sajátságos, ahogyan a helyi, elsősorban oromo népesség nevezi az elsősorban karibi származású fekete rasztákat. A skála az ellentmondástól a súlyosan pejoratívig terjed... Erin McLeod (Kanada) és Jahlani Niaah (Jamaica) közös előadásában a rasztafári hitvilág egyik fontos elemét, a „hazatelepülést” (*repatriation*) Etiópiába boncolgatta a víziók és a valóság tükrében. Kutatásaik során megszólaltattak Etiópiába készülő, Etiópiában élő és Etiópiából Jamaicába visszatért rasztákat egyaránt. Cressida Marcus (a „nagy” Harold G. Marcus özvegye) az Amerikában élő etiópok és az Etióp Ortodox Egyház különleges és nem mindig termékeny kapcsolatát mutatta be. Sara Marzagora Olaszországban élő és olasz nyelven alkotó három író munkásságát mutatta be irodalomkritikai vonatkozásban. Végül Salem Alemayo, a panel egyetlen etióp (de az USA-ban élő) előadója adott esetleírást arról, hogy miként támogatja az amerikai diaszpóra az etióp iskolahálózat fejlesztését: mivel nem számítanak NGO-nak, sok tekintetben könnyebb a helyzetük.

Végezetül egyetlen mondat a jövőre nézve: a hivatalos bejelentés alapján a következő Etióp Tanulmányok Nemzetközi Konferenciája Lengyelországban kerül majd megrendezésre, sajnos nem jövőre, hanem csak 2015-ben.

Kiadja a

6722 Szeged, Petőfi S. sgt. 30–34.

Felelős kiadó: Dr. Kövér Lajos egyetemi docens, tanszékvezető

Felelős vezető: Szőnyi Etelka kiadói főszerkesztő

Méret: B/5, példányszám: 120, munkaszám: 69/2012.

